

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА

**ДОНЕЦЬКИЙ
ВІСНИК**

**НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ім. ШЕВЧЕНКА**

**ЕКОНОМІЧНИЙ ПОРТРЕТ
ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ.
ІСТОРІЯ.
ІСТОРІЯ, ФОЛЬКЛОРИСТИКА, ЕТНОГРАФІЯ.
ІСТОРІЯ, ФІЛОСОФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ.
МЕДІАОСВІТА.
МОВОЗНАВСТВО В ОСОБАХ.
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО.
РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЇ**

Т. 46

Донецьк-Маріуполь
2019

Засновано в 2001 р.

Д-67 **Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка.** –
Т. 46. – Донецьк-Маріуполь, 2019. – 300 с. – (Серія. ЕКОНОМІЧНИЙ
ПОРТРЕТ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ. ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ, ФОЛЬКЛО-
РИСТИКА, ЕТНОГРАФІЯ. ІСТОРІЯ, ФІЛОСОФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ.
МЕДІАОСВІТА. МОВОЗНАВСТВО В ОСОБАХ. СІЛЬСЬКЕ ГОС-
ПОДАРСТВО. РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЇ).

Відповідальність за зміст матеріалів несуть їхні автори.

© Донецьке відділення НТШ, 2019
© Український культурологічний центр, 2019
© Автори текстів

ЗМІСТ

ЕКОНОМІЧНИЙ ПОРТРЕТ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Макогон Юрій. ЕКОНОМІЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ	7
--	---

ІСТОРІЯ

Авраменко Анатолій. КОНЦЕПЦІЯ КУБАНСЬКОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО АТЛАСУ ЯК СКЛАДОВОЇ ЧАСТИНИ ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ	21
--	----

Білецький Володимир, Гайко Геннадій. ІСТОРІЯ ПРОМИСЛОВОГО ВИДОБУТКУ НАФТИ І ГАЗУ В УКРАЇНІ: ХХ СТОЛІТТЯ	35
--	----

Гавриленко Ігор. ПОЛТАВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ОЛЕКСАНДРА ШАРГЕЯ (ЮРІЯ КОНДРАТЮКА)	63
--	----

Осецький Святослав. ЗАПОРОЗЬКА КОЗАЦЬКА КУЛІНАРІЯ	87
---	----

Пардик Лео. БОЯРСКАЯ ДУМА И ЗЕМСКИЕ СОБОРЫ, ИХ РОЛЬ В ЗАКАБАЛЕНИИ ПОДДАННЫХ МОСКОВСКОГО ГОСУДАРСТВА	101
---	-----

Пардик Лео.
МНЕНИЕ ИНОСТРАНЦА О РОССИИ. РОССИЯ
ПРИ НИКОЛАЕ I ГЛАЗАМИ КЮСТИНА..... 123

Рябенко Валерій.
ЧОТИРИ ХВИЛІ УКРАЇНСЬКОЇ МІГРАЦІЇ:
ІСТОРІЯ, ОСОБЛИВОСТІ І РЕЗУЛЬТАТИ
САМОВРЯДНОЇ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ
ГРОМАДСЬКОСТІ..... 144

Сергійчук Володимир.
ЗАОКЕАНСЬКА НАЇВНІСТЬ
ЧИ СВДОМА ЗААНГАЖОВАНІСТЬ,
*або Як американський професор Воловина заводить
у блуд читачів газети «День»* 182

ІСТОРІЯ, ФОЛЬКЛОРИСТИКА, ЕТНОГРАФІЯ

Білий Дмитро.
ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ФОЛЬКЛОРИСТІВ
НА КУБАНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ –
ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ..... 197

Фролов Борис.
УНІКАЛЬНИЙ ЕКСПОНАТ ШКОЛЬНОГО МУЗЕЯ:
ПУШКА МАСТЕРА КАРПА БАЛАШЕВИЧА
ІЗ КОЛЛЕКЦІИ КУБАНСКОГО ВОЙСКОВОГО
ЕТНОГРАФИЧЕСКОГО И ЕСТЕСТВЕННО-
ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ 209

ІСТОРІЯ, ФІЛОСОФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ

Родигін Костянтин, Родигін Михайло.
УКРАЇНСЬКА АЛХІМІЯ В ПОХІДНИХ
СОЦІОКУЛЬТУРНОГО РОЗУМІННЯ:
АВАНТЮРНІ ПРОЯВИ..... 217

Білецький Віталій.
УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. 232

МЕДІАОСВІТА

Онкович Ганна, Онкович Артем.
НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ
ЯК РІЗНОВИД ІННОВАЦІЙНИХ
МЕДІАОСВІТНИХ ТЕХНОЛОГІЙ 247

МОВОЗНАВСТВО В ОСОБАХ

Єщенко Тетяна.
ФЕНОМЕН ПОСТАТІ ОЛЕНИ КУРИЛО
У СТАНОВЛЕННІ МОВИ МЕДИЧНОЇ НАУКИ
НА НАЦІОНАЛЬНОМУ ҐРУНТІ 271

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

**Осецький Святослав, Бедило Наталія,
Скамарохова Олександра.**
ТОНКОНІГ БУЛЬБИСТИЙ (РОА VULBOSA L.) –
ДЖЕРЕЛО НАДРАНЬОГО КОРМУ ТА
ІНДИКАТОР ЗРОСТАЮЧОЇ АРИДИЗАЦІЇ
НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА 279

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЇ

Соболь Валентина.

НОВА ПРАЦЯ ПРОФЕСОРА
АНАТОЛІЯ ПОПОВСЬКОГО..... 287

Татаренко Алла.

СЛАВІСТИКА НА СЛУЖБИ
КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ 290

29-ті ШЕВЧЕНКІВСЬКІ ЧИТАННЯ НА ПРИДНІПРОВ'І

Соболь Валентина.

ШЕВЧЕНКОВЕ СЛОВО ЯК ЗНАК ДОБИ 294

ЕКОНОМІЧНИЙ ПОРТРЕТ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

УДК 338.124.4:355(477)

Юрій МАКОГОН,

*доктор економічних наук, професор,
професор Маріупольського державного університету,
заслужений діяч науки і техніки України, віце-президент АЕНУ*

ЕКОНОМІЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Стаття присвячена дослідженню стану економічного і соціального розвитку Донецької області в сучасних умовах. Проведено аналіз функціонування промисловості, будівництва, транспорту, малого і середнього бізнесу і т.д., а також зовнішньоекономічних зв'язків та надання послуг в останні роки. Зроблено висновки та сформульовано напрямки вирішення проблем на даному етапі розвитку економіки регіону.

Ключові слова: *соціально-економічний розвиток, інноваційні процеси, зовнішньоекономічна діяльність, залучення іноземних інвестицій.*

Протягом 2017 забезпечувалася реалізація завдань і заходів Програми економічного і соціального розвитку Донецької області на 2017 рік. Виконання завдань і заходів Програми здійснювалося за чотирма напрямками, які узгоджуються зі стратегічними пріоритетами розвитку регіону:

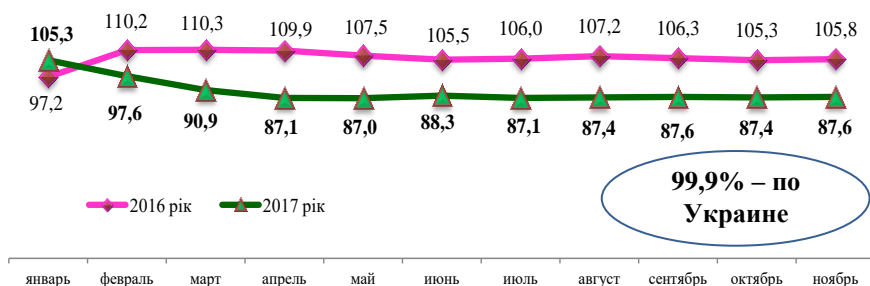
- сприяння стабілізації економічної ситуації в регіоні;
- сприяння соціальному розвитку і справедливості;
- розвиток середовища, безпечного для життєдіяльності людини;
- підвищення ефективності соціально-економічного розвитку територій.

Фактично в цей період за рахунок усіх джерел фінансування реалізовано 390 заходів на суму 6200,0 млн.грн.

Але, при цьому, загальний обсяг промислового вироб-

ництва в порівнянних цінах зменшився на 12,4% в порівнянні з 2016 (Програмою передбачено збільшення на 4,0%). На негативну динаміку виробництва базових галузей і всієї промисловості регіону впливає призупинення переміщення вантажів через лінію зіткнення в межах Донецької області. Істотне зниження зафіксоване в базових галузях промисловості регіону, основою яких служать технологічні ланцюги «вугілля-кокс-метал» і «вугілля-електроенергія».

Динаміка промислового виробництва
(Наростаючим підсумком у% до відповідного періоду попереднього року)

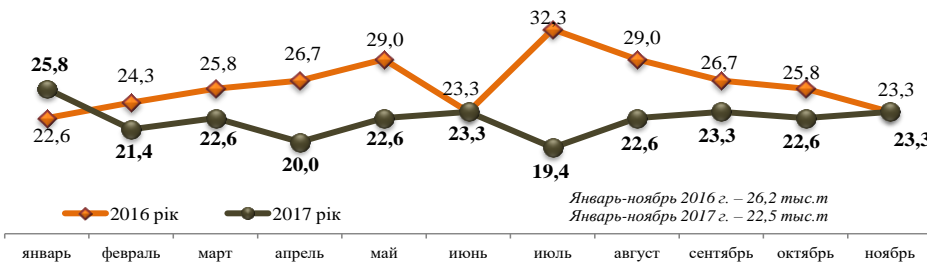

Як показує аналіз, обсяги виробництва продукції зменшилися з багатьох видів діяльності. Зниження відбулося у виробництві і розподілі електроенергії – на 29,9%, виробництві коксу, продуктів нафтопереробки – на 22,1%, добувної промисловості та розробці кар'єрів – на 15,1%, металургії – на 7,9%, виробництві хімічних речовин і хімічної продукції – на 7,6%. При цьому, обсяг виробництва зріс в машинобудуванні – на 6,5%, легкій промисловості – на 23,7%.

Обсяг реалізованої промислової продукції у відпускних цінах підприємств склав 231,2 млрд. (105,1% до Програми), що на 45,1 млрд.грн. (або на 24,2%) більше, ніж в 2016 р, за рахунок збільшення цін виробників промислової продукції на 27,5% і зростання курсу долара на 3,5%. Частка продукції галузі в загальному обсязі реалізованої продукції по Україні склала 12,0%. У той час як, до 2013 року ця частка перевищувала 20%.

У металургійному комплексі обсяг виробництва зменшився на 7,9% (хоча, за Програмою – збільшення на 5,0%). Випуск чавуну зменшився на 14,9%, сталі – на 8,0%, готового прокату чорних металів – на 12,4%. Завдання Програми виконано на 74,3%, 79,6% і 76,5%, відповідно. Середньодобове виробництво чавуну склало 22,5 тис.т, що на 14,5% менше, ніж в 2016 р.

Середньодобове виробництво чавуну, тис. тонн

Незважаючи на складну суспільно-політичну ситуацію в області, на підприємствах області тривала реалізація заходів з модернізації та технічного переозброєння. У ПАТ «Металургійний комбінат «Азовсталь» здійснювалася реконструкція каналізації в районі доменного цеху ТЕЦ і порту, в ЗАТ «Маріупольський металургійний комбінат ім.Ілліча» – реконструкція очисних споруд в ККЦ. По 2017 в області отримано негативний фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування в сумі 20,0 млрд. збитків (в 2016 році – 2,1 млрд. збитків).

Коксохімічними підприємствами області вироблено 2,3 тонн коксу, що на 26,5% менше, ніж в 2016 р. (завдання Програми виконано на 66,7%). В даний час на території області, підконтрольній українській владі, випускають кокс 2 коксохімічні заводи (ВАТ «Авдіївський коксохімічний завод» і коксохімічне виробництво ВАТ «Металургійний комбінат «Азовсталь»»). Здійснює виробничу діяльність ТОВ «НВО «Інкор і К» (м. Торецьк), яке спеціалізується на переробці продукції коксохімічних підприємств.

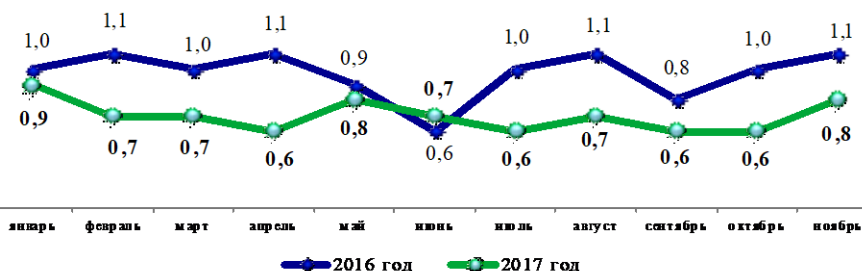
На коксохімічних підприємствах гострими залишаються проблеми з поставками сировини і вивозом готової продукції залізничним транспортом. У ПАТ «Авдіївський коксохімічний завод» проводяться роботи по реконструкції електричної станції «Вуглекоксова-1». Підприємствами з виробництва коксу за січень-вересень 2017 отримано негативний фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування в сумі 1803,7 млн.грн. (У січні-вересні 2016 року – 576,9 млн.грн. прибутку). На виконання заходів Програми металургійними і коксохімічними підприємствами витрачено 38,1 млн.грн. власних коштів, або 11,6% від обсягу, передбаченого на рік.

У **машинобудівному комплексі** обсяг виробництва збільшився на 15,3% (Програмою передбачено на рівні 2016 року). Машинобудівні підприємства м. Краматорськ (ПАТ «Новокраматорський машзавод», ВАТ «Енергомашспецсталь», ВАТ «Старокраматорський машзавод», ВАТ «Краматорський завод важкого верстатобудування»), м. Дружківка (ВАТ «Грета», ТОВ «Гірничі машини – Дружківський машинобудівний завод») та м. Слов'янськ (ТОВ «ВО» Слов'янський завод високовольтних ізоляторів», ВАТ «Бетонмаш») працюють в звичайному режимі. У ПАТ «Новокраматорський машинобудівний завод» проводились роботи по реконструкції термічної печі №1 для термічної обробки поковок і виливків, придбання і введення в дію сучасного металорізального верстата. У ВАТ «Краматорський завод важкого верстатобудування» розроблені проекти і введені в експлуатацію нові верстати, рейковий підйомник. У ВАТ «Грета» впроваджено серійне виробництво нових підлогових газоелектричних плит.

В цілому по галузі за 2017 отримано негативний фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування 0,6 млрд. збитків (в 2016 році – 0,9 млрд. збитків). На виконання заходів Програми підприємствами галузі витрачено 78,2 млн. грн. власних коштів, або 81,5% від обсягу, передбаченого на рік.

У вугільній промисловості обсяг виробництва зменшився на 15,1% (за Програмою – зростання на 7,0%). Видобуток вугілля скоротився на 26,7% (і склав 9,6 млн тонн), виробництво готового вугілля – на 28,0% (7,7 млн тонн). Завдання Програми виконано на 62,7% і 61,6%, відповідно.

Динаміка виробництва готового вугілля, млн. тонн

З початку року на шахтах, підпорядкованих Міністерству енергетики та вугільної промисловості України, розташованих на території області, підконтрольній українському уряду, введено в дію 7 нових очисних вибоїв (на 4 вибої більше, ніж в 2016 році). Вибули з роботи 5 очисних вибоїв (на 2 вибої більше, ніж в 2016 році). Економіка підприємств галузі залишається незбалансованою, витрати на виробництво вугільної продукції не покриваються надходженням коштів від її реалізації. Середньомісячна собівартість 1 тонни товарної вугільної продукції за вказаними вугледобувних підприємствах становить 2773,4 грн. При цьому, середня ціна 1 тонни товарної вугільної продукції в оптових цінах становить 1581,7 грн. (різниця – 1191,7 грн.).

По 2017 року на підприємства вугільної галузі з державного бюджету надійшли бюджетні кошти в сумі 1119,5 млн.грн., з них 984,4 млн.грн. – державна підтримка на часткове покриття витрат із собівартості готової товарної вугільної продукції, 103,8 млн.грн. – на утримання Державної воєнізованої гірничорятувальної служби, 31,3 млн.грн. – за програмою «Реструктуризація вугільної промисловості».

Підприємствами добувної промисловості та розрки кар'єрів отримано негативний фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування в сумі 0,5 млрд. збитків (в 2016 році – 1,6 млрд. збитків). На виконання заходів Програми підприємствами галузі витрачено 148,0 млн.грн., або 89,4% від обсягу, передбаченого на рік.

В електроенергетиці обсяг виробництва і розподілу електроенергії в порівнянних цінах зменшився на 29,9% (за Програмою – збільшення на 2,0%). Вироблено електроенергії 14,6 млрд. кВт (60,3% до Програми), що на 31,6% менше, ніж за 2016 рік. Розрахунок за спожиту електроенергію в цілому по області склав 86,0%. Низьким залишається рівень оплати електроенергії підприємствами вугільної галузі – 53,3%, житлово-комунального господарства – 46,6%, КП «Компанія «Вода Донбасу» – 15,9%. На виконання заходів Програми підприємствами галузі витрачено 27,2 млн.грн. або 9,4% від обсягу, передбаченого на рік. На Вуглегірській ТЕС ПАТ «Центренерго» проводились роботи по реконструкції золівідвалу, монтаж системи протипожежного захисту. На Слов'янській ТЕС ПАТ «Донбасенерго» – реконструкція енергоблоку № 6, № 7 на Курахівській ТЕС ТОВ «ДТЕК Східенерго» проводився комплекс заходів, спрямованих на зниження витрат паливно-енергетичних ресурсів. У ВП «Північна електроенергетична система» ДП «НЕК «Укренерго» – заміна повітряного вимикача на електрогазовий. В цілому по галузі за січень-вересень 2017 отриманий від'ємний фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування – 1,9 млрд. збитків (в 2016 році – 2,1 млрд. збитків).

Все перераховане щодо промисловості, говорить про тенденції деіндустріалізації України в цілому і її головної промислової складової – Донбасу і розбалансування структурно-логістичної системи, яка складалася десятиліттями.

Підприємствами автомобільного транспорту та суб'єктами підприємницької діяльності перевезено 81,6 млн. пасажирів, що на 10,1% більше показника січня-листопада 2016 року. Обсяг перевезень вантажів автопідприємствами і фізичними особами, які здійснюють вантажоперевезення, зменшився в 2,4 рази і склав 11,0 млн.тонн. На виконання заходів Програми витрачено 67,4 млн.грн., або 11,3% від обсягу, передбаченого на рік. Причому, тут не враховуються «сірі» перевезення населення, перш за все величезної кількості пенсіонерів вимушених регулярно відвідувати контрольовану Україною територію для чергової позначки в пенсійних органах

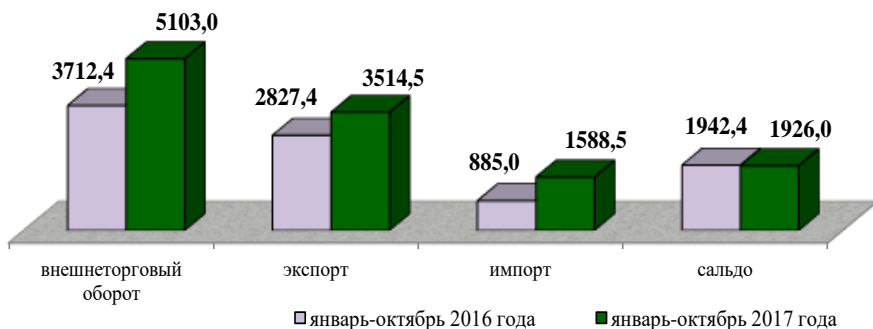
і Ощадбанку, а також зняття грошей з карток, а це понад півмільйона людей щомісяця.

У 2017 році з регіонального філіалу «Донецька залізниця» ПАТ «Українська залізниця» обсяг відправлення вантажів на території, підконтрольні українській владі, склав 48,7 млн тонн, що на 32,1% менше показника 2016 року. Обсяг перевезень пасажирів збільшився на 26,5% і склав 8,0 млн. чоловік. На виконання заходів Програми Донецької залізниці витрачено 36,7 млн.грн. (13,9% від обсягу, передбаченого на рік).

Підприємствами сфери послуг в січні-вересні 2017 для всіх споживачів реалізовано послуг у ринкових цінах на суму 465,3 млн.грн., в т.ч. для населення – 12,1 млн.грн. (28,5% від загального обсягу).

Зовнішньоторговельний оборот товарами за 2017 по порівнянні з 2016 роком збільшився на 37,5% і склав 5103,0 млн. дол. США, в тому числі експорт – на 24,3% (3514,5 млн. дол. США), імпорт – в 1,8 рази (1588,5 млн.дол. США). Сальдо зовнішньоторговельного обороту позитивне – 1926,0 млн.дол. США (зменшення – на 0,8%).

**Динаміка зовнішньоторговельного обороту товарами,
млн.дол.США**

Суб'єкти господарювання області здійснювали зовнішньоекономічні операції з партнерами з 119 країн світу, при цьому продукція підприємств і організацій області експортувалася в 89 країн, імпортувалася – з 67 країн.

Область залишається потужним суб'єктом зовнішньо-економічних відносин. Так, за часткою в загальнодержавному експорті товарів область з питомою вагою в 10,0% займає 3 місце після м. Київ (22,7%) і Дніпропетровської області (16,4%), за часткою в загальнодержавному імпорті товарів з питомою вагою в 4,0% – 5 місце після м. Київ (39,5%), Дніпропетровської (9,4%), Київської (7,1%), Львівської (4,5%) областей.

Найбільші торговельні партнери: Італія (21,7% в загальному обсязі експорту товарів), Російська Федерація (16,2%), США (8,9%), Туреччина (7,3%), Польща (5,6%), Великобританія і Іспанія (по 3,0%), Білорусь і Об'єднані Арабські Емірати (по 2,2%), Румунія (2,1%), Болгарія (2,0%).

Експорт товарів до країн Європейського Союзу становив 1658,3 млн.дол. США або 47,2% від загального обсягу експорту, і збільшився на 22,1% в порівнянні з січнем-жовтнем 2016 року. Основу експорту склали недорогочінні метали та вироби з них – 79,8% від загального обсягу (в тому числі чорні метали – 76,2%, вироби з чорних металів – 1,7%). Експорт мінеральних продуктів склав 10,6%, машин, обладнання та механізмів – 3,7%.

Основними партнерами в імпорті товарів були США (питома вага в імпорті товарів – 29,6%), Росія (32,9%), Канада (7,3%), Австралія (5,3%), Німеччина (3,5%), Китай (2,8%), Норвегія (2,1%), Казахстан (1,8%). Імпорт товарів з країн Європейського Союзу становив 194,9 млн.дол. США, або 12,3% від загального обсягу, і збільшився в порівнянні з 2016 на 19,3%.

У товарній структурі імпорту переважали мінеральні продукти – 73,5% від загального обсягу імпорту (в тому числі палива мінеральні, нафта і продукти її перегонки – 69,9%), недорогочінні метали та вироби з них – 9,9% (в тому числі чорні метали – 4,9%), машини, обладнання та механізми – 7,7%, продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості – 2,9%, вироби з каменю, гіпсу та цементу – 2,1%.

Загальний обсяг прямих іноземних інвестицій (акціонерний капітал) залучених в економіку області, в порівнянні з початком 2017 збільшився на 113,3 млн.дол. США і станом на 01.10.2017 склав 1330,8 млрд дол. США, що в розрахунку на одну особу становить 313,7 дол. США.

У 2017 році підприємствами області виконано **будівельних робіт** на суму 2559,8 млн.грн., що у порівнянних цінах становить 102,2% до обсягів будівництва в 2016 (по Україні – 122,5%).

Протягом року на **довгострокове пільгове кредитування** індивідуальних сільських забудовників за програмою «Власний дім» з державного бюджету направлено 500,0 тис.грн., місцевих бюджетів – 50,0 тис. Реконструйовано і введено в експлуатацію 8 житлових будинків загальною площею 712,0 кв.м. (Лиманська ОТГ (2), Волноваський район (3), Слов'янський район (3)).

В рамках робіт по ліквідації наслідків проведення на території області антитерористичної операції тривала реалізація заходів по відновленню об'єктів інфраструктури регіону. У результаті проведених заходів по відновленню життєдіяльності пошкоджених об'єктів інфраструктури та населених пунктів області, на 04.01.2018, за оперативними даними, з серпня 2014 року на території області, підконтрольній українському уряду, відновлено 5114 об'єктів на загальну суму 733,4 млн.грн., в т. ч. 4402 житлових будинки (на суму 112,0 млн.грн.), 213 про об'єктів електропостачання (256,5 млн.грн.), 26 об'єктів теплопостачання (2,3 млн.грн.), 37 об'єктів водопостачання (140,2 млн.грн.), 54 об'єкти газопостачання (10,4 млн.грн.), 14 об'єктів водовідведення (36,7 млн.грн.), 30 закладів охорони здоров'я (15,9 млн.грн.), 85 загальноосвітніх навчальних закладів (30,0 млн.грн.), 66 дошкільних навчальних закладів (14,1 млн.грн.), 13 професійно-технічних навчальних закладів (3,3 млн.грн.), 10 вищих навчальних закладів (0,6 млн.грн.), 5 об'єктів фізичної культури і спорту (0,1 млн.грн.), 26 об'єктів культури (1,7 млн.грн.), 35 об'єктів дорожньо-транспортної інфраструктури (53,9 млн.грн.), 37 промислових об'єктів (48,2 млн.грн.), 32 заклади торгівлі (0,4 млн.грн.), 29 об'єктів інших сфер (7,1 млн. грн.).

У **сфері малого підприємництва** станом на початок 2017 діяло 9,9 тис. малих підприємств, що майже на 8,9% менше показника попереднього року. У розрахунку на 10 тис. осіб населення кількість малих підприємств в середньому по області склала 23 одиниці. Кількість найманих працівників на малих підприємствах зменшилася на 6,1% (до 43,1 тис. осіб) – повна

стагнація в дуже важливому секторі економіки України, особливо в районі ССО.

Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) малих підприємств збільшився в порівнянні з 2015 роком на 12,7% і склав 26,3 млрд. грн., або 7,7% загального обсягу реалізації продукції (товарів, послуг) області (у 2015 році цей показник становив 7,2%). Кількість зареєстрованих суб'єктів підприємницької діяльності – фізичних осіб, які платили податки, станом на 01.10.2017 склала 39,9 тис. осіб, що на 4,4% більше, ніж на аналогічну дату 2016 року, у них за наймом працювали 31,1 тис. осіб (на 23,3% більше показника аналогічного періоду 2016 року). Надходження до бюджетів усіх рівнів від діяльності суб'єктів малого підприємництва за станом на 01.01.2018 склали 3172,1 млн.грн.

Протягом 2017 року, в рамках виконання заходів Регіональної програми розвитку малого і середнього підприємництва в Донецькій області на 2017-2018 роки, затвердженої розпорядженням голови обласної державної адміністрації, керівника обласної військово-цивільної адміністрації від 27.03.2017 № 266 (зі змінами) (далі – Програма) в області проводилась робота по реалізації державної регуляторної політики, забезпечення фінансово-кредитної, матеріально-технічної, інформаційно-консультаційної, кадрової підтримки малого і середнього підприємництва.

З метою розширення доступу суб'єктів малого підприємництва до фінансових ресурсів і їх здешевлення, в поточному році продовжено реалізацію програми надання часткової компенсації процентних ставок за кредитами, залученими на реалізацію проєктів суб'єктів малого підприємництва, і впроваджена програма фінансової підтримки суб'єктам малого підприємництва на реалізацію проєктів на безоплатній та безповоротній основі (проєкт «Український кулак»).

Протягом року проведено 5 конкурсних відборів проєктів. За підсумками конкурсу право на фінансову підтримку отримали 140 суб'єктів підприємництва, в тому числі 10 – на часткову компенсацію процентних ставок, 130 – на фінансову підтримку на безповоротній основі (без урахування 3-х відмов переможців). Із зазначеної кількості 16 переможцям відмовлено у співфінансуванні місцевими органами влади.

Протягом 2017 профінансовано 107 проектів на загальну суму 31,9 млн.грн. (97 підприємцям надано фінансову підтримку на суму 30,2 млн.грн., в т.ч. 15,1 млн.грн. – кошти місцевих бюджетів, 10 переможцям – часткову компенсацію процентних ставок на суму 1,7 млн.грн.). З 107 проектів в повному обсязі профінансовані 65 на загальну суму 26,7 млн. грн., в т.ч. 13,35 млн.грн. – кошти місцевих бюджетів.

Стажування в країнах ЄС в грудні 2017 пройшло п'ятеро переможців конкурсних відборів, які отримали кошти на розвиток тваринництва і птахівництва, відвідали Латвію.

В рамках Меморандуму про співпрацю між Донецькою облдержадміністрацією і ПАТ «Ощадбанк», ПАТ «Приватбанк», підписаному в квітні 2017 року, проводиться робота в частині залучення суб'єктів малого і середнього підприємництва до участі в програмі компенсації відсотків.

Спільно з Донецькою торгово-промисловою палатою, Регіональним фондом підтримки підприємництва по Донецькій області проведено публічні заходи, спрямовані на зміцнення існуючих і встановлення нових взаємовигідних зв'язків і ділових контактів, вшанування успішних підприємців, які вносять вагомий внесок в економічне та соціальне життя суспільства.

Зокрема, в рамках Міжнародного Економічного Форуму «Discover Dn.UA» 29.09.2017 в м. Краматорськ проведена Національна практична конференція «Малий і середній бізнес – майбутнє оновленої Донеччини», в роботі якої взяли участь близько 200 осіб. В рамках святкування Дня підприємця відбулася урочиста церемонія нагородження переможців і лауреатів Дев'ятого регіонального конкурсу «Підприємець року Донецької області – 2017». Переможці в 9 номінаціях нагороджено дипломами та статуетками. У заході взяли участь близько 140 осіб. Реалізовано ряд заходів освітньої та інформаційно-консультаційної спрямованості:

- проведено певну кількість навчальних семінарів з питань інвестування, бізнес-планування, аналізу господарської діяльності в 6 містах області (Бахмут, Краматорськ, Слов'янськ, Мирноград, Маріуполь, Костянтинівка), в яких взяли участь 152 особи;

- забезпечено діяльність виїзних інформаційно-кон-

сультаційних мобільних офісів ProZorro в 8 містах області (Авдіївка, Бахмут, Маріуполь, Слов'янськ, Селидове, Мангуш, Нікольське, Торецьке). Учасників забезпечено інформаційно-консультаційним матеріалом (збірник нормативних документів системи державних закупівель ProZorro, брошура «Реформа державних закупівель в Україні: розвиток, плани, виконання», мультимедійний диск з актуальною нормативною інформацією).

Наприкінці 2017 року проведено підсумковий захід впровадження електронної системи публічних закупівель в Донецькій області – форум «Публічні закупівлі. Нові складові-2018». У заході взяли участь 110 представників державних установ, комунальних закладів та бізнесу Донецької області.

Протягом поточного року через систему **ProZorro** оголошено понад 73 тис. тендерів на суму 34,7 млрд.грн.

Економія бюджетних коштів по завершенню торгів склала 3,6% (або 678,5 млн.грн.). За кількістю оголошених і завершених закупівель область посідає друге місце в країні в порівнянні з іншими областями (без врахування м. Київ).

Найбільш активно здійснювали закупівлі розпорядники коштів міст Маріуполь (10,1% вартості завершених закупівель, 1878,9 млн.грн.), Краматорськ (3,2%, 598,0 млн.грн.), Покровск (3,1%, 577,3 млн.грн.), серед структурних підрозділів – департаменти капітального будівництва (24,2%, 957,2 млн.грн.), охорони здоров'я (21,3%, 844,0 млн.грн.) та житлово-комунального господарства (17,1%, 678,2 млн.грн.). Низький показник застосування конкурентних електронних закупівель мають Покровська (0,4%) і Краматорська (11,9%) міські ради, Мангушська райдержадміністрація (6,0%).

Облдержадміністрацією спільно з виконкомом міських рад та райдержадміністраціями області вжито всіх необхідних організаційних заходів та забезпечено діяльність 27 центрів надання адміністративних послуг (далі – ЦНАП), в т. ч. 14 – в містах, 12 – в районах, 1 – в об'єднаній територіальній громаді (ОТГ), з них оновлені 4 ЦНАП – Маріуполь (2016), м. Дружківка, м.Добропілля, Лиманська ОТГ.

В Донецькій області триває робота по реалізації проекту «Розвиток мережі Центрів надання адміністративних послуг, підвищення якості та доступності надання адміністративних

послуг суб'єктам підприємницької діяльності та жителям Донецької області», загальна сума (розрахункова) за проектом (з урахуванням потреб електронного управління) станом на 01.01.2018 становить 821,6 млн. грн. Протягом 2017 року на реалізацію даного проекту направлено 12,8 млн.грн. коштів місцевих бюджетів, за рахунок яких забезпечено розробку проектно-кошторисної документації, оплату договорів на проведення експертної оцінки, благоустрій прилеглої території, розробку проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки, співфінансування 10% по ДФРР тощо.

9 проектів з розвитку ЦНАП включені в перелік інвестиційних програм і проектів регіонального розвитку, які почали реалізовуватися в 2017 році за рахунок коштів Державного фонду регіонального розвитку (розпорядження КМУ від 12.07.2017 № 461-р) на загальну суму 78,9 млн. грн. (міста Краматорськ, Новогродівка, Покровск, Світлодарськ, Торецьке, Часів Яр, Ясинуватський і Мангушський райони, Соледарський ОТГ). Перехідні проекти на 2018 рік – міста Краматорськ, Покровськ, Світлодарськ, Торецьке, Соледарський ОТГ. З обласного бюджету на реалізацію проекту ЦНАП заплановано 7,8 млн.грн., використано – 7,2 млн.грн. За рахунок субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на формування інфраструктури ОТГ в 2017 році реалізовувалися проекти в Шахівській і Черкаській ОТГ. За кошти ПРООН International Partner UNDP почалася реалізація 2 проектів з розвитку і реконструкції ЦНАП в м. Слов'янськ і Миколаївській ОТГ, м. Мирноград (постановою КМУ від 04.10.2017 № 754 включено до переліку відповідних проектів) і Нікольським районом подано заявки на участь в спільному з Європейським Інвестиційним Банком проект «Надзвичайна кредитна програма для відновлення України» II транш в частині створення сучасних ЦНАП.

На виконання заходів Програми економічного і соціального розвитку Донецької області за рахунок усіх джерел фінансування спрямовано 6205,7 млн.грн., в тому числі 830,8 млн. грн. коштів державного бюджету, 2342,8 млн.грн. – обласного бюджету, 1111,7 млн.грн. – бюджети міст і районів, коштів підприємств – 1538,1 млн.грн., інших джерел – 382,3 млн.грн.

Висновки та рекомендації

Таким чином, по відношенню до виконання Програми економічного і соціального розвитку Донецької області і взагалі поліпшення стану соціально-економічного розвитку країни за сценарієм сталого розвитку, необхідно встановити мирне життя і поступово перейти до політичного процесу нормалізації життя регіону і в цілому країни.

Притому що ні за яких обставин неможливо допустити деіндустріалізації Донбасу і взагалі України, а навпаки розвивати неоіндустріалізацію за новим рівнем технологій, яких досить багато на рівні наукових розробок і, певною мірою вже реалізованих в реальній економіці таких як, Спеціальна економічна зона (СЕЗ), Території пріоритетного розвитку (ТПР), Єврорегіони.

ЛІТЕРАТУРА

1. Makogon Y. The Silk Road: the history, conditions and, perspectives / Y. Makogon, K. Osypenko // North-East Asia Academic Forum (Publications of scientific articles). – Printed in China by Harbin University of Commerce, 2017. – с. 12-18

2. Макогон Ю.В. Причини і чинники економічної кризи в Україні в умовах військово-політичного протистояння на сході країни / Ю.В. Макогон // Економічний вісник Донбасу. Науковий журнал. – Київ-Старобільськ. – №12(48), 2017. – с. 203-219.

3. Макогон Ю.В. Форсайт та побудова стратегії соціально-економічного-розвитку України на середньо-строковому (до 2020 року) і довгостроковому (до 2030 року) часових горизонтах / Ю.В. Макогон // наук. кер. проекту М. З. Згуровський ; Міжнар. Рада з науки, Комітет із системного аналізу при Президії НАН України ; Нац. техн. ун-т України «КПІ ім. І. Сікорського» ; Ін-т прикладного системного аналізу МОН України і НАН України ; Світ. центр даних з геоінформатики та сталого розвитку ; Фондація «Аграрна наддержава». – Київ : Політехніка, 2016. – 184 с.

4. Макогон Ю.В. Інновації в сфері енергетики в Україні / Макогон Ю.В. // Вісник МДУ. Серія: Економіка. – 2017. – Вип. 14. – С.80-90.

5. Макогон Ю.В. Забезпечення енергетичної безпеки підприємства в умовах сталого розвитку / Ю.В. Макогон // Вісник економічної науки України. – Київ, 2018. – №1(34). – С.106-110.

ІСТОРІЯ

УДК 930.2+528.9+94(470)

Анатолій АВРАМЕНКО,
кандидат історичних наук, доцент,
керівник наукового центру Краснодарської крайової
громадської організації «Співдружність Кубань – Україна»
(м. Краснодар, Росія), член НТШ,
e-mail: avramenkoat@rambler.ru

КОНЦЕПЦІЯ КУБАНСЬКОГО ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНОГО АТЛАСУ ЯК СКЛАДОВОЇ ЧАСТИНИ ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ

Необхідно створити Кубанський історико-культурний атлас, у вступній частині якого повинні бути загальні відомості про регіон, потім – карти, що реконструюють історію з найдавніших часів до сучасності, карти з історії матеріальної і духовної культури народів, окремо для кожної етнічної та субетнічної групи (росіяни, українці, кубанські козаки, адиги, вірмени, ногайці, білоруси, чехи, поляки, ассірійці, дагестанці та інші). Остання частина повинна містити карти по окремих районах і містах Краснодарського краю і Республіки Адігея, які матимуть особливу цінність для краєзнавців, бо сконцентрують в собі детальну інформацію про об'єкти історико-культурного значення на локальному рівні. Для створення атласу потрібен координаційний центр, яким може стати Південна філія Інституту спадщини.

Ключові слова: *Кубанський історико-культурний атлас, Краснодарський край, Республіка Адігея, кубанські козаки, адиги, культурна спадщина, краєзнавство.*

Комплексні історико-культурні атласи регіонів – найбільш наочна і переконлива візитна картка краю чи області, що яскраво репрезентує в найбільш компактному вигляді всі особливості регіону, етапи історичного розвитку, адміністративного поділу, об'єкти історичної спадщини, етнічну та

демографічну структуру. В умовах Росії через величезну територію держави саме через створення регіональних атласів можливо відтворити вкрай різноманітні місцеві особливості історичного розвитку та культури. Серед іншого, регіональний рівень картографування уможливило показ історичного та етнокультурного життя українців, на що в Росії практично не звертають увагу навіть в таких регіонах як Кубань, де саме українська колонізація зробила цей край частиною Російської держави. Особливої уваги потребує створення атласів міст.

На цей час вже є приклади дуже вдалих і престижних видань такого типу, але через обмежене розповсюдження маловідомих. Серед них – тритомний атлас пам'яток історії та культури Москви, надрукований у 2008 році [2]. В цьому виданні позначені всі зареєстровані об'єкти культурної спадщини на плані міста і є короткий каталог, в якому вказується адреса кожного об'єкту, що саме охороняється і які важливі історичні події пов'язані з цим об'єктом. У межах Центрального адміністративного округу пам'ятки показано в масштабі 1: 6000 метрів, в інших округах Москви – 1: 10 000. Разом з будівлями виділені пам'ятки садово-паркового мистецтва, охоронні зони, заповідні території, зони суворого регулювання забудови і звичайного регулювання забудови, а також зони культурного шару і природного ландшафту, що охороняються державою (насправді це виконується не завжди). Такий атлас мав би стати перешкодою для чиновників, які постійно руйнують об'єкти культурної спадщини столиці, проте уряд Москви, що випустив атлас, продовжує перекроювати місто, не особливо переймаючись наслідками. У Краснодарі, як ми знаємо, ситуація не менш сумна: навіть в історичному центрі кубанської столиці незаконно з'являються нові будинки, які належать державним установам, котрі повинні боротися з цим злочином. Тому створення атласів міст лише фіксує ситуацію, але не є перешкодою для порушників закону.

Серед російських регіональних атласів виділяються об'ємні історико-культурні атласи Бурятії та Башкортостану [12; 13], що надруковані видавництвом «Дизайн. Інформація. Картографія». Вони мають довідково-енциклопедичний характер, обидва барвисто оформлені і гідно представляють свої

республіки. Звертає на себе увагу безліч залучених фахівців до цих проєктів. Безсумнівно, було отримано значне фінансування, тим більше, якщо атлас видано в Угорщині, а не в Росії. Значною мірою це пояснюється інтелектуальним рівнем керівників регіонів – їх правильне розуміння значення атласів забезпечило достатню матеріальну підтримку. На Кубані такого розуміння ми ніколи не бачили і не бачимо, хоча проєкти атласів висувалися неодноразово. На жаль, можна констатувати, що Кубань залишається регіоном, де інтелект «вимушено відпочиває» – адміністрація цілком задоволена сурогатами культури (на кшталт сумнозвісної «Атамані»), або яскравими подарунковими книжками, що не потребують роботи розуму.

В обох згаданих атласах вперше цілісно, системно і з максимальною повнотою представлена інформація про республіку як єдине ціле, а також по її окремих історико-культурних, економічних, природних і адміністративних одиницях з найдавніших часів до сучасності. У них висвітлено історію та культуру всіх народів, що проживають на території республіки. Тут містяться наукові та довідкові карти, картосхеми, плани, а також унікальні ілюстрації і старовинні карти з історії та географії регіону.

З огляду на величезне значення Північного Кавказу для Росії, вкрай важливо почати роботу зі створення атласу історико-культурної спадщини місцевих народів, складовою частиною якого повинен стати Кубанський історико-культурний атлас. У вступній частині атласу мають бути поданими загальні відомості про регіон (з необхідними світлинами, малюнками і таблицями), його символи – герб, прапор, гімн, новітні дані про адміністративно-територіальний устрій, структуру місцевої законодавчої, виконавчої та судової влади, про чисельність населення та етнічні групи, що проживають в Краснодарському краї і Республіці Адігея.

У наступному розділі повинні бути карти, що відтворюють історію і культуру регіону з найдавніших часів до наших днів. У стислому вигляді це можна представити як серію з 38 карт:

1. Кубанські землі та Причорномор'я в епоху кам'яної доби.

2. Енеоліт і бронзова доба на Кубані і в Причорномор'ї.
3. Рання залізна доба і антична епоха на Кубані.
4. Кубанські землі і Причорномор'я в IV – 1-й половині

X ст.

5. Кубанські землі і Причорномор'я в 2-й половині X – середині XIII ст.

6. Кубанські землі і Причорномор'я в середині XIII ст. – 1475 р.

7. Кубанські землі і Причорномор'я в 1475–1700 рр.

8. Кубанські землі і Причорномор'я в 1701–1787 рр. (Врізка: Оборонні споруди кордонної лінії, побудовані у 1777–1778 рр.).

9. Події Російсько-турецької війни 1787–1791 рр. на Кубані. (Врізки: А. Розгром османського корпусу Батал-паші біля р. Тохтамиш 30.IX.1790 р.; Б. Взяття Анапи І. В. Гудовичем 22.VI.1791 р.).

10. Створення Чорноморського козацького війська і його переселення на Кубань в 1792–1794 рр.;

11. Чорноморія і лінійні козаки на Кубані у 1793–1802 рр.

12. Кубанські землі і Причорномор'я у 1802–1860 рр.

13. Завершення Кавказької війни у 1860–1864 рр.;

14. Адміністративно-територіальний поділ Кубанської області і Чорноморського округу в 1870–1888 рр.;

15. Адміністративно-територіальний поділ Кубанської області і Чорноморського округу (від 1897 р. – губернії) в 1888–1917 рр.;

16. Події революції 1905–1907 рр. в Кубанській області і Чорноморській губернії;

17. Економіка Кубанської області і Чорноморської губернії у 1913 р.;

18. Культура. Освіта. Церква. Громадська життя. 1793–1916 р.;

19. Кубанське козацьке військо на початку 1914 р.;

20. Полки і пластунські батальйони Кубанського козацького війська на фронтах Першої світової війни;

21. Єкатеринодар у 1793–1870 рр., Єкатеринодар у 1870–1916 рр.;

22. Міста Кубанської області і Чорноморської губернії на початку ХХ ст. (Новоросійськ. Єйськ. Майкоп. Армавір).

23. Встановлення Радянської влади і початок Громадянської війни на Кубані і в Причорномор'ї.

24. Збройна боротьба на Кубані і в Причорномор'ї у травні – листопаді 1918 р.;

25. Розгром білогвардійських військ і встановлення Радянської влади на Кубані і в Причорномор'ї (весна 1920 р.);

26. Врангелівські десанти і антибільшовицькі повстання в серпні – вересні 1920 р.;

27. Кубань і Причорномор'я у 1920–1937 рр.;

28. Колективізація і Голодомор 1932–1933 рр. на Кубані;

29. Краснодарський край в 1937–1941 рр.;

30. Бойові дії на території Краснодарського краю в 1942 році.

31. Бої в районі ст. Кушовської. Оборона радянськими військами Таманського півострова і Новоросійського оборонного району 19 серпня – 27 вересня 1942 р.;

32. Звільнення Краснодарського краю в 1943 р. від німецької окупації;

33. Бойовий шлях 4-го гвардійського Кубанського козацького кавалерійського корпусу.

34. Краснодарський край в 1945–1964 рр.;

35. Краснодарський край в 1964–1991 рр.;

36. Краснодарський край і Республіка Адигея в 1991–2014 рр.;

37. Природа і рекреаційні ресурси Краснодарського краю і Республіки Адигея.

38. Економіка Краснодарського краю і Республіки Адигея на початку ХХІ століття.

Кожна карта повинна мати супровідний текст та ілюстрації, що представляють історико-культурну спадщину відповідного періоду. При достатньому фінансуванні список карт легко може бути збільшений – Кубань має дуже багату історію і культуру. Зокрема, можуть бути додані карти про розвиток освіти, про зміни етно-конфесійної структури населення, географії народних промислів, діалектів тощо.

Наступна група карт повинна репрезентувати історію культури народів, що населяють нині Краснодарський край і Республіку Адигея. Тут наголос слід робити на особливості окремих елементів матеріальної і духовної культури, окремо по кожній етнічній групі: будинок і господарські будівлі, традиційні знаряддя праці і предмети побуту, господарські заняття і традиційні промисли, сім'я і сімейні звичаї, народні свята та ігри, фольклор, традиційне народне мистецтво, в тому числі декоративне, народна філософія і релігія, народна медицина, діалектні особливості мови, розвиток місцевої літератури і професійного мистецтва. Далі – карти по окремих етнічних і субетнічних групах: Росіяни. Українці. Кубанські козаки. Адиגי. Вірмени. Ногайці. Білоруси. Чехи і поляки. Ассирійці. Дагестанці, осетини, курди і чеченці. З огляду на специфіку регіону, бажано також представити карти: кубанські козаки та їх організації в суб'єктах Російської Федерації, в ближньому і далекому зарубіжжі; адиги та їх громадські організації в суб'єктах Російської Федерації, в ближньому і далекому зарубіжжі.

Звичайно, слід розуміти, що в сучасній Росії неможливо надрукувати карти, що показують антиукраїнську політику, зокрема згортання українзації та знищення української культури і освіти на Кубані, етнічну чистку, внаслідок якої було штучно змінено склад населення тощо. Неможливо також об'єктивно показати події 2014 року, які цілий Світ визнає агресією, або репресивні акції сучасної влади. Тому критики атласу (якщо припустити можливість його створення) можуть звинувачувати авторів у певній фальсифікації. Адже замовчування процесів чи важливих подій буде сприйматися саме як фальсифікація. Розуміючи це, слід все одно опрацьовувати джерела, створити ґрунтовну основу, якою скористаються майбутні дослідники.

При належному фінансуванні доцільно виділити окремий блок карт, що представляють Краснодарський край і Республіку Адигея на початку ХХІ століття: соціально-економічний розвиток; агропромисловий комплекс; соціальна сфера та охорона здоров'я; наука та освіта; національна політика; бібліотеки, музеї та архіви; книговидання і засоби масової

інформації; кіно, телебачення, радіо і розвиток Інтернету; сучасна література; театри; образотворче мистецтво; музичне та хореографічне мистецтво; народні творчі колективи; курорти і розвиток туризму; фізкультура і спорт; об'єкти Сочинської Олімпіади.

Останній блок повинен містити карти окремих районів і міст Краснодарського краю і Республіки Адігея, які матимуть особливу цінність для краєзнавців позаяк сконцентрують в собі максимально детальну інформацію про об'єкти історико-культурного значення на локальному рівні.

При підготовці атласу слід використовувати досвід попередників і наявний власний досвід. Ще в 1960-і рр. Інститутом етнографії ім. М. М. Міклухо-Маклая (нині Інститут етнології та антропології РАН) було розпочато картографування господарства та матеріальної культури народів СРСР. У підсумку з'явилися окремі атласи [16; 39; 40; 14; 15; та ін.]. На Північному Кавказі створення картографічних творів такого типу ускладнює вкрай складна етногеографія і не менш складна історія. У межах даної дослідницької програми друкувалися окремі книги і статті, що містять картографічні матеріали [22; 20; 23; 43; 93; та ін.], котрі можна розглядати як підготовчі матеріали до «Кавказького історико-етнографічного атласу» і можливих майбутніх атласів народів Північного Кавказу. Найбільшим внеском у реалізацію цієї ідеї став історико-етнографічний атлас, присвячений одягу народів Дагестану [6].

Підготовлений етнологами атлас «Народы России» [33], що відображає, на думку його авторів, сучасні уявлення про народи Росії, їх історію, традиційну культуру, релігії, на жаль, містить мінімальну кількість карт і небагато дає для створення історико-культурного атласу Північного Кавказу. Настільки ж мало підходить для цієї мети четвертий том «Національного атласу Росії», присвячений історії та культурній спадщині [34]. Незважаючи на те, що він створювався як офіційне державне видання відповідно до доручення Уряду Російської Федерації, ряд карт цього атласу за своїм змістом ненабагато перевершує рівень шкільної картографії та містить значні прогалини.

Залучаючи відповідних фахівців, слід розробити програму атласу, розраховану на тривалий час. З огляду на те, що деякі

проблеми історії регіону (зокрема, російсько-українські відносини) штучно політизуються і нерідко фальсифікуються, особливу увагу потрібно приділити підбору учасників проекту.

На цей час маємо вкрай неоднорідні наукові здобутки. Наявні історичні атласи з історії Кубані [19; 18] містять багато лакун і можуть розглядатися лише як попередні аналоги. Мало підходить для зазначеної мети і альбом «Історія адигів в картах» [17], що містить карти та ілюстрації на окремих аркушах. В той же час накопичено величезний польовий матеріал співробітниками Науково-дослідного центру традиційної культури (що очолює професор М. І. Бондар) при Кубанському козацькому хорі, а також співробітниками Управління державної охорони об'єктів культурної спадщини Краснодарського краю, Краснодарського державного історико-археологічного музею-заповідника ім. Є. Д. Феліцина, окремими дослідниками Краснодарського краю і Адигеї. Величезні багатства зберігає Державний архів Краснодарського краю. Все це потребує вивчення, узагальнення та картографування за єдиною програмою. А також боротьби з фальсифікаціями: М. І. Бондар, наприклад, дійшов до висновку, що кубанська «балачка» – діалект російської мови, незважаючи на те, що російська мова не знає слова «балакати».

Обов'язковою вимогою є єдність методики картографування і порівнянність даних. Досвід картографування об'єктів історико-культурної спадщини неодноразово висвітлювався в наукових виданнях. Серед найбільш цікавих публікацій слід зазначити роботи, спеціально присвячені застосуванню картографічного методу в етнології [див., наприклад: 24; 1; 36; 5], а також при вивченні об'єктів історико-культурної спадщини [47; 35; 38; та ін.]. Особливо цікаві напрацювання етнологів, зокрема, що стосуються картографування місцевих особливостей житла і традиційного одягу [10; 39; 40; 31; 6; 25; та ін.], різних елементів духовної культури (обрядів, фольклору, міфологічних уявлень тощо) [42; 49; 45; 46]. Унікальний досвід картографічного дослідження пологової обрядовості за матеріалами України узагальнений в монографії київської дослідниці Н. К. Гаврилюк [9]. Навіть методика вивчення матеріалів вельми далеких країн часом може ви-

явитися корисною. Зокрема, становить інтерес досвід етнолога Ю. В. Маретіна, який займався проблемою картографування звичаєвого права [30].

Окрему групу становлять праці з лінгвогеографії, що мають безперечне відношення до історико-культурної спадщини. На жаль, не було використано досвід В. Ф. Чистякова, який розробив у кінці 1920-х рр. проект Лінгвістичного атласу Кубанського округу [див.: 26]. Але в останній чверті ХХ ст. розпочалися плідні роботи у галузі лінгвогеографії, зокрема, зі створення «Діалектологічного атласу російської мови» [4]. Важливим підсумком стала публікація «Лексичного атласу російських народних говорів» [28]. Кубанські мовознавці підключилися до цього напрямку досліджень з великим запізненням [див.: 27].

Сьогодні в РФ точаться дискусії стосовно статусу кубанської «балачки»: М. І. Бондар і його співробітники (особливо які не володіють українською мовою) вважають її діалектом російської мови, В. К. Чумаченко, Н. А. Супрун-Яремко, А. М. Авраменко – діалектом (або говіркою) української. Хоча поступово процес асиміляції бере своє, і в «балачці» все частіше зустрічаються запозичення з російської мови. Спеціальну експедицію для дослідження цього діалекту на Кубані планував лінгвіст з Горлівки В. І. Теркулов, який вивчав українські говірки Росії [44], але цьому завадив російсько-український конфлікт, що почався в 2014 році.

Звичайно, «Кубанський історико-культурний атлас» повинен відображати і сучасні процеси, виявляти нові тенденції. Тим більше що сказане вчора, сьогодні вже стає історією. Тут, безумовно, корисно звернути увагу на оригінальні атласи, видані в останні роки в інших регіонах. Вони містять чимало свіжих ідей, які слід використовувати при виконанні запропонованого проекту. Зокрема, це атласи, присвячені історії та сучасному стану релігійного життя Росії [3; 48], освіті та інтелектуальному потенціалу, а також соціально-географічним контрастам в сучасній Росії [7; 8; 32; 11], все більш актуальним стає вивчення географії конфліктів [41].

Несподіваним виявився підготовлений Фондом «Общественное мнение» атлас, що містить дані про поширеність

Інтернету в 69 суб'єктах Російської Федерації за даними опитувань [37]. З огляду на лавиноподібне збільшення інформаційних ресурсів, все більш актуальним стає застосування геоінформаційних технологій та створення баз даних. Зокрема, узагальнено досвід використання ГІС-технологій для картографування територій різної тривалості землеробського освоєння [29].

У статті «Картограф – провідник інформації» Ж. Декло-Салаша (Jasmine Desclaux-Salachas) слушно зазначила, що «карта завжди розповідає про світ так, як того бажає картограф, відображаючи за правилами семіотики історію, географію, економіку, управління, освіту і навіть утопії» [50]. При всьому бажанні автора об'єктивно відображати історію і сучасність, будь-яка карта несе відбиток суб'єктивізму, бо відображає концепцію, світогляд, рівень інформованості її творця. Нарешті, пропонуючи потенційному інвесторові або туристу ознайомитися з перевагами та вигодами свого регіону, автори карт намагаються випнути деяку частину інформації, залишаючи в тіні або приховуючи іншу. Спеціаліст Австрійського інституту Східних та Південно-Східних Європейських досліджень (м. Відень) П. Йордан (P. Jordan) пише, що в Австрії створено карту привабливих для туристів місць в країнах Східної, Центральної та Південно-Східної Європи [51]. Головна її мета – показати, що туристичний потенціал в більшості посткомуністичних країн дуже великий, але поки що мало використовується. Карта надає турфірмам всю необхідну інформацію для інвестування розвитку туризму у відповідних державах і районах. Безсумнівно, подібний досвід був би затребуваний і на Кубані, але для цього потрібен певний рівень інтелектуального розвитку керівників місцевої адміністрації.

Краснодарський край, що має великий економічний потенціал і багатющу історію, повинен мати досить докладний історико-культурний атлас, який гідно представлятиме регіон на всіх презентаціях, залучати інвесторів, служити обґрунтуванням для федерального фінансування історико-культурних проєктів. У структурі такого атласу має бути гідно відображено кубанське козацтво, підкреслено українське коріння його великої частини.

Атлас представить культурну самотність населення регіону, можливо, послужить переконливим обґрунтуванням для включення окремих об'єктів до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, стане додатковим стимулом для залучення туристів та інвесторів.

Історико-картографічні реконструкції, виконані на академічному рівні, наочно продемонструють спільні риси культурної спадщини народів Північного Кавказу, взаємопроникнення і взаємне збагачення культур, а тому стануть додатковим ресурсом міжнаціональної злагоди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрианов Б.В., Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и проблемы их картографирования // Советская этнография. 1972. №5. С. 3–16.
2. Атлас объектов культурного наследия (памятников истории и культуры) города Москвы: В 3 т. М., 2008.
3. Атлас современной религиозной жизни России: В 3 т. Т. 1. М., СПб., 2005.
4. Бромлей С.В. О проекте сводного «Диалектологического атласа русского языка» (ДАРЯ) // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. Л., 1974. С. 95–101.
5. Брук С.И. Картографирование материальной и духовной культуры // Проблемы этнической географии и картографии. М., 1978. С. 154–163.
6. Булатова А.Г., Гаджиева С.Ш., Сергеева Г.А. Одежда народов Дагестана: Историко-этнографический атлас. Пушкино, 2001.
7. Волков Ю.А. Социально-географические контрасты в современной России: Атлас. Материальное обеспечение народного образования. / Ульяновский гос. пед. ун-т. Ульяновск, 1997.
8. Волков Ю.А., Субетто А.И., Волков А.Ю. Образование и интеллектуальный потенциал России. Статистико-социогеографический квалитетрический мониторинг воспроизводства. Ч.2. Атлас. М., 1999.
9. Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности Украины). К., 1981.
10. Ганцкая О.А. Методика картографического определения типов и комплексов крестьянского жилища. (По материалам историко-этнографического атласа «Русские») / VII Международный конгресс

антропологических и этнографических наук (Москва, август 1964 г.). М., 1964.

11. Заборцева Т.И., Игнатова О.А., Галёс Д.А. Изучение жилищных условий и особенности картографирования (опыт регионального и локального уровня) // Атласное картографирование: традиции и инновации / Материалы X научной конференции по тематической картографии (Иркутск, 22–24 октября 2015 г.). – Иркутск, 2015. С. 108–110.

12. Историко-культурный атлас Бурятии. М., 2001.

13. Историко-культурный энциклопедический атлас Республики Башкортостан. М., 2007.

14. Историко-этнографический атлас Прибалтики. Т. 1. Земледелие. Вильнюс, 1985.

15. Историко-этнографический атлас Прибалтики. Одежда. Рига, 1986.

16. Историко-этнографический атлас Сибири. М.; Л., 1961.

17. История адыгов в картах с древнейших времён до середины XIX века. / Сост. – Э.Т. Кумыков. Нальчик, 1996; История адыгов в картах и иллюстрациях с древнейших времён до наших дней. 2-е изд., доп. / Сост. – Э.Т. Кумыков. Нальчик, 2000.

18. История Кубани. Атлас с комплектом контурных карт / Разработка карт А.М. Авраменко. Краснодар, 2005.

19. История Кубани. Краснодарский край. Республика Адыгея. [Атлас]. М., Краснодар, 1997.

20. Калоев Б.А. Земледелие народов Северного Кавказа. М., 1981.

21. Калоев Б.А. Скотоводство народов Северного Кавказа (С древнейших времен до начала XX века) М., 1993.

22. Кобычев В.П. Основы типологии и картографирования жилища Кавказа (материалы к Кавказскому историко-этнографическому атласу) // Советская этнография. 1967. № 2. С. 26–44.

23. Кобычев В.П. Поселения и жилище народов Северного Кавказа в XIX–XX вв. М., 1982.

24. Ковалівський А.П. Картографічний метод в етнології // Науковий збірник Харківської науково-дослід. кафедри історії української культури. Ч. 7. Харків, 1927. С. 53–62.

25. Косміна Т. Українське народне житло в контексті картографічної ареалогії // Матеріали до української етнології: Збірник наукових праць. Щорічник. Випуск 2(5). К., 2002. С. 125–127.

26. Костина Л.Ю. В.Ф. Чистяков и его «лингвистический атлас Кубанского округа» // Итоги фольклорно-этнографических исследо-

ваний этнических культур Северного Кавказа за 2006 год: Дикаревские чтения (13). Краснодар, 2007. С. 65–75.

27. Костина Л.Ю. Картографирование как заключительный этап изучения диалектного слова // Культурная жизнь Юга России. Краснодар, 2008. № 1 (26). С. 131–132.

28. Лексический атлас русских народных говоров. СПб., 2004.

29. Лисецкий Ф.К., Замураева М.Е., Кузьменко Я.В. Использование ГИС-технологий для картографирования территорий разной длительности земледельческого освоения // Историческая география на рубеже веков: Сборник научных трудов к 80-летию со дня рождения В.С. Жекулина (1929–1989). СПб., 2010. С. 127–141.

30. Маретин Ю.В. К проблеме картографирования обычного права (на примере Индонезийской историко-культурной области) // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. Л., 1974. С. 246–252.

31. Маслова Г.С. Значение картографирования русского традиционного костюма для этногенетических исследований // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. Л., 1974. С. 253–257.

32. Мурузов В.Х., Шуршуков Ю.Ю., Солдатова П.Ф. Атлас «Состояние здоровья населения и деятельность учреждений здравоохранения Липецкой области в 1995–2005 годах». Липецк, 2006.

33. Народы России: Атлас культур и религий. М., 2008.

34. Национальный атлас России. Т.4. История. Культура. М., 2009.

35. Підлісецька І.О., Дмитрук О.М. Картографічне дослідження історико-культурної спадщини Хмельницької області // Часопис картографії: Збірник наукових праць. Вип. 6. К., 2013. С. 43–51.

36. Рабинович М.Г. К методике этнографического картографирования // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. Л., 1974. С. 63–68.

37. Россия сетевая: Атлас Интернета. М., 2006.

38. Ротанова И.Н., Тикун В.С. Историко-культурное наследие Алтайского региона в атласе «Большой Алтай: природа, история, культура // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края: Сб. науч. статей. Вып. XX. Барнаул, 2014. С. 267–272.

39. Русские: историко-этнографический атлас. Земледелие. Крестьянское жилище. Крестьянская одежда. (Середина XIX – начало XX века). М., 1967.

40. Русские. Историко-этнографический атлас. Из истории русского народного жилища. Украшение крестьянских домов и одежды (середина XIX – начало XX в. М., 1970.

41. Сараев В.Г., Черенёв А.А., Александров Е.Ю. Картографирование в географии конфликтов // Атласное картографирование: традиции и инновации / Материалы X научной конференции по тематической картографии (Иркутск, 22–24 октября 2015 г.). Иркутск, 2015. С. 132–133.

42. Снесарев Г.П. Опыт картографирования некоторых элементов духовной культуры в сочетании с картографированием этническим и диалектологическим // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. Л., 1974. С. 240–246.

43. Студенецкая Е.Н. Одежда народов Северного Кавказа XVIII – нач. XX вв. М., 1989.

44. Теркулов В.И. Украинские говоры России: к проблеме составления диалектологической карты // Украинистика в России: история, состояние, тенденции развития: материалы Международной научно-практической конференции. 11–12 ноября 2009 г. Киев – Москва – Уфа, 2010. С. 189–191.

45. Толстой Н.И. О возможности картографирования фольклора // Толстой Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. 2-е изд., испр. М., 1995. С. 429–446.

46. Фёдорова М.А. О специфике этнолингвистического картографирования мифологических представлений // Традиционная культура народов Краснодарского края и Северного Кавказа. К 100-летию Леонида Ивановича Лаврова. Краснодар, 2009. С. 189–192.

47. Хведченя С. Історико-картографічний аспект у вивченні пам'яток історії та культури України // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірка наукових праць. Число 7. К., 2004. С.103–117;

48. Церковно-исторический атлас Вологодской области: В 2 т. / Авт.-сост. Н.М. Македонская. Вологда, 2007.

49. Чистов К.В. Проблемы картографирования обрядов и обрядового фольклора. Свадебный обряд // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. Л., 1974. С. 69–84.

50. Desclaux-Salachas J. Le cartographe, passeur d'informations // Monde cartes. 2003. №177–178. P. 24–25.

51. Jordan P. Recovering tourism destinations in east-central and southeastern Europe by an interactive web-based map // Региональные проблемы социально-экономической географии: Тезисы докладов Республиканской научной конференции, Минск, 28–30 нояб., 2002. Минск, 2002. С. 198–200.

Володимир БІЛЕЦЬКИЙ,
доктор технічних наук, професор,
Національний технічний університет «Харківський
політехнічний інститут»

Геннадій ГАЙКО,
доктор технічних наук, професор,
Національний технічний університет України «Київський
політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ІСТОРІЯ ПРОМИСЛОВОГО ВИДОБУТКУ НАФТИ І ГАЗУ В УКРАЇНІ: ХХ СТОЛІТТЯ

У ХХ ст. на території України відкрито 127 нафтових родовищ з промисловими запасами, які розташовані в трьох нафтогазоносних провінціях (рис. 1):

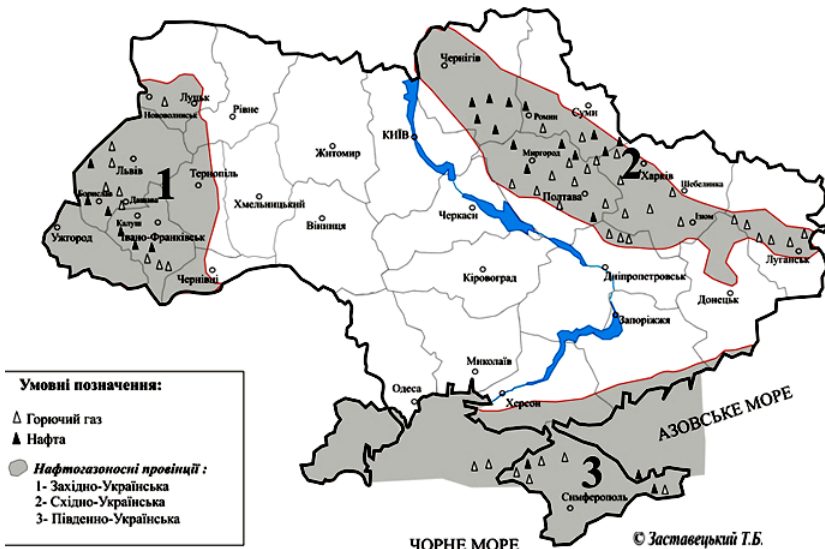

Рис. 1 – Нафтогазоносні провінції України

1) Прикарпатський прогин, або Західно-Українська провінція (Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька області) – 41 родовище;

2) Дніпровсько-Донецька западина, або Східно-Українська провінція (Чернігівська, Сумська, Полтавська, Харківська, Дніпропетровська області) – 76 родовищ;

3) Причорноморсько-Кримський, або Південно-Українська провінція (Одеська область і АР Крим) – 10 родовищ.

Західно-Українська нафтогазонасна провінція. На початку ХХ ст. основний видобуток давали родовища Борислава, Дрогобича, Східниці, Слободи Рунгурської, а також Битківського нафтопромислу, який у 1899 р. дав першу свердловинну нафту. У 1905 р. у Станіславі і Бориславі кількість нафтових веж збільшилась до 1709. Свердловини давали щорічно близько 902 тис. т. нафти. У той час Борислав називали «Клондайком Галичини», оскільки тут видобували близько 2/3 нафтової продукції краю (рис. 2).

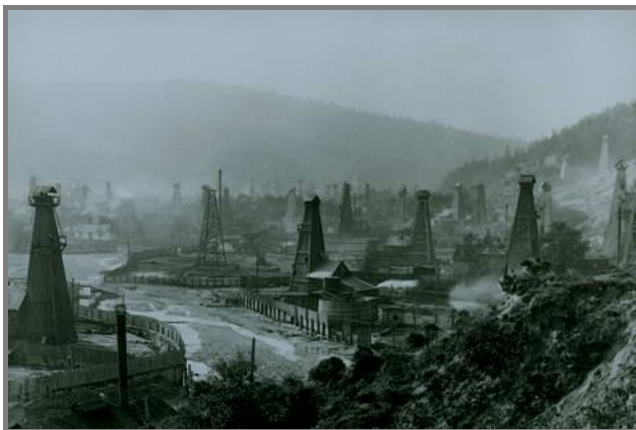

Рис. 2 – Панорама Борислава на початку ХХ ст.

У 1893 р. до Борислава з Канади приїхав відомий нафтопромисловець Вільям-Генрі Мак Гарві. Він привіз із собою так званий канадський спосіб глибинного буріння, із застосування парових машин і верстатів, що значно вплинуло на

розвиток промислів (глибина свердловин сягнула 1000–1500 м). Поблизу Борислава була пробурена ударним способом найглибша тогочасна свердловина Європи «Піонер Орів» глибиною 2274 м. У 1908 р. із свердловини «Ойл Сіті» («Нафтове місто») у Тустановичах поблизу Борислава, з глибини 1016 м отримали потужний фонтан нафти з великою кількістю розчиненого газу. Дебіт нафти зростав і за приблизними оцінками доходив до 3 тис. т на добу, а пізніше знизився до 1–1,2 тис. т на добу. Помпи не встигали відкачувати нафту і вона розлилась навколо, досягнувши притоків Дністра та забруднивши його на велику відстань. Це спричинило екологічну катастрофу. Через кілька днів фонтанування під час грози виникла пожежа, яка тривала близько трьох тижнів (рис. 3). Про пожежу на «Ойл Сіті» газета «Нью-Йорк Таймс» писала, що у Європі вибухнув новий Везувій, вона потрапила до «Книги рекордів Гіннеса» й трималася там кілька десятиріч аж до виникнення подібних пожеж нафтових свердловин в арабських країнах.

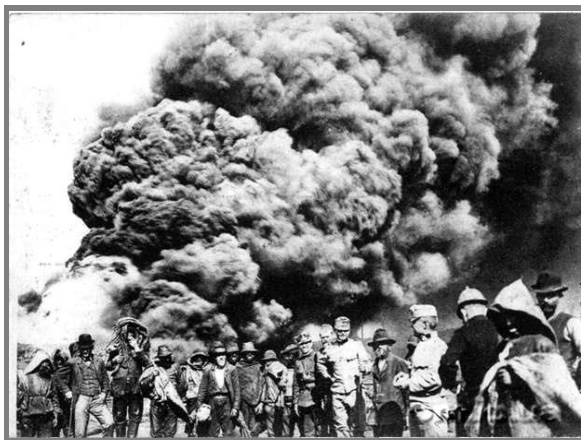

Рис. 3 – Найбільша в світі нафтова пожежа на свердловині «Ойл Сіті» в Тустановичах, (світлина 1908 р. і віденський «Цікавий листок»)

Промислові дива Борислава викликали широке зацікавлення не тільки підприємців різних країн, але й туристів з

усього світу. У Бориславі працювало британське консульство, а нічне місто з підсвіченими 1,5 тис. свердловин отримало назву «карпатський Лас-Вегас» й було званою туристичною «Меккою». У 1912 р. у Бориславі була заснована геологічна станція (рис. 4.), яка в 1932 р. була реорганізована в дослідний інститут.

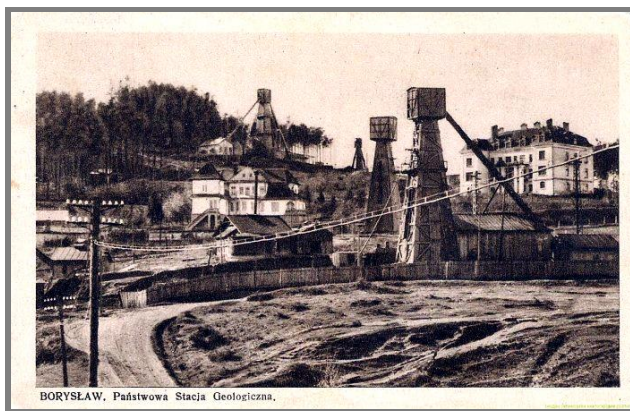

Рис. 4. – Державна геологічна станція в Бориславі

У 1907 р. польський інженер і нафтовий підприємець Вацлав Вольський і канадець Вільям-Генрі Мак Гарві, діяльність яких пов'язана з прикарпатською нафтою, спільно запатентували технологію гідравлічного буріння. Використовуючи кінетичну енергію бурового розчину, рух якого різко зупинявся клапаном, долото вдаряло в породу з подвійною енергією, що суттєво пришвидшило проведення свердловин. Нову технологію Вольський використав при розробці багатого родовища «Вільно» у Бориславському районі.

Перехід на більші глибини розробки й швидкісне буріння свердловин призвели до різкого збільшення видобутку. У 1909 р. на Прикарпатті річний видобуток нафти становив 2 млн. т, що склало близько 5 % від світового видобутку нафти і поставило Галичину на третю сходинку в світі після США і Азербайджану (у складі Російської імперії). Такий видобуток значно перебільшив існуючий попит, що виклало цінову кризу. Американської ділової хватки в боротьбі за світові ринки

підприємці Австро-Угорщини, а серед них і українці, не мали. Приміром, щоб не віддавати нафту за безцінь інженер Вольський зробив великий штучний став і заповнив його нафтою зі своїх свердловин. Патент на «таран Вольського» викупили німецькі компанії й притримали цю прогресивну технологію до «кращих часів».

Успіх нафтової торгівлі, просування продуктів нафтопереробки на зарубіжні ринки значною мірою залежали від діяльності великих нафтопереробних підприємств. Незважаючи на те, що Галичина першою в світі отримала технологію виробництва гасу, проте розвиток виробництва пішов шляхом утворення численних малих підприємств, які змагалися лише за ринки місцевого значення й не ставили завдань світової торгової експансії. Хоча Австрійська імперія й мала у своєму складі кілька морських портів, між інших – славетну Венецію, але була по-суті континентальною державою і, незважаючи на кілька спроб, так і не увійшла до пулу морських країн, орієнтованих на широку світову торгівлю. Це також вплинуло на «замкнення» молоді нафтової промисловості здебільшого на внутрішньому ринку.

Перший великий нафтопереробний завод у Галичині виник лише у 1884 р., коли піонер нафтової промисловості Коломийщини польський інженер Станіслав Щепановський заснував у Печеніжині свою славнозвісну галицьку рафінерію і провів нафтопровід Слобода Рунгурська – Печеніжин. Наприкінці XIX ст. розпочалася широка промислова переробка нафти в Бориславі (рис. 5), який став основним центром нафтової промисловості Прикарпаття. Бориславським гасом освітлювали Відень і Прагу, станції та вагони австрійської залізниці. З часом нафтопереробні заводи почали будувати в інших землях імперії – в Моравії, Сілезії, Угорщині (ближче до споживачів), проте на 1905 р. понад 3/4 рафінерій зосереджувались у Галичині, поблизу нафтовидобутку. У 1910 р. розпочав роботу нафтопереробний завод у Дрогобичі потужністю 0,5 млн. т нафти на рік. У цьому місті протягом десятиріччя було збудовано декілька великих рафінерій, зокрема «Австрія», «Галичина», «Нафта», що вивело Дрогобич у 1920-х рр. на позиції лідера нафтопереробки Прикарпаття

(рис. 6). Тут діяла ціла низка акційних товариств «Малопольське нафтове товариство», «Борислав», «Вакуум», «Карпати», «Франко-Полонія» та ін. у яких переважав західний капітал (здебільшого – французький, який витіснив після поразки в Першій світовій війні австрійських і німецьких власників).

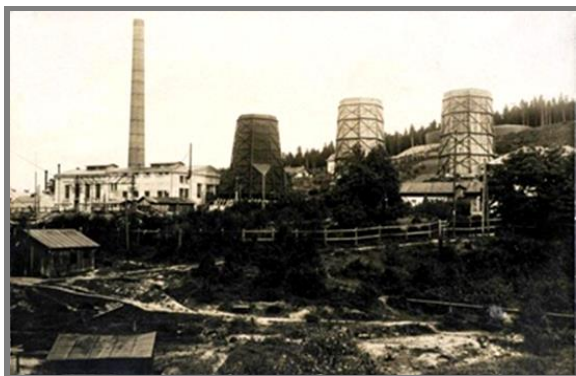

Рис. 5 – Потужна рафінерія в Бориславі (фото 1920-х рр.)

Рис. 6 – Великі рафінерії Дрогобича: «Австрія» (фото 1911 р.) та «Галичина» (фото 1930 р.)

У Прикарпатті дистиляцію нафтопродуктів здійснювали у малих і великих рафінеріях. Дистиляція у невеликих технічно недосконалих рафінеріях проводилася в котлах, що вміщували до 5 т нафти. На великих заводах технологія переробки нафти була значно досконалішою. Тут використовувати цілий ряд поєднаних один з одним циліндричних котлів, об'ємом від 15 до 100 т, таким чином, що нафта безперервно послідовно протікаючи з вище розташованого і менш нагрітого котла в нижній, сильніше нагрітий, утворювала в кожному з них різні фракції: легку й важку бензинові фракції, газову фракцію, дизельну фракцію та залишок перегонки – мазут. Уже в 1930-ті роки нафта стає хімічною сировиною з вельми розмаїтою кінцевою продукцією переробки, яка ще більш розширилася після Другої світової війни, причому українські заводи мали цикли глибокої переробки та продукували велику кількість кінцевих нафтопродуктів.

Загалом у Галичині діяло 64 рафінерії, в т.ч. у повітах: Дрогобич – 27; Новий Сонч – 11; Коломия – 7; Сянок – 6; Станіславів – 5; Горлице і Самбір – по 3; Стрий і Львів – по 1. До найбільших нафтопереробних заводів належали: «Державна фабрика мінеральних олив» (250 тис. т нафти на рік), «Галичина» – 100 тис., «Тшебінія» – 95 тис.; «Дідичі» – 70 тис.; «Гліннік Маріямпольський» – 50–80 тис.; «Ясло» – 60 тис.; «Дрос» – 50 тис.; «Став'ярські» – 30 тис.; «Устеріки» – 30 тис.; «Єдліче» – 24 тис.; «Печеніжин» – 20 тис.; «Лібуша» – 15 тис.; «Нафта» – 10 тис.

У першій чверті ХХ ст. у галицьких рафінеріях вироблялось три сорти гасу: імперський безбарвний з питомою вагою $0,810 \text{ г/см}^3$ і температурою випаровування $23\text{--}26^\circ\text{C}$; гас-салон (стандарт) з вагою $0,815\text{--}0,820 \text{ г/см}^3$ і температурою випаровування 21°C ; паливний, жовтий, з нижчою температурою випаровування, який використовувався в дуже малих кількостях лише в Галичині та Угорщині. На початку ХХ ст. з нафти, видобутої в Бориславсько-Тустановицькому родовищі, виробляли 5–19 % бензину, 38–45 % гасу та газоліну, 5–13 %

парафіну, 15–25 % мастильних масел, 3–6 % асфальту чи мазуту, решта (близько 15 %) втрачалось. Спостерігалася тенденція до збільшення асортименту одержуваних на рафінеріях нафтопродуктів: бензин, гас, легкі масла, мазут, парафін, мастильні масла, асфальт тощо. З часом кількість одержуваного бензину зростала, а гасу – навпаки зменшувалася, що пояснюється розвитком автомобільної індустрії та поступовою заміною газових ламп на електричні. У 1910 р. світові обсяги продажів бензину вперше перебільшили продаж гасу. У 1930-х рр. на Галичині діяло близько 40 нафтопромислів і експлуатувалось близько 4100 нафтових свердловин. У розробці нафтових родовищ велике значення мали іноземні інвестиції, зокрема капітали таких країн: Франція – 53 %; Галичина (місцеві підприємці) – 18 %; Швейцарія – 10 %; Австрія – 7 %; Англія – 4,4 %; Голландія – 4,3 %; решта країн – 3,3 %.

У 1939 р. до Галичини увійшли радянські війська й усі нафтогазові підприємства були націоналізовані та підпорядковані тресту «Укрнафтавидобування» з управлінням у Бориславі. Після Другої світової війни попит на нафту постійно зростає, розширюється коло способів і засобів нафторозвідки. У 1950 р. Долинське родовище (Івано-Франківщина) вийшло на перше місце в Україні за видобутком нафти (фонтануючі свердловини). Розвиток цього нафтового родовища розпочався в середині 1930-х рр. після того, як розвідувальна свердловина в районі селища Долина після кількомісячного буріння дала потужний нафтовий фонтан. У 1951 р. почалась промислова розробка нововідкритого нафтового горизонту в Биткові (Івано-Франківщина). Пробурена в 1951 р. свердловина № 256 на глибині 1745 м розкрила менілітові шари нової нафтової структури, так званої Глибинної складки, з великими запасами нафти. Ця подія стала початком другого відродження Битківського нафтового промислу.

У 1950 рр. усі підприємства галузі ввійшли до об'єднання «Укрнафта». Починає активно розвиватися нафтовидобуток у Долині, Битківському районі тощо. Так за 1950–1955 рр. видобуток нафти в Долинському нафтовому районі зріс у

20 разів. У середині 1960-х рр. видобуток нафти на Прикарпатті досяг максимуму. У цей час були відкриті нові потужні родовища: Долинське, Північно-Долинське, Старосамбірське, Гвіздецьке, Пнівське, Пасічнянське, Спаське, Струтинське, Орів-Уличнянське, Стинавське, що дозволило довести видобуток нафти в Передкарпатській нафтогазоносній області в 1963–1967 рр. до 2,6–2,7 млн. т. Пізніше спостерігається поступовий спад виробництва, викликаний вичерпанням основних нафтових родовищ Галичини.

З 1970-х рр. починається розвідка і видобування нафти на глибоких (4 – 6 тис. м) і надглибоких (понад 6 тис. м) горизонтах. У 1975 р. шляхом надглибокого буріння відкрито Новосхідницьке нафтогазове родовище. Свердловина №3 Новосхідниця з глибини 4350 м дала нафту з дебітом понад 300 т за добу. Сумарно на початок 2000 р. свердловина видала 730 тис. т нафти і 284 млн. м³ газу. Це найкращий показник з видобутку нафти на одну свердловину на Прикарпатті. У 1981 р. було введено в експлуатацію свердловину «Монастирець-1» глибиною 5218 м, яка до початку 1993 р. була найглибшою видобувною свердловиною в Україні.

В жовтні 1992 р. на Прикарпатті видобуто стомільйонну тонну нафти від початку обліку в 1886 р. Разом з тим на межі ХХ–ХХІ ст. запаси вуглеводневої сировини в Західному нафтогазоносному регіоні України суттєво вичерпались. Так відпрацювання основних запасів нафти по Бориславському родовищу становить 73%, по Східницькому – 99,5%, у решти родовищ ситуація дещо краща, але значно змінити сучасний видобуток у 0,4 млн. т найближчим часом навряд чи вдасться.

За початок промислового використання природного газу на території Галичини можна вважати 1896 р., коли газ із нафтових свердловин на родовищі Східниця по трубі перевели прямо до топки парового котла. Проте у процесі видобутку нафти природній газ довго вважався небажаним продуктом, якого намагались уникати, бо він ускладнював буріння, призводив до пожеж. На Прикарпатті протягом перших двадцяти років ХХ ст. було спалено і випущено в повітря

близько 6 млрд. м³ газу. Інженер Вацлав Вольський навіть винайшов спосіб збільшувати приплив нафти, закачуючи в поклад непотрібний природний газ. Але з часом метан навчилися ефективно використовувати як паливо й хімічну сировину, а досвід свердловинного нафтовидобування допоміг швидко опанувати технології видобутку й транспортування газу.

Перший газопереробний завод у Європі був збудований у Бориславі в 1911 р., де згодом збудували ще дев'ять заводів. Вони виробляли газолін, який додавали до бензину, а сухий газ йшов на спалювання. Оскільки метан не має запаху і є небезпечним, то щоб люди його чули, газ одорують – додають меркаптани. І вперше це почали робити в 1911 р. у Дрогобичі. У 1912 р. у Бориславі було побудовано перший на території України газопровід протяжністю 700 м, який сполучав свердловину «Клаудіуш» та газолінову установку на березі річки Тисмениця. Того ж року споруджено ще два газопроводи від Борислава до Дрогобича довжиною 12 км кожен. Один з цих газопроводів мав діаметр 175 мм і був призначений для подавання газу на нафтопереробний завод. Інший, діаметром 225 мм, з побудованою на ньому компресорною станцією з приводом від парових машин застосовувався для транспортування газу на газолінову установку для підтримання робочого тиску 0,2–0,3 МПа. Варто зазначити, що ці газопроводи входили в десятку перших магістральних газопроводів Європи.

Напередодні Першої світової війни було розвідане перше родовище природного газу в районі села Дашави недалеко від Стрия (Львівщина), проте військові дії та формування нової мапи Європи не дали можливості розпочати розробку родовища. Лише 18 квітня 1921 р. пошуковою свердловиною фірми «Gazolina» на глибині 395 м був розкритий перший газовий поклад Дашавського родовища. У 1922 р. був збудований газопровід «Дашава – Стрий» (діаметром 225 мм і довжиною 14,4 км), який спрямовував газ на потреби великого залізничного вузла міста Стрий, а потім газопровід подовжили на газопереробні заводи Дрогобича.

Перші оцінки газового потенціалу нового родовища були досить суперечливими й лише подальше розвідування Дашавської газоносної площі (зокрема дані 1924 р.) підтвердило відкриття велетенського (найбільшого в Європі на той час) перспективного родовища природного газу, початкові запаси якого з часом було оцінено в 13,2 млрд. кубічних метрів. У 1928 р. споруджено і введено в експлуатацію ще один газопровід «Дашава – Стрий – Дрогобич» діаметром 175 мм і довжиною 40 км. Згодом був споруджений газопровід «Дашава – Жидачів – Ходорів», а в 1929 р. – «Дашава – Микоїв – Львів» загальною довжиною 81 км і діаметром 175 мм (рис. 7). Незважаючи на перспективність відкриття та освоєння нових газових родовищ на Прикарпатті, розвідувальне та експлуатаційне буріння в передвоєнні роки велось дуже повільними темпами у зв'язку із обмеженими можливостями споживання газу. Наприклад, у 1934 р. видобувні можливості Дашавського родовища перевищували споживання газу втричі. У 1938 р. одержано промисловий приплив газу із глибини майже 400 м на новій Опарській площі. З введенням у експлуатацію Дашавського родовища (офіційно – 1924 р.) практично розпочалось становлення газової промисловості України, а розвиток регіональної системи газопроводів Прикарпаття дало поштовх для створення майбутньої газотранспортної системи України.

У 1940 р. був розпочатий новий газопровід «Дашава – Львів», протяжністю 65,5 км і діаметром 327 мм (будівництво завершено під час німецької окупації). Під окупацією також був збудований найбільший галицький трубопровід «Опари – Перемишль – Сталева Воля» діаметром 327 мм і загальною протяжністю 210 км, який у Сталевій Волі був з'єднаний із системою місцевих газопроводів.

Після Другої світової війни Дашавське родовище стає (майже на два десятиріччя) основним джерелом газопостачання не тільки для України, але й Білорусі, Литви, Латвії та Росії (разом із Саратовським родовищем). З «Дашави» розпочався також перший експорт радянського газу у Європу (у 1945 р. до Польщі, а пізніше – до Чехословаччини та Австрії.).

*Рис. 7 – Річковий перехід ділянки газопроводу «Дашава – Львів»
(фото 1932 р.)*

Ще в 1940 р. був розроблений проект найбільшого на той час у Європі магістрального газопроводу «Дашава – Київ». Протягом 1946–1948 рр., за проектом інституту «Укрдіпрогазпаливпром»¹, трестом «Укргазнафтобуд» був збудований магістральний газопровід «Дашава – Київ» діаметром 508 мм, довжиною 512,6 км, з робочим тиском 5,5 МПа і пропускною здатністю – 1,5 млн. м³ за добу.

При його проектуванні використали наукові розробки Академії наук України у сфері металургії, електрозварювання, ізоляції, надійності, які виконувалися під керівництвом учених Є.О. Патона, Б.Є. Патона, Д.А. Дудка, С.Л. Мандельберга, І.М. Францевича. У подальшому розробки Інституту електрозварювання АН УРСР відігравали провідну роль у науковому забезпеченні будівництва трубопроводів в СРСР та інших країнах. Труби нової якості постачав Маріупольський металургійний комбінат. У 1948 р. укладання в траншею зварених секцій труб було повністю механізовано, проте земельні роботи значною мірою виконувались вручну із широким залученням населення, що мешкало вздовж траси газопроводу.

¹ Нині ВАТ «Інжинірингово-виробниче підприємство «ВНІПТрансгаз»

Газопровід «Дашава – Київ» на той час був найпотужнішим у Європі. Він налічував 230 переходів через природні та штучні перепони (24 річки, 36 залізниць, 46 шосейних доріг, 139 боліт і балок). Трасу обслуговували 573 км повітряної лінії зв'язку з 57 селекторними пунктами. Було збудовано 49 будинків лінійних обхідників, створено аварійно-ремонтні пункти (АРП). Будівництвом газопроводу «Дашава – Київ» було започатковано в Україні еру магістрального транспортування газу на великі відстані, а 1948 рік вважається роком заснування газотранспортної галузі України.

У 1951 р. газопровід «Дашава – Київ» було продовжено через Брянськ до Москви, загальна довжина газопроводу при цьому склала 1301 км. Насправді цей газопровід первісно був запроєктований від Дашави до Москви (його потужність значно перебільшувала потреби Києва), проте про секретну постанову уряду СРСР №3466 про газопровід «Дашава – Київ – Москва» знало вельми обмежене коло керівників країни. У 1950 р. було відкрите унікальне Шебелинське газоконденсатне родовище в Харківській області – найбільше на той час у Європі (таким чином Україна виявилась володаркою двох найбільших газових родовищ континенту – Дашавського й Шебелинського). Невдовзі газ з цього гіганта також пішов у газопровід «Дашава – Київ – Москва» й забезпечував до середини 1970-х р. добробут населення Москви й Російської Федерації. У 1959 р., після пуску компресорних станцій у Тернополі, Красилові, Бердичеві й Боярці, досягнуто максимальної пропускної здатності газопроводу 5 млн. м³ газу на добу. Було також прокладено систему відгалужень для газифікації обласних центрів та інших населених пунктів України та Росії, розташованих неподалік від траси трубопроводу. Варто уваги, що існуюча розгалужена система українських газопроводів, первинно створених для транспортування газу із заходу на схід України (а також до Москви, Риги, Криму), коли з'явилися можливості потужного експорту сибірського газу в Європу, визначила основний напрямок транспортування сибірських вуглеводнів через Україну (стала працювати в реверсному режимі – зі сходу на захід), рис. 8.

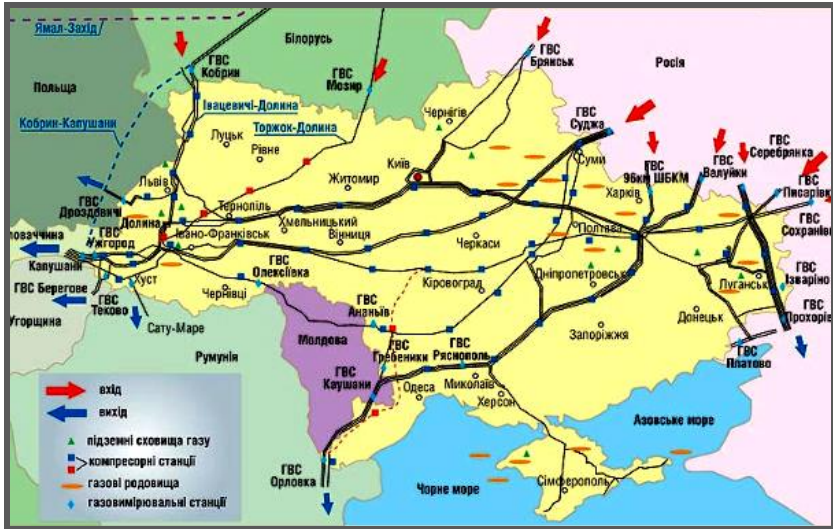

Рис. 8 – Сучасна газотранспортна система України

На 1950 р. довжина магістральних газопроводів в Україні становила близько 1 тис. км, а на 1970 рік – вже 10,9 тис. км. Сьогодні газотранспортна система України є однією з найбільших у світі (її сумарна протяжність – 37 тис. км), вона виконує функції забезпечення природним газом внутрішніх споживачів, а також транзит російського природного газу через територію України до країн Середньої та Західної Європи.

Для надійного забезпечення газом споживачів в умовах нерівномірного відбору та в екстремальних ситуаціях в Україні (головним чином у Прикарпатті) було споруджено одну з найбільших у світі мережу підземних сховищ газу, яка за своєю потужністю поступається лише сховищам США та Росії. Цей комплекс вважають своєрідним мостом між газодобувними регіонами Росії і Середньої Азії та споживачами газу в Європі. Автором системи ПСГ і розробником проектної документації на її будівництво був інститут УкрНДІгаз, який і зараз вирішує широке коло питань по підземному збереженню газу.

Вперше підземні газосховища (ПГС) були збудовані в Канаді в 1915 р., в Україні вони з'явилися лише за пів сторіччя.

Перші – Олишівське і Червонопартизанське були створені у водоносних пластах локальних структур і призначені для надійного газопостачання м. Києва. Дослідне закачування газу в Олишківське ПГС розпочалося у 1964 р., а в Червонопартизанське – у 1968 р.

Подальший розвиток підземного зберігання газу базувався переважно на використанні відпрацьованих газових родовищ Прикарпаття, пізніше також родовищ східного й південного районів. ПГС виконували не лише функцію надійного забезпечення внутрішніх споживачів, а й стали запорукою стабільного експортного постачання газу в європейські країни. У 1969 р. уперше проведено дослідно-промислове закачування газу у відпрацьовані горизонти Угерського родовища. У 1973 р. для регулювання газопостачання м. Львова розпочалося спорудження Дашавського ПГС. При спорудженні підземного сховища газу було використано відпрацьовані горизонти Дашавського родовища, для закачування супутнього газу розташованого неподалік Долинського нафтового родовища.

У 1979 р. почалося дослідно-промислове закачування газу в Опарське та Богородчанське ПГС. Протягом 1983–1992 рр. на основі двох взаємодіючих покладів XVI горизонту створено одне з найбільших у світі Більче-Волицько-Угерське підземне газове сховище. У 1973 р. розпочато будівництво у водоносній структурі Краснопопівського ПГС. У 1987 р. на базі відпрацьованого родовища споруджено Вергунське ПГС на Донеччині. На вироблених газових родовищах у 1983 р. створено Глібівське ПГС у Криму, та в 1986 р. – Пролетарське ПГС у Дніпропетровській області. У 1987 р. споруджено ПГС у відпрацьованих газових родовищах Солохівського родовища на Полтавщині, а в 1988 р. – Кегічівського ПГС на Харківщині.

Загальна потужність мережі (13 ПГС) підземного зберігання газу в Україні перевищує 32 млрд. м³, який не лише повністю забезпечує потреби держави, а й використовується для газопостачання в інші європейські країни, а також (в умовах гібридної агресії Росії проти України) – з європейських країн в Україну. ПГС відіграють важливу роль при виникненні екстремальних ситуацій. Так, у січні 2009 р. при повному припиненні подавання газу з Росії вдалося забезпечити

газопостачання споживачів східних і південних регіонів нашої держави зі сховищ Прикарпаття при реверсній роботі газопостачальної системи.

Завершуючи характеристику освоєння Західно-Української нафтоносної провінції, стисло зупинимось на розвитку фахової освіти й науки в регіоні. Ще в 1885 р. у Львівській політехніці при машинобудівному факультеті було відкрито курси для підготовки спеціалістів гірничої справи (у т.ч. нафтовидобування), з 1886 р. функціонувала дослідна станція з проблем нафтової промисловості. У 1890-х рр. технологію нафти і спорідненого з нею озокериту викладали на факультеті технічної хімії Львівської політехніки. Тут виділяється яскрава постать члена НТШ професора Романа Залозецького, який перший проклав шлях новій галузі науки – геохімії нафти. Він очолював Українське технічне товариство і керував вирішенням різних стратегічних питань розвитку галицького нафтового промислу. Польський хімік Францішек Дорант усе життя працював на нафтопереробну промисловість Галичини. У Львові він зробив відкриття у сфері солярних масел, помітно покращуючи рафінування нафти. З 1920-х рр. у Львівській політехніці на механічному факультеті діяв нафтопромисловий відділ, на якому викладав піонер у царині впровадження нових методів буріння і промислової розробки нафти професор Юліан Фабіанський (ректор у 1922-1924 рр.).

У 1912 р. у Бориславі було відкрито першу науково-дослідну установу – Карпатську геологічну станцію, яка в 1933 р. була перетворена на Карпатський геологічно-нафтовий інститут, згодом переведений у Львів (зараз – Український державний геологорозвідувальний інститут, м. Київ).

Слід зазначити вагомий внесок у розвиток галузі Івано-Франківського інституту нафти і газу (рис. 9), який був і залишається провідною навчально-науковою установою підготовки фахових інженерних кадрів не тільки для України, а й для колишнього СРСР. Заснований у 1967 р. на базі загальнотехнічного факультету Львівського політехнічного інституту (у витоків стояли Є. Шелепін, Б. Локотош та ін.), у 1994 р. перетворений на технічний університет (перший ректор –

академік Євстахій Крижанівський), зараз включає 9 інститутів де навчається понад 10 тис. студентів.

Рис. 9 – Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу – базовий університет нафтогазовидобувної галузі України

Східно-Українська нафтогазоносна провінція. Представлена Дніпровсько-Донецькою западиною, яка є найбільшою нафтогазоносною областю України. Вона заповнена багатокілометровими переважно осадовими відкладеннями девонського (потужність понад 4000 м), карбонового (3700 м), пермського (1900 м), тріасового (450 м), юрського (650 м), крейдового (650 м), палеогенового (250 м) і неогенового (30 м) періодів історії розвитку Землі. Родовища нафти і газу тут приурочені до палеозойських (девонських, карбонових і пермських) і мезозойських (тріасових) порід, що утворилися 410 – 245 млн. років тому.

Для розвитку нафтовидобутку в Україні у післявоєнний період виняткове значення мало відкриття нового Східного нафтогазового регіону, який став основним за запасами і видобутком нафти та газу (що особливо актуально в умовах поступового вичерпання нафтогазових родовищ Галичини). Східний нафтогазоносний регіон охоплює лівобережжя Дніпра і включає Чернігівську, Сумську, Полтавську, Дніпропетровську,

Харківську, Луганську та частково Донецьку області. У цьому регіоні міститься близько 85% запасів природного газу та близько 61% видобувних запасів нафти України. Початкові видобувні запаси регіону становили близько 3,41 млрд. т умовного палива.

У Східно-Українській нафтогазонасній провінції нафту вперше одержано у 1936 р. на Роменській солянокупольній структурі в Сумській області. Під час буріння опорної свердловини на глибинах 200–400 м там було виявлено просякнуту нафтою брекчію, яка перекривала соляний шток. При випробуванні свердловини з цих відкладів одержали приплив нафти дебітом близько 2 т на добу. Видобування нафти на Роменській структурі розпочалося в 1940 р. і становило 10 тис. т. У зв'язку з низькими дебітами свердловин та нерентабельністю їх експлуатації в 1948 р. видобування нафти на цій структурі було припинено.

У промислових масштабах нафтовидобування на території Східного нафтогазонасного регіону відновилося у 1951 р. після введення в експлуатацію свердловини №5 на розвіданому Радченківському нафтогазовому родовищі в Полтавській області. Для проведення всього комплексу робіт у с. Гоголеве була створена дільниця з видобування нафти тресту «Бориславнафта» об'єднання «Укрнафта» (що свідчить про вагомий внесок нафтовиків західного регіону в освоєння східного).

У 1949 р. на Шебелинській дільниці (поблизу м. Балаклія на Харківщині) була закладена свердловина №1 (рис. 10). Місце її розташування визначили геологи С. Черпак і Л. Палець, за матеріалами досліджень Б. Воробйова та В. Литвинова. Буріння було складним, геологічні умови значно відрізнялися від умов Прикарпаття, на які була орієнтована бурова техніка (зокрема буровий розчин). Свердловина просувалась повільно, з численними ремонтами й простоями. Але результати буріння випередили всі очікування. 3 травня 1950 р. на глибині 1654 м стався потужний викид глинистого розчину й газу, від утвореного газового фонтану годинами трусилася земля, обладнання бурової розлетілося на сотні метрів.

Рис. 10 – Пам’ятна стела на місці легендарної свердловини №1 Шебелинського газового родовища (5 км від м. Балаклія)

Із відкриттям Шебелинського газоконденсатного родовища, первісні запаси якого були оцінені в 650 млрд. кубометрів, Україна стала одноосібним лідером газовидобування в колишньому СРСР, а розвідане родовище понад 20 років залишалося найбільшим у Європі за запасами й рівнем видобутку. Уже в перший рік експлуатації (1956 р.) з нього видобуто 333 млн. кубометрів газу, за п’ять років 1956–1960 рр. – майже 23 млрд. кубометрів. Навіть у середині 1960-х рр. одне Шебелинське родовище давало понад 30% усього видобутку газу в СРСР (найбільший рівень видобутку був досягнутий у 1971 р. – 31,3 млрд. кубометрів). Природно, що такі інтенсивні темпи експлуатації родовища призвели до поступового вичерпання його запасів (на сьогодні сумарні запаси оцінюються приблизно в 100 млрд. кубометрів).

Незабаром до Харківщини були прокладені магістральні трубопроводи з Києва, Херсона, Кишинєва, два газопроводи з Москви. Україна забезпечувала газом значну територію СРСР, переважно Росію. Обсяги експорту зростають настільки, що виникають проблеми з газозабезпеченням промислових центрів самої України.

Завдяки успіхам української геологорозвідки в східному регіоні були значно розширені пошуково-розвідувальні роботи на нафту і газ. В результаті цього в другій половині 1950-х та на

початку 1960-х рр. на території від Чернігівської до Луганської областей було відкрито 34 родовища, серед них такий гігант, як уже згадуване Шебелинське, та великі нафтогазоконденсатні родовища – Качанівське, Глинсько-Розбишівське, Прилуцьке, Гнідинцівське, Лесяківське та ін. Упродовж 1969–1964 рр. вони були введені в промислову розробку, що сприяло інтенсивному зростанню обсягів видобутку нафти в Україні з 250 тис. т у 1950 р. до 7,3 млн. т у 1965 р.

Уже у 1962 р. Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область дала більшу частину видобутої в Україні нафти, а в 1964 р. – і газу. З цього часу Східний регіон залишається провідним в Україні за запасами і видобутком вуглеводнів. Наприкінці 1960-х рр. річні обсяги видобутку нафти із цих родовищ досягли свого максимуму (Качанівське – 1,7 млн. т у 1969 р., Глинсько-Розбишівське – 1 млн. т у 1969 р., Гнідинцівське – 3,7 млн. т у 1971 р., Прилуцьке – 0,48 млн. т у 1973 р., Лесяківське – 4,3 млн. т у 1974 р.) і в подальшому у зв'язку зі значним виснаженням видобувних запасів почали інтенсивно знижуватися. Це вплинуло на динаміку річних обсягів видобутку нафти в Україні в цілому.

Хрестищенське родовище друге за запасами в Україні після Шебелинського, відкрите в 1968 р. і введене в дослідно-промислову експлуатацію в 1970 р. Максимальний річний обсяг видобутку нафти в Україні – 13,3 млн. т (із газовим конденсатом – 14,5 млн. т) – був досягнутий у 1972 р. Надалі він повільно знижувався, незважаючи на відкриття нових (середніх за запасами) нафтових і нафтогазових родовищ на території Східного нафтогазового регіону: Богданівське, Малодівицьке, Монастирищенське, Талалаївське, Скороходівське, Чижівське, Новогригорівське, Рибальське, Бугруватівське, Анастасівське, Перекопівське, Південно-Афанасівське, Коржівське та ін.

Обсяги глибокого буріння постійно зростали. Максимального значення вони досягли у 1967 р. – 359 тис. погонних метрів). В цей час пошуково-розвідувальні роботи переходять на глибини 3000 – 5000 м. Стрімко збільшувалися обсяги сейсмозвідувальних робіт з використанням методу спільної глибинної точки (МСГТ). Вивчення та промислове оцінювання

похованих структур і насамперед міжкупольних складок Машівсько-Шебелинського газоносного району привели до численних відкриттів, у тому числі великих Єфремівського, Західно-Хрещищенського, Яблунівського, Котелевського та Березівського родовищ.

З 1970 р. було успішно розпочато промислове оцінювання малоамплітудних піднять на малих і середніх глибинах. У результаті чого було відкрито рентабельні для видобутку вуглеводнів Суходолівське, Юр'ївське, Виноградівське та ін. родовища.

Відкрите в 1966 р. Мелихівське газове родовище (Харківщина) здивувало фонтаном із загоранням газу, який виник з геологічних причин на свердловині №80 Мелихівка в 1976 р. і був, мабуть, найпотужнішим в Україні. Дебіт газу під час фонтанування склав 44 млн. кубометрів на добу. Фонтан був ліквідований за 2 тижні, в його ліквідації брали участь усі бурові підрозділи «Укргазпрому».

Досвід пошуків покладів вуглеводнів у пастках неантиклінального типу набувався переважно шляхом побіжного вивчення цих об'єктів. Із середини 1980-х рр. почалася їх цілеспрямована підготовка та введення шляхом глибокого буріння. Відкриття Волошківського й інших родовищ підтвердило ефективність цього напрямку робіт. З кінця 1990-х рр. розпочато освоєння нової перспективної території – північного борту Дніпровсько-Донецької западини. Тут нафтогазоносними виявилися не лише відклади палеозою, але й утворення кристалічного фундаменту Східноєвропейської платформи, з яких отримані промислові припливи вуглеводнів на Хухрянській та Юліївській площах. Розробка, вдосконалення і впровадження в практику нових технологій сейсмозв'язки, вибір оптимальних напрямів пошуково-розвідувальних робіт на різних етапах вивчення й оцінки нафтогазоносності Східного регіону увінчалися відкриттям за порівняно короткий проміжок часу 205 родовищ нафти і газу станом на 1994 р.

На Дніпровсько-Донецькій западині нафтогазовидобувні управління функціонують у Сумській (Охтирське і Качанівське родовища), Чернігівській (Гнідинцівське, Прилуцьке родовища

та ін.) і Полтавській (Сагайдацьке, Зачепилівське, Радченківське родовища та ін.) областях.

У 1977 р. за ініціативою заступника директора «Укр-газпрому» Івана Діяка було створене «Підприємство з буріння свердловин на газ і нафту «Укрбургаз» (на базі Красноградського управління бурових робіт). Створення такого підприємства було обумовлено необхідністю об'єднання зусиль багатьох колективів, які займалися бурінням газових та нафтових свердловин на родовищах України для зміни тенденції зниження обсягів видобутку вуглеводнів в Україні. Були створені засади й накопичений великий досвід глибокого та надглибокого буріння свердловин, швидкого розбурювання відкритих родовищ, виконані великі обсяги бурильних робіт на родовищах Західного Сибіру (зокрема – в Уренгої та Новому Уренгої).

Основні навчально-наукові центри освоєння Східно-Української нафтогазоносної провінції були зосереджені в Національному гірничому університеті (нині – «Дніпровська політехніка»), а також у Полтавському технічному та Харківському політехнічних університетах.

Південна нафтогазоносна провінція. Охоплює Західне та Північне Причорномор'я, Північне Приазов'я, Крим, українські зони Чорного й Азовського морів. Адміністративно включає Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку і частково Донецьку області та Автономну Республіку Крим. Площа – 290,6 тис. км², у тому числі акваторій морів – 123, 5 тис. км². Станом на 2000 р. виявлено 39 родовищ: 10 нафтових, 7 газоконденсатних, 22 газових.

Надра півдня України здавна відомі як умістилище природних вуглеводнів. Про це свідчать, зокрема, амфори з нафтою в могильниках Боспорського царства (IV–II тис. до Хр.), знайдені на Керченському півострові.

Буріння перших неглибоких свердловин поблизу природних виходів нафти на земну поверхню на Керченському півострові значних результатів не дало, однак на інших площах було створено невеликі нафтопромисли. У 1920-х рр. під керівництвом А.Д. Архангельського виконані науково-дослідні

роботи по вивченню стратиграфії і тектоніки Керченського півострова, оцінці його нафтогазоносності. У 1935–1937 рр. В.В. Коллюбинською, Г.О. Личагіним та М.В. Муратовим узагальнено геологічний матеріал по всьому Кримському півострову і складено геологічну карту масштабу 1:100000. Визначено головні напрямки пошуково-розвідувальних робіт на нафту і газ на Керченському півострові і рекомендовані структури, перспективні у відкладах міоцену і майкопської серії. Бурові роботи велися створеним у 1933 р. трестом «Кримнафтогаз».

У 1944 р., відразу після звільнення Криму від окупації був створений трест «Кримнафтогазрозвідка», що дозволило збільшити обсяги пошукового буріння, охопити нові райони, включаючи Рівнинний Крим і Північне Причорномор'я, а також розширити стратиграфічний діапазон досліджуваних відкладів. У цей період комплексні геофізичні роботи стають основою для нових геологічних побудов. За даними гравіметричної зйомки (1946–1952 рр.) складено зведену карту аномалій сили тяжіння для Рівнинного Криму. У 1947–1949 рр. проведена геомагнітна зйомка. Значну роль у розвитку нафтогазопошукових робіт відіграли сейсмічні дослідження методом відбитих хвиль (МВХ), які є обов'язковою і достатньою підставою для постановки пошукового буріння на нафту і газ на локальних об'єктах.

У 1944–1960 рр. пошуки родовищ вуглеводнів поширюються й на інші регіони Криму і Присивашся, зростає їх стратиграфічний обсяг до відкладів нижньої крейди включно та глибина буріння. Однак родовищ, які б мали промислове значення, не виявлено.

Перший фонтан газу в Рівнинному Криму отримано на Задорненській площі з утворень палеоцену у 1960 р. Згодом були відкриті Октябрське нафтове та Глібовське і Карлавське газові родовища (1961 р.).

Протягом 1960-х рр. геофізичними роботами виявлені пастки не лише в палеоценових, але і в майкопських відкладах. Глибоким бурінням відкрито ще ряд родовищ газу. Промисловий видобуток газу в регіоні розпочато у 1966 р. на

Глібовському родовищі. В наступні роки введені у розробку Задорненське (1967 р.) і Джанкойське (1970 р.) родовища, що уможливило довести видобуток у 1972 р. до 853,5 млн м³. Далі він поступово зменшувався до 215,8 млн. м³ у 1981 р. У Криму були проведені газопроводи з Глібовського родовища до Євпаторії, Сак, Сімферополя, Бахчисарая і Севастополя (1966–1967 рр.). Пізніше були підключені інші газові родовища і вся система газопостачання Криму з'єднана з загальноукраїнською (1976 р.)

З 1970 по 1990 рр. у північно-західній частині шельфу Чорного моря геофізичними методами було виявлено близько 46, а в акваторії Азовського моря – 22 перспективних структури. Починаючи з середини 2012 р. дві самопідйомні бурові установки «Чорноморнафтогазу» «Петро Годованець» і «Україна» успішно розробляли Одеське шельфове родовище газу (рис. 11). Завдяки освоєнню шельфу видобуток газу в Криму за два роки збільшився в 2,5 рази. У 2014 р. українські бурові платформи на шельфі Чорного моря були захоплені Росією під час анексії Криму й переправлені ближче до півострова.

Рис. 11 – Морська бурова установка української компанії «Чорноморнафтогаз» на шельфі Чорного моря, 2014 р.

На теренах Західного Причорномор'я пошукові роботи проводились починаючи з 1946 р., однак пошуки нафти і газу не

дали позитивних результатів і з 1954 р. їх припинили. Принципово важливим для стратегії пошуків вуглеводнів у Західному Причорномор'ї стало відкриття у 1983 р. Східно-Саратського нафтового родовища в карбонатних середньодевонських породах. Ця подія змінила думку багатьох дослідників щодо перспективності цього регіону.

Хронологія розвитку нафтогазової промисловості України

XV ст. – першу письмову згадку про карпатську нафту наведено в історичній хроніці «Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae» архієпископа Львова Яна Длугоша;

1534 р. – свідчення про використання галицької нафти в медицині розміщене в «Книзі Фалінера»;

1617 р. – перша інформація про організований видобуток нафти на Прикарпатті, що належить львівському медику та мандрівнику Еразму Сиксту;

1771 р. – початок промислового видобутку нафти на промислі Слобода-Рунгурська (Коломийщина, Івано-Франківська область);

1792 р. – початок нафтовидобутку на Бориславському родовищі (Дрогобицький район Львівщини), коли в поблизу Нагуєвичів з колодязів добули перші 7 т нафти;

1800 р. – перший нафтовий промисел поблизу села Погар у Сколівщині, поблизу потоку Роп'янка (за описами австрійського геолога Еміля Тітца тут з колодязів глибиною від 5-7 до 70 м отримували до 260 т нафти на рік);

1810 р. – видано офіційний урядовий документ – «Декрет Дворової палати» до Гірничого суду в Дрогобичі, який визнавав ропу (нафту) за мінерал, що пов'язувало її видобуток з регламентом гірничих статутів;

1853 р. – у Львові хіміками-фармацевтами Йоганном Зегом та Ігнатієм Лукасевичем в аптечній лабораторії Петра Миколяша вперше був отриманий гас (чистий нафтовий дистиллят) і виготовлена вдала конструкція першої газової лампи (розробники – Зег і Лукасевич, виконав бляхар А. Братковський). Ці винаходи зробили справжню революцію в побуті людства, замінивши свічки й олійні світильники

газовим освітленням помешкань і одночасно відкрили світову потребу у потужній нафтовій промисловості;

1854 р. – Ігнатієм Лукасевичем пробурена перша нафтова свердловина Галичини (село Полянка поблизу Коросно на Лемківщині);

1853 р. – початок промислового освоєння Бориславського нафтового родовища за участю львівського підприємця Роберта Домса, спорудження рафінерії за патентом Й. Зега, свердловинний видобуток нафти (з 1861 р.);

1877 р. – у Львові за ініціативою І. Лукасевича відбувся Перший світовий нафтовий конгрес;

1882 р. – у Львові вийшов перший у світі фаховий журнал з проблем нафтової промисловості – «Гірник»;

1884 р. – інженер Станіслав Щепановський збудував у Печеніжині (Коломийщина) перший великий нафтопереробний завод Галичини;

1893 р. – початок впровадження канадського (польсько-канадського) способу глибокого буріння свердловин під проводом інженера Вільяма Мак Гарві (спорудження найглибшої свердловини Європи «Піонер Орів» на Бойківщині довжиною 2274 м);

1896 р. – початок промислового використання природного газу на території Галичини, попутний газ із нафтових свердловин на родовищі Східниця по трубі перевели до топки парового котла;

1907 р. – бориславські нафтові підприємці інженери Вацлав Вольський і Вільям-Генрі Мак Гарві спільно запатентували й впровадили технологію швидкісного гідравлічного буріння свердловин;

1908 р. – зі свердловини «Ойл Сіті» («Нафтове місто») у Тустановичах поблизу Борислава, з глибини 1016 м отримали рекордний фонтан нафти з дебітом близько 3 тис. т на добу;

1911 р. – у Бориславі збудований перший газопереробний завод у Європі;

1912 р. – збудовані перші в Україні протяжні газопроводи від Борислава до Дрогобича довжиною 12 км.

1921 р. – пошуковою свердловиною фірми «Gazolina» на глибині 395 м був розкритий перший газовий поклад Дашавського газового родовища, найбільшого на той час родовища Європи;

1929 р. – споруджено газопровід «Дашава – Микоїв – Львів» загальною протяжністю 81 км;

1936 р. – відкрито перші поклади нафти в Східно-Українській нафтогазоносній провінції (Роменська структура, Сумська область);

1937 р. – введено в експлуатацію першу в СРСР Приазовську газонаповнювальну станцію (Запорізька область) для заправки автомобілів стиснутим природним газом;

1939 р. – радянська націоналізація нафтогазових підприємств Галичини та підпорядкування тресту «Укрнафтавидобування» з управлінням у Бориславі;

1945 р. – перші експортні поставки українського газу (Дашавське та Опарське родовища) в Польщу;

1946 р. – розпочалось будівництво першого магістрального (найбільшого в Європі) газопроводу «Дашава – Київ – Москва», у 1948 р. – завершена перша черга будівництва «Дашава – Київ» (512 км), 1951 р. – друга черга – «Київ – Москва» (790 км).

1950 р. – відкрите унікальне Шебелинське газоконденсатне родовище, яке понад 20 років залишалося найбільшим у Європі за запасами й рівнем видобутку (первісні запаси оцінені в 650 млрд. м³), введене в експлуатацію в 1956 р., у 1960 р. введений в експлуатацію Шебелинський газопереробний завод;

1954 р. – вперше в СРСР впроваджено технологію нагнітання води в нафтові поклади на Бориславському родовищі (Львівська область);

1964 р. – почали закачування газу до першого в Україні Олишівського підземного газосховища в Чернігівській області (цей рік вважається початком підземного зберігання газу в Україні);

1967 р. – заснований Івано-Франківський інститут нафти і газу (з 1994 р. – технічний університет);

1968 р. – відкрите Хрестищенське газове родовище друге за запасами в Україні після Шебелинського (введене в дослідно-промислову експлуатацію в 1970 р.);

1971 р. – відкрите перше на шельфі Чорного моря газоконденсатне родовище Голіцинське;

1972 р. – досягнутий максимальний рівень видобутку нафти й конденсату в Україні – 14,5 млн. т;

1975 р. – досягнутий максимальний рівень видобутку газу в Україні – 68,7 млрд. т;

1977 р. – створене «Підприємство з буріння свердловин на газ і нафту «Укрбургаз» для поширення досвіду глибокого та надглибокого буріння свердловин, швидкого розбурювання відкритих родовищ;

1978 р. – введено в експлуатацію трансконтинентальний газопровід «Союз»;

1983 р. – введено в експлуатацію одне з найбільших у світі підземних сховищ газу Більче-Волицьке (Львівська область). Побудовано трансконтинентальний газопровід «Уренгой – Ужгород»;

1996 р. – почалось впровадження на газотранспортній системі України внутрішньотрубної діагностики газопроводів;

1998 р. – створено Національну акціонерну компанію «Нафтогаз України», яка об'єднала державні активи нафтогазової промисловості України. Досягнуто максимального обсягу транзиту природного газу через територію України – 141 млрд. м³;

2000 р. – відкрито Східно-Казантипське газове родовище в Азовському морі. Досягнуто максимального обсягу транзиту нафти територією України – 56,4 млн. т;

2001 р. – завершено будівництво нафтопроводу «Одеса – Броди» (експлуатація з 2004 р. у реверсному режимі);

2009 р. – вперше здійснено (тимчасово) роботу газотранспортної системи України у автономному режимі та впроваджено схему реверсу для забезпечення потреб вітчизняних споживачів у природному газі без зовнішніх поставок. Вперше за часів незалежності компанія «Нафтогаз України» отримала промисловий приплив нафти за межами України – з родовища в Єгипті;

2012 р. – розпочато розробку шельфового Одеського родовища газу морськими самопідйомними буровими установками «Петро Годованець» і «Україна» «Чорноморнафтогазу»;

2016 р. – компанія «Укргазвидобування» розпочала в Україні видобуток сланцевого газу методом фрекінга (гідророзриву пласта).

Ігор ГАВРИЛЕНКО,

кандидат історичних наук, доцент, м. Полтава

e-mail: i.m.gavrylenko@gmail.com

**ПОЛТАВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ
ОЛЕКСАНДРА ШАРГЕЯ (ЮРІЯ КОНДРАТЮКА)**

У публікації уточнюються деякі обставини проживання у м. Полтаві в дитячі та юнацькі роки Олександра Шаргея (Юрія Кондратюка), зокрема конкретизується майновий стан родини Даценків, у якій він виховувався. Заперечується вплив на вибір наукових інтересів хлопця «інженера» Гартмана, котрий насправді був прикажчиком і не володів будинком, де народився майбутній вчений. Друга частина статті присвячена історії та сучасному стану споруди. Констатується, що зміни в її конструкції та плануванні не набули незворотного характеру. Вноситься пропозиція взяти будинок на державний облік як об'єкт культурної спадщини та забезпечити дієві заходи з його збереження з метою подальшого створення меморіального музею вченого.

Ключові слова: *дошка меморіальна; Кондратюк Юрій; споруда історична; Шаргей Олександр.*

У глибині дворів однієї з вулиць історичної частини Полтави стоїть старий дім – зовні не надто показний і доволі занедбаний. Від очей випадкових перехожих його приховують сусідні будинки, дерева й чагарники. 21 (9) червня 1897 р. тут народився Юрій Кондратюк, різнобічно обдарований інженер-винахідник, учений і практик, один із піонерів розробки ракетної техніки і теорії космічних польотів, самородок, який обґрунтував оптимальний спосіб польоту людини на Місяць та повернення на Землю.

Вдячні нащадки шанують генія. Так, за рішенням уряду ім'я вченого з 1997 р. несе в своїй назві Полтавський національний технічний університет. На корпусі № 1 Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка встановлено меморіальну дошку – там свого часу роз-

ташовувалася 2-га чоловіча гімназія, в якій з 1910 по 1916 рр. він навчався. У Полтавському музеї авіації і космонавтики про його буття, наукову та інженерну діяльність розповідає частина експозиції. Поруч із музеєм встановлено пам'ятник ученому.

От тільки до будинку, де Кондратюк (тоді ще Шаргей) з'явився на світ, зростав і почав досліджувати проблеми освоєння Всесвіту, міська та обласна влада проявляють дивовижну байдужість. Попри те, що лише цей дім у безталанному житті геніального самоука можна вважати рідним. Ніде більше – у безкінечних поневіряннях і переїздах дорослих літ – він не прожив довше, ніж тут. Сюди при першій нагоді й повертався, поки було до кого.

Публікація присвячена: початку земного шляху видатного полтавця, висвітленому досить детально у працях кількох біографів; історії будинку, де він народився, яка ще не ставала предметом окремого дослідження; сучасному стану споруди.

Відразу зазначимо, що традиція опису обставин мешкання майбутнього вченого у Полтаві потребує певного корегування. Вивчення біографії Кондратюка розгорталось у радянські часи. Тож «темні» моменти життєпису мусили компенсувати революційність і демократизм середовища, в якому формувався характер хлопця. І якщо його батьки відповідали зазначеним критеріям, то діда з бабою до необхідного рівня доводилося «підтягувати».

Ми будемо дотримуватися усталеного начерку полтавського періоду життя Кондратюка [19–22; 42; 44; 45] за виключенням обставин, що потребують уточнень.

* * *

Юрій Васильович Кондратюк, він же Олександр Ігнатович Шаргей, у буремному ХХ ст. – одна з найзагадковіших і найтрагічніших особистостей. Доля ніколи не була прихильною до нього. Вперше у в'язниці він побував іще до народження – у лоні матері.

Людмила Львівна походила зі стародавнього баронського роду фон Шліппенбахів. Донька полковника, який служив у Київському інтендантстві, вона зреклася дворянства й заробляла на життя вчителюванням. У Києво-Подільській жіночій гімназії викладала географію та французьку мову. Наприкінці 1896 р.

вийшла заміж за студента Київського університету Ігнатія Бенедиктовича Шаргея, уродженця м. Бердичева.

У березні 1897 р. в Києві відбулася демонстрація протесту проти дій царської влади. За участь у ній Людмилу кинули до Лук'янівської в'язниці. Допити погано вплинули на здоров'я молодій жінки, до того ж вагітної. Унаслідок важкого психічного розладу її випустили на волю.

Ігнатій відвіз дружину в Полтаву, де осіла його матір Айзика Фрідріхівна (у дівоцтві Розенфельд, у першому шлюбі Шаргей). Після того як вийшла заміж удруге та вихрестилася, звалася вона Катериною Кирилівною Даценко. Яким Микитович – її чоловік, лікар за фахом, і сама бабуся, вправна акушерка, прийняли пологи.

Названий дід став хрещеним батьком малюка, нареченого Олександром, а хрещеною матір'ю – дворянка Катерина Іванівна (Іоанівна) Петраш. Хрещення відбулось у кафедральному Успенському соборі на 20-й день від народження дитини.

Ігнатій Шаргей якийсь час пробув із сім'єю, а дізнавшись, що його виключили з університету, виїхав до Німеччини й продовжив навчання у Вищій школі технічних наук м. Дармштадт.

Перші роки Сашко Шаргей жив у сім'ї Даценків із матір'ю, на літо вона забирала його до своєї подруги в містечко Сміла, що на Черкащині. З 1902 р. здоров'я Людмили Львівни погіршало, її помістили в лікарню для психічнохворих. Відтак виховували хлопця бабуся та її чоловік.

Яким (Іоаким) Микитович Даценко народився в 1856 р. Попри сільське походження, зумів отримати вищу медичну освіту. У шлюб вступив у листопаді 1882 р. Міщанка (удова) Шаргей була старшою за нього, народилась вона у 1846 р.

Із початку 1883 р. Я.М. Даценко працював земським лікарем щойнозаснованої 3-ї медичної дільниці Зіньківського повіту, котра базувалась у волосному містечку Бірки. Вірогідно, там і мешкав. Мав річне утримання 1000 руб. При ньому перебував фельдшер, який одержував 240 руб. на рік [37, с. 13, 14; 38, с. 19].

Зі створенням у 1885 р. ще однієї медичної дільниці з центром у м. Зінькові Даценко перевівся до неї. Дільниця отримала № 1. До неї входили Зіньківська, Тарасівська, Велико-Павлівська волості, с. Довжик і х. Михайлівка Куземинської волості, с. Пірки Комишівської волості та с. Власівка Дейкалівської волості. Яким Микитович працював земським лікарем, із зазначеним вище рівнем платні, до 1894 р. включно, тобто всього 12 років [1, с. 45; 2, с. 99–100; 25, с. 42; 27, с. 3; 35, с. 206; 38, с. 20, 165; 39, с. 6–7; 41, с. 233–235].

За рік він продовжив медичну практику в Полтаві, але вже як приватну й супровідну основній, чиновницькій, діяльності. Прийом пацієнтів у 1896–1897 рр. здійснював за адресою: Іванівська вул., буд. Ейслера, потім, до 1907 р. включно, – у власному будинку по вул. Стрітенській, № 4 [4, с. 169; 5, с. 179; 6, с. 81; 7, с. 121; 8, с. 120; 10, с. 97, 11, с. 98; 49, с. 77; 50, с. 80].

У Полтаві Даценко відразу ж отримав високу посаду, тим більше – для людини, яка не мала відповідного досвіду. Його призначили начальником 3-го відділення Казенної палати Полтавської губернії та наділили чином колезького радника (1895), згодом (1899) – статського радника. До 1910 р. він очолював зазначене відділення. Далі, по 1916 р., – 4-те відділення [4, с. 23; 5, с. 22; 6, с. 28; 7, с. 32; 8, с. 31; 9, с. 34; 10, с. 24; 11, с. 33; 12, стб. 202; 15, ч. II, стб. 256–257; 28, с. 41; 29, с. 43; 30, с. 22; 31, с. 63; 32, с. 25; 33, с. 23; 34, с. 17; 36, с. 32; 49, с. 24; 50, с. 31; 51, с. 34].

Чин статського радника, згідно «Табелі про ранги», передбачав звернення *«ваше високородіє»* та відповідав V класу (починались чиновницькі звання з XIV класу) [52, с. 21, 116, 119].

Із 1900 р. оклад начальника відділення Казенної палати становив, залежно від її розряду, від 2200 до 2800 руб. [23, с. 89].

Для порівняння: до 1905 р. зарплатня полтавських робітників пересічно не перевищувала 20 руб. на місяць, а прожитковий мінімум для сім'ї з 3 осіб, на думку авторів листівки «Спілки робітників друкарської справи міста Полтави» (весна 1905 р.), дорівнював 37 руб. 75 коп. [24, с. 109].

Із 1899 по 1916 р. Я.М.Даценко – член і секретар Полтавського відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни над сліпими, канцелярія котрого розміщувалася при Казенній палаті [7, с. 102; 8, с. 100; 9, с. 122; 10, с. 82; 11, с. 83; 28, с. 97; 29, с. 101; 30, с. 80; 31, с. 124; 32, с. 86; 33, с. 95; 34, с. 69; 36, с. 84; 49, с. 66; 50, с. 69; 51, с. 78].

Катерина Кирилівна Даценко у 1892–1894 рр. була однією з трьох акушерок м. Зіньків.

Річне утримання акушерок становило 300 руб. До 1890 р. включно на Зіньківський повіт приходилося лише 2 посади акушерок. До 1894 р. при чотирьох дільничних лікарях працювали вже 6 фельдшерниць-акушерок [39, с. 265; 40, с. 145; 41, с. 233–235].

На 1895 р. інформація про місце перебування К.К.Даценко відсутня. Із наступного року вона працювала як акушерка в Полтаві. Прийом до 1907 р. включно здійснювала за тими ж адресами, що й чоловік. Крім того, в 1903–1904 рр. вона позначена як опікунка Підмонастирсько-Колонійського дільничного опікунства над бідними в м. Полтаві [2, с. 115; 4, с. 177; 5, с. 186; 6, с. 91; 7, с. 124; 8, с. 124; 10, с. 84, 100; 11, с. 84, 101; 27, с. 33; 49, с. 80; 50, с. 82].

Сашкова бабуся, за спогадами знайомих їй людей, теж була культурною, освіченою людиною. Вона навчала онука німецькій мові, тоді як дід знайомив із основами арифметики та природознавства.

Починаючи з 1 червня 1896 р. (дата укладення списку домовласників м. Полтави), за винятком одного із записів 1915 р., Я.М.Даценко називався господарем будинку за адресою: Стрітенська вул., № 4 [порівн.: 4, с. 23; 5, с. 56; 33, с. 23; 34, с. 69].

Слід зазначити, що станом на 1900 р. у Полтаві налічувалися 11992 будівлі (без промислових). Кам'яних споруд існувало небагато (торгових – 171, житлових – 912), більшість будинків були дерев'яними, обкладеними цеглою, або дерев'яними мазаними, багато з них мали солом'яні дахи. Загальна ж чисельність населення, за даними всеросійського перепису 1897 р., становила 53704 чол. [24, с. 108].

Родина Даценків займала південну половину великого одноповерхового цегляного будинку на два входи. Добротна споруда мала потужний фундамент, величезний підвал, міцні стіни завтовшки в три цеглини (76 см) і кімнати з висотою стель у 3,6 м. До ганків через фруктовий сад, повз сторожку, флігель та клумби вели окремі доріжки. З обох торців до видовженої в плані будівлі, збоку від входів, примикали дерев'яні веранди. Господарська квартира включала кабінет, простору вітальню, спальню, була обладнана необхідними зручностями. Інша частина дому, вірогідно, здавалася в оренду.

Як свідчать видання довідкового характеру, за адресою: вул. Стрітенська, № 4, будинок Даценка (зустрічалось і повне, і часткове її зазначення – за номером будинку або за прізвищем власника), крім родини останнього, у різні роки мешкали щонайменше 23 різні особи, не споріднені між собою. Серед них наявні чиновники, інженери, військові (від поручика до генерал-майора), акушерка-масажистка, ветеринар, кілька лікарів, але переважали педагоги. Одночасно могли проживати до 6 персон різної статі. Окремі з них винаймали помешкання до 6 років поспіль [8, с. 20; 9, с. 115; 10, с. 15, 22, 37, 38, 43, 90, 96; 11, с. 24, 67–68, 74, 90, 97, 100; 28, с. 36, 40, 70, 80, 81, 113; 29, с. 77, 84, 85; 30, с. 63; 31, с. 106; 32, с. 68, 90; 33, с. 70, 74, 100; 34, с. 50, 52, 73; 36, с. 31, 59, 96; 49, с. 12, 13, 58, 78; 50, с. 17, 18, 30, 62, 81; 51, с. 19, 32, 73].

Одним із мешканців будинку № 4 на вул. Стрітенській кілька років був статський радник Назарій Федорович Фіалковський, викладач Інституту шляхетних дівичь і водночас Духовного училища (російська мова), жіночої гімназії Н.О.Старицької (словесність), Музичного училища Полтавського Відділення Імператорського Російського музичного товариства (викладання загальноосвітніх дисциплін, інспектор класів), а також член і діловод Полтавської Єпархіальної училищної ради [32, с. 60, 64, 67, 79; 33, с. 65, 70, 79, 87; 34, с. 45, 50, 52, 62].

Можливо, винаймався і флігель, позаяк місце мешкання Петра Івановича Красовського, присяжного повіреного у м. Полтаві вказане як «*Стретенск. ул., № 4а*» [29, с. 61; 30, с. 39; 31, с. 81; 32, с. 43].

Крім того, упродовж 1912–1914 рр. за адресою «*Среденская, № 4*» позначене розташування Християнського навчального закладу 3-го розряду Катерини Яківни Шабаліної. Воно належало до групи приватних християнських підготовчих училищ для дітей обох статей. Викладала сама «*содержательница*» та одна вчителька. «*Плата за правоучение – по соглашению*» [30, с. 71; 31, с. 115; 32, с. 76; 33, с. 84].

Гостем родини Даценків був письменник Панас Рудченко, який публікував свої твори під псевдонімом Панас Мирний. Він теж служив у Казенній палаті, начальником іншого відділення, мав такий самий чин і підтримував дружні стосунки з Якимом Даценком.

Бував у цьому домі й Володимир Короленко, який із 1900 р. мешкав у Полтаві – на відстані півгодини неспішною ходи. Знайомство з митцем підтверджує його аматорська фотографія, що зберігалась у сім'ї Даценків. Тісні контакти з Панасом Мирним посвідчувала інша фамільна реліквія – роман «*Хіба ревуть воли, як ясла повні?*» з дарчим підписом автора.

Утім, у цілому населення тодішньої Полтави піддалося цілеспрямованій русифікації та денаціоналізації. У місті мешкало багато росіян – купців, промисловців, лікарів, чиновників, юристів, учителів. Близько 20 % становило єврейське населення – торговці, ремісники, фармацевти, представники вільних професій. Школа, преса, діловодство в урядових установах були російськомовними. Серед представників інтелігенції, як свідчили сучасники, лише одиниці ясно відчували себе українцями, усвідомлювали національно-культурні й національно-політичні інтереси свого народу [24, с. 112].

Після закінчення юридичного факультету Московського університету в батьківський будинок повернувся дорослий син Даценків Володимир. І дружину з собою привіз. У березні 1906 р. у них народився син, якого теж назвали Олександром.

Між тим старший Сашко, тобто Шаргей, після вороття батька в Росію, з 1907 р. оселився разом із ним у Петербурзі, в будинку на Василівському острові. Там відвідував і початкові класи гімназії.

Зважаючи на тяжку, тривалу і невиліковну хворобу дружини, Ігнатій Шаргей клопотав про розлучення та, не одержавши його, в 1909 р. зійшовся цивільним шлюбом із Оленою Гіберман. Улітку 1910 р. з нею та кількомамісячною дочкою Ніною приїхав до Полтави, де раптово помер. Невдовзі пішла з життя й мама Сашка. Мачуха з дочкою відбули до Петербургу, а 13-річний сирота залишився під опікою родини Даценків.

Стараннями діда Сашко був записаний у III клас 2-ї чоловічої гімназії. Остання мала ухил до посиленого викладання точних наук. Навчання тут коштувало дорожче, ніж у 1-й, гуманітарного профілю.

Узагалі ж платня за навчання у чоловічих та жіночих гімназіях тодішньої Полтави варіювала у межах від 67 до 155 руб. на рік [24, с. 121].

Хлопець учився добре, вирізнявся здібністю і старанністю. Після закінчення VI класу, надихнувшись щойно прочитаним фантастичним романом німецького письменника Бернгарда Келлермана «Тунель» (твір зображав будівництво під Атлантичним океаном тунелю, що мав з'єднати Європу з Америкою), почав мріяти про ще грандіозніше завдання. Із 1914 р. Сашко розгорнув роботу над рукописом, присвяченим теорії міжпланетних польотів. Щоб здійснити масштабне дослідження, йому знадобилось оволодіти вищими розділами математики, фізики, хімії. І він самостійно, радячись із гімназійними викладачами стосовно вибору кращої літератури, зайнявся вивченням цих складних наук.

Перші ідеї та розрахунки Сашко занотовував олівцем у звичайних учнівських зошитах у клітинку. Ці записи датуються 1914–1915 рр.

Високій меті було підпорядковане все в житті хлопця. Дізнавшись, що активній роботі мозку сприяє цукор, він зробився принциповим ласуном, постійно носив у кишенях цукерки, споживав у великих кількостях солодоші. Полюбив міцний тонізуючий чай. Прочитавши, що тіло й мозок найкраще відпочивають, якщо спати голим у теплому ліжку, ночував у спальному мішку.

У 1915 р. тяжко захворіла бабуся. Восени юнак перебрався жити до Володимира Даценка в будинок №11 на вул. Стрітенській (майже через дорогу), куди його дядько з власною сім'єю вселився кілька років тому.

В.Я. Даценко із 1907 р. перебував у штаті Полтавського окружного суду, що входив у структуру Міністерства юстиції Російської імперії й розміщувався, як і Казенна палата, де працював його батько, в будинку присутственных місць. У перший рік чину не мав і значився молодшим кандидатом на судові посади. У 1908 р. набув чин губернського секретаря та посаду помічника секретаря суду, у 1909 р. – посаду секретаря суду, на якій перебував до 1911 р. включно, отримавши в 1910 р. чин колезького секретаря, а в 1911 р. – титулярного радника. У 1912 р. обійняв посаду старшого нотаріуса суду і вже наступного року здобув вищий чин – колезького асесора. Старшим нотаріусом пробув до 1914 р. У 1915–1916 рр. значився членом суду і власником будинку по вул. Стрітенській [13, стб. 837; 14, стб. 869; 15, ч. I, стб. 954; 28, с. 55; 29, с. 59; 30, с. 38; 31, с. 80; 32, с. 42; 33, с. 38; 34, с. 28; 36, с. 45; 50, с. 41; 51, с. 46].

Живучи там, Сашко завершив навчання у VIII, останньому, класі гімназії. От тільки космічні розробки довелося призупинити – хлопець, на думку родичів, заради дивного захоплення нехтував виконанням домашніх завдань, тож дядько суворо виговорив за те небожа.

Гімназистові надали кабінет господаря дому – невелику кімнату з вікном, що виходило на вулицю. Марія Іванівна, дядькова дружина, через багато років, тепло відгукуючись про свого незвичайного племінника, не забула його постійної заглибленості в роздуми, через що він міг, наприклад, переплутати черговість страв за обідом, змішати перше із солодким.

28 травня 1916 р. Олександр завершив зі срібною медаллю гімназичне навчання. Дві оцінки «добре» отримав з латині та російської мови, що включала церковнослов'янську і словесність, решту з 12 екзаменаційних предметів склав на «відмінно». Медаль давала право вступити у вищий навчальний заклад без іспитів.

Невдовзі юнак став студентом механічного відділення Політехнічного інституту в Петрограді. Мачуха та єдинокровна сестра Ніна радо прийняли його у квартирі на Василівському острові та надали окрему кімнату. Повчитись однак він устиг зовсім мало.

11 листопада Олександр Шаргей був призваний до війська (мобілізації підлягали студенти I–III курсів) та направлений на курси прапорщиків при юнкерському училищі. Завершивши вишкіл, отримав короточасну відпустку й у перші дні квітня 1917 р. несподівано з'явився в Полтаві, у рідній оселі на Стрітенській, 4.

Побачивши улюбленого онука, Катерина Кирилівна, хвора на цукровий діабет, через що пересувалася по кімнаті в кріслі на коліщатах, знепритомніла. За кілька днів Олександр вирушив до місця призначення – на Турецький фронт.

Після укладення Брестського миру навесні 1918 р. Шаргей демобілізувався. Намагався виїхати із Закавказзя, проте дорогою його примусили вступити в Білу армію. Служба тривала лічені тижні, закінчилася втечею. Наприкінці травня з однополчанином і другом дитячих років Миколою Скринькою він добрався до Полтави – у заношеній військовій формі без погонів. Обидва чоловіки перебували в розгубленому, пригніченому стані.

Як з'ясувалося, Олександрова бабуся померла влітку минулого року, названий дідусь перебрався на батьківщину до сестри – у с. Мала Павлівка Зіньківського повіту (нині село Охтирського району Сумської області). Дядько Володимир відправив дружину з молодшим сином із голодного міста до знайомих, собі ж засоби для існування знаходив, підробляючи в правлінні садового кооперативу, що орендував колишній архієрейський сад. Удома він не з'являвся. У будинку № 4 на Стрітенській стояли німці.

Із місяць Шаргей переховувався у приятеля, в домі № 15 по вул. Іванівській (нині Гоголя). На вулицю майже не виходив. За допомогою Миколи виміняв на польову шинель цивільний одяг.

Приятьель Олександра, схоже, був сином багатого купця Аврама Савича Скриньки. Останній у різні часи обирався

членом ради «Общества взаимного вспоможения приказчиков-христиан в гор. Полтаве» та «Полтавского Общества Взаимного кред. купцов, торговпромышленников и сельских хозяев», членом Облікового комітету з торгово-промислового кредиту Відділення Державного Банку, купецьким старостою, неодноразово – гласним Полтавської міської думи [3, с. 66; 4, с. 64; 5, с. 63; 6, с. 26, 92; 7, с. 29, 104; 8, с. 28, 41, 110; 9, с. 46–47, 134; 10, с. 33, 92; 11, с. 25, 93; 28, с. 48; 31, с. 57; 33, с. 19; 36, с. 26; 49, с. 19, 20, 32, 74; 50, с. 23, 24, 38, 76].

У 1914 та 1915 рр. Скринька виконував обов'язки виборного від міста члена «Губернского по квартирному налогу присутствия». Воно розташовувалося при Казенній палаті, а до його складу входили начальники відділень останньої. Мешкав Абрам Савич тоді у власному будинку на вул. Гоголівській [32, с. 19, 27; 33, с. 20, 25].

Купець володів фірмою, що займалася торгівлею продуктами харчування, напоями, переважно алкогольними, тютюновими та канцелярськими виробами. Мав власні склади й крамниці [3, рекл. об'яв.; 4, с. 13; 6, рекл. об'яв.; 7, с. 148; 8, с. 148; 36, об'яв. № 7], а також кілька будинків, що використовувались як прибуткові [див. напр.: 31, с. 142; 32, с. 46, 97, 112; 33, с. 125; 34, с. 88; 36, с. 95, 103; 49, с. 93; 50, с. 95].

Інший син купця, народжений у 1884 р. Андрій Аврамович Скринька, улітку 1913 р. увійшов до штату викладачів Кадетського Петровського корпусу, викладав російську мову [32, с. 56; 33, с. 60; 34, с. 42; 46, с. 7; 47, с. 125; 48, с. 207].

Окремо слід зупинитися на контактах Шаргея з членами родини Гартманів. Романтико-біографічна традиція приписує хлопцеві дитячі роки, проведені в одному будинку із ними як сусідами, ігри з їхніми донькою і сином, юнацьку закоханість у Віку Гартман, пропозицію дівчини виїхати разом із її родиною до Ашаффенбургу (Баварія). Нібито це було рідне місто глави сім'ї – багатого німецького підприємця, виробника сільськогосподарської техніки, який ще до початку Першої світової війни розгорнув у Полтаві власну справу.

Олександр відмовився – покликом, дужчим за кохання, стало непереборне прагнення прокласти людству шлях до зірок. Однак і почуття до Вікторії виявилися міцними. Саме вони

спонукали Шаргея згодом, улітку 1922 р., до спроби нелегально перетнути кордон. А фото дівчини в білій блузці багато хто бачив у нього на столі ще за два роки до смерті, у переддень Другої світової.

Деякі автори приписують «німецькому інженеру» Альберту Івановичу Гартману, крім спроби вивезти Шаргея з України у 1918 р. [43], вирішальну роль у виборі напряму наукових досліджень. Начебто в 1913 р. саме батько «шкільної подруги» відмовив Сашка від породженої читанням роману «Тунель» ідеї проектування надглибокої шахти для дослідження надр землі й утилізації тепла земного ядра [18].

Насправді А.І.Гартман упродовж 1895–1897 рр. був членом правління Товариства взаємної допомоги прикажчиків-християн у м. Полтаві, що розміщувалося в будинку Сосновського, вул. Харчова. Мешкав на вул. Ново-Базарній у будинку Лейбовича. Про два наступні роки інформація стосовно нього відсутня. У 1900–1901 рр. Гартман зазначений уже як товариш голови ради цього ж Товариства (адреса організації тепер була: вул. Єкатерининська, 12; місця проживання: Ново-Поштамтська вул., буд. Максимової) [3, с. 66; 4, с. 64; 5, с. 63; 8, с. 102; 9, с. 125]. Нарешті, покажчик посадовців 1915 р. вказує домашню адресу начальника відділення Казенної палати Я.М.Даценка як «Сретенская, 4, д. Гартмана» [33, с. 23], що не узгоджується з усіма відомостями за попередні роки та за наступний рік, де саме останній фігурував як власник будинку.

Інформацію про власну підприємницьку чи виробничу діяльність полтавського Альберта Гартмана відшукати не вдалося. Оглянуті нами довідкові видання, присвячені заводам, фабрикам, сільськогосподарським господарствам, акціонерним підприємствам, торгівельним домам Російської імперії, а також фабрично-заводській промисловості Полтавської губернії, за період із 1887 по 1915 р. (усього 11 назв), його імені не містять.

Вирушаючи на фронт, Шаргей залишив свої наукові зошити у мачухи в Петрограді. Улітку 1917 р. вона перебралась у Київ до родичів. Про це та її нову адресу хлопець дізнався від дядька Володимира. Той дав племіннику і трохи грошей на дорогу.

У Києві Шаргей жив до осені 1919-го. У листопаді був примусово мобілізований до Денікінської армії. Знову дезертирував. Переховувався у Смілі. Потім потрапив до містечка Мала Виска Херсонської губернії.

Після встановлення більшовицької влади, щоб урятувати затаврованого службою в білих Олександра, а заодно й себе, від переслідувань, у 1921 р. мачуха передала йому з Києва метрику покійного Георгія (Юрія) Васильовича Кондратюка.

Так Олександр Шаргей розпочав нове життя – під чужим ім'ям. Побоюючись викриття, він не ризикував тривалий час zostаватися на одному місці, часто змінював роботу (Краснодарський край, Осетія, Західний Сибір), не завів сім'ї, власного дому, винаймав кутки і кімнатки, ночував на роботі. Збавивши вік, писався в анкетах особою «з незавершеною середньою освітою».

Восени 1933 р. Юрій Кондратюк, потрапивши до тодішньої столиці України, скористався нагодою й завітав у Полтаву – після 15-річної відсутності. Побував у гостях у дядьковому будинку на Стрітенській, 11. Подивився на заселений чужими людьми дім, де народився сам. Востаннє...

Із нападом Німеччини на СРСР Кондратюк записався в народне ополчення. Загинув у Підмосков'ї.

Трагічний фатум переслідував нашого земляка й після смерті. На тривалий час його розробки просто забули. Після польоту американців на Місяць і розповідей, чиї ідеї вони використали, в СРСР виникли підозри, що Кондратюк не загинув, а перейшов на бік німців і під кінець війни потрапив у США. Непокоїла владу й загадкова історія з привласненням чужих документів. Про всяк випадок ученого воліли не згадувати.

Для широкого загалу ім'я Юрія Кондратюка прозвучало в червні 1987-го – під час урочистостей у Полтаві, з уст першого секретаря обкому КПРС Федора Моргуна. Тоді ж, до 90-річного ювілею, на рідному будинку визнаного світом генія встановили меморіальну дошку.

Зовнішній вигляд дому на той час зазнав змін. За свідченнями старожилів (Лутаєнко Є.Д., Турло В.О., Фреліх Г.Є., на жаль, усі вони оселилися тут після Другої світової

війни), у 1962 та 1978 р. були здійснені цегляні прибудови з обох торців будинку, які замінили дерев'яні веранди. Після перепланування внутрішнього простору (великі кімнати розділили на менші) комуналку розселили у 7 окремих квартир. Для цього до будівлі підвели каналізацію, перекрили дах і проробили у капітальній стіні заднього та бічних фасадів додаткові отвори для вікон і дверей.

Оскільки будинок розташований неподалік крутого схилу, зведені на неглибоких фундаментах прибудови почали просідати й відходити, особливо північна. У відповідь на скарги мешканців, чиї квартири пронизали тріщини, у середині 1990-х рр. руйнацію намагалися зупинити – за допомогою локальної, а не суцільної металеві обв'язки. Її кріплення вбили безпосередньо в капітальну стіну споруди. Для зміцнення фундаменту добудов нічого зроблено не було. У результаті некваліфікованого ремонту дія зсувних процесів продовжилася, але тепер вона захопила вже й торцеву частину старого дому.

Нині просідання ґрунту навкіл будинку посилилося. Схоже, внаслідок спорудження поруч нових багатоповерхівок змінився напрямок стікання ґрунтових вод (на такий висновок наштовхує поява у задньому дворі ями-промоїни, з якою мешканці «дому Кондратюка» безуспішно намагаються боротися власними силами). Над багатьма отворами в капітальних стінах з'явилися розколини, деякі – досить великого розміру.

Проте в останні 15 років міська влада та підпорядковані їй структури втратили будь-який інтерес до стану будівлі. Користуючись цілковитою безконтрольністю, більш заможні власники квартир зайнялися самочинними добудовами, що спотворюють автентичний вигляд пам'ятки і посилюють дію агресивних природних чинників.

Зрештою дійшло до того, що восени 2011 р. з фасаду будинку безслідно зникла меморіальна дошка. Про крадіжку було повідомлено в міліцію. Сподівання, що відновлення дошки відбудеться хоча б у день 115-річного ювілею вченого, не справдилися.

Відсутність дошки – півбіді. Головною проблемою є неухильне руйнування історичної споруди, пов'язаної з життям видатної особистості.

Дім, який відкрив Кондратюку шляхи у величний Всесвіт і нещадний до нього світ людський, мав би перетворитись у меморіальний музей.

На початку 1980-х років ця ідея виникала. Ініціативна група мріяла створити музей ученого й відшукувала придатне приміщення. Однак ні будинок № 4, ні будинок № 11 на вулиці Стрітенській не підійшли, позаяк вимагали відселення у нові квартири їхніх мешканців. Хоча варіант із залученням обох, дідової та дядькової, осель є найоптимальнішим. Він дозволив би відновити вигляд, атмосферу садиби Даценків кінця ХІХ – початку ХХ ст. Досвід музеєфікації цілих житлових комплексів у Полтаві є: успішно діють і приймають численних відвідувачів музеї-садиби Івана Котляревського, Володимира Короленка, Панаса Мирного. Ще один подібний заклад історичній частині міста не завадив би.

Для музею підібрали приміщення колишньої пожежної частини – пам'ятку архітектури ХІХ ст. на Першотравневому (колишньому Келінському) проспекті, № 16. Унаслідок перегляду концепції установа була сформована як Музей авіації та космонавтики. Кондратюку тут відведений один із розділів експозиції. У ІІІ залі відтворено умовно-меморіальний фрагмент кімнати дідового будинку, а саме «гімназичний куточок» Сашка Шаргея.

На докір полтавцям музеї, присвячені безпосередньо Кондратюку, виникли не в його рідному місті. Перший з'явився в 1973 р. у станиці Октябрській Криловського району Краснодарського краю на території елеватора, в будівництві якого він узяв участь у 1925–1926 рр. Другий музей створено в 1993 р. в Новосибірську, де в будівлі контори «Хлібопродукт» три роки, починаючи з 1927-го, конструктор-самоук займався проектуванням і вдосконаленням великих механізованих зерносховищ. Нині установа функціонує як Науково-меморіальний центр Ю.Кондратюка.

Зрозуміло, що заснування нового музею – завдання амбітне й витратне. Його вдасться реалізувати не за один рік.

Час для цього ще є: зміни первинного вигляду будинку не досягли необоротних масштабів, а руйнівні процеси – катастрофічних наслідків. Поки ж головні зусилля варто зосередити на збереженні рідного дому вченого в незмінному вигляді.

Та з цим теж існують проблеми. Історико-меморіальний характер споруди встановлено три десятиліття тому, але вона досі не перебуває на державному обліку як об'єкт культурної спадщини. Управління культури Полтавської облдержадміністрації наказом № 358 від 19.10.2010 р. замість будинку до списку об'єктів історії включило ...меморіальну дошку «*на честь вченого ракетобудівника Ю.В.Кондратюка*», яка сама по собі не становить ні історичної, ні мистецької вартості.

Закон України «Про охорону культурної спадщини» визначає, що об'єктом культурної спадщини є *«визначне місце, споруда [...] незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з [...] історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність»*.

Відповідно до існуючої класифікації «будинки Кондратюка» за типом належить до споруд (будівлі або приміщення в них, що зберегли автентичні свідчення про визначні історичні події, життя та діяльність відомих осіб), за видом – до історичних об'єктів (будинки, споруди, ... визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб).

Занесення об'єкту культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України підвищує її статус. Зняти з обліку нерухомих історичних пам'яток навіть місцевого значення вправі тільки центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини (наразі ці обов'язки виконує Міністерство культури України).

Отож і не поспішають на місцях «узаконювати» об'єкти культурної спадщини. По-перше, сама процедура складна – вимагає оформлення низки документів. По-друге, якщо зареєстрована державою пам'ятка зазнає руйнування, клопоту не оберешся.

Офіційний статус пам'ятки гарантував би «будинку Кондратюка» суворий режим використання, що повинен був унеможливити руйнування споруди, зміну її матеріальної автентичності, просторової композиції, а також елементів обладнання, упорядження, оздоби, встановив би відповідальність, аж до кримінальної, за заподіяння шкоди будівлі, зобов'язав би владу забезпечити її реставрацію і ремонт, заборонив би нове будівництво в охоронній зоні на відстані щонайменше 50 м від пам'ятки і, звісно ж, убезпечив би її саму від знесення – подібні прагнення час від часу виникають у забудовників.

Мешканці дому мусили б укласти з відповідним органом охорони культурної спадщини спеціальні договори, які б не дозволяли самочинні зміни внутрішнього та зовнішнього вигляду будівлі.

Преамбула Закону чітко наголошує: *«Охорона об'єктів культурної спадщини є одним із пріоритетних завдань органів державної влади та органів місцевого самоврядування»*. Однак складається враження, що полтавські керманічі воліють цього не знати. Намагання автора привернути їхню увагу до стану будівлі [16; 17] успіхом поки що не увінчалися.

Бути невизнаним на Батьківщині – невже то неминуча доля генія? Чи то Полтава не навчилася належним чином шанувати усіх своїх видатних синів – багато ж бо їх? Як не навчилася й використовувати повною мірою свій туристичний потенціал.

Утім хочеться вірити, що місто нарешті осягне масштаб особистості свого уродженця, чиї самотні розробки проклали людству раніше не знані зоряні дороги, й віддасть належне його пам'яті.

Будинок, де Юрій Кондратюк народився, жив із незначними перервами у 1897–1915 рр., вимріяв політ людства у Космос, здійснив перші практичні кроки для досягнення цієї мети, де він значною мірою сформувався як творча особистість, не заслуговує на поступове руйнування внаслідок чиновницького нехлюйства.

Будинок, де 21 (9) червня 1897 р. народився Олександр Шаргей, фото автора, весна 2012 р.

Вигляд будинку навесні 2012 р., світла пляма – місце викраденої меморіальної дошки, фото автора.

**Наслідки некваліфікованого ремонту,
фото автора, зима 2011 р.**

**Самовільні прибудови,
фото автора, 2012 р.**

Хтось із публіцистів назвав Кондратюка вічним квартирантом на планеті Земля. Залишити прийдешнім поколінням у спадок, на вічний спомин і пошанування, його рідний будинок – святий обов'язок нас суцких!

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 г. / Сост. Д.А.Иваненко, секр. Полт. Губ. Стат. комит. – Полтава: Типо-лит. Л.Фришберга, 1890. – III, 39, 133, 109, 70 с.; [4] л. табл., [1] л. рекл. объявл.

2. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1894-й год / Сост. Д.А.Иваненко, секр. Полт. Губ. Стат. комит. – Полтава: Типо-лит. Л.Фришберга, 1894. – IV, 53, 175, 149 с.

3. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1895 год / Сост. Д.А.Иваненко, секр. Полт. Губ. Стат. комит. – Полтава: Типо-лит. Л.Фришберга, 1895. – III, 34, [1], 229, 157 с.; [8] л. рекл. объявл.

4. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1896 год / Сост. Д.А.Иваненко, секр. Полт. Губ. Стат. комит. – Полтава: Типо-лит. Л.Фришберга, 1896. – III, 36, 181, 144, 30, 8, 4 с.; [4] л. портр., [1] л. ил., [2] л. рекл. объявл.

5. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1897 год / Сост. Д.А.Иваненко, секр. Полт. Губ. Стат. комит. – Полтава: Тип. Губ. Правл., 1897. – 51, 190, 133, 42, 75, [1] с.

6. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1898 год / Сост. Д.А.Иваненко, секр. Полт. Губ. Стат. комит. – Полтава: Типо-лит. Губ. Правл., 1898. – III, 66, 101, 215, V с.; [16] л. рекл. объявл.

7. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1899 год / Сост. Д.А.Иваненко, секр. Полт. Губ. Стат. комит. – Полтава: Типо-лит. Губ. Правл., 1899. – V, 62, 167, 22, 17, 24, 20, 20, 81, 17, 39, 18, 22, 19, 37, 20, 16, 17 с.; [8] л. рекл. объявл.

8. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1900 год / Сост. Д.А.Иваненко, секр. Полт. Губ. Стат. комит. – Полтава: Типо-лит. Губ. Правл., 1900. – V, 62, 164, 19, 19, 15, 16, 20, 80, 16, 23, 33, 19, 17, 21, 22, 18, 11 с.; [5] л. рекл. объявл.

9. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1901 год / Сост. Д.А.Иваненко, секр. Полт. Губ. Стат. комит. –

Полтава: Паров. Тип. Д.Н.Подземского, 1901. – V, 47, 195, 19, 18, 15, 16, 20, 78, 16, 23, 19, 23, 16, 31, 21, 18, 6 с.

10. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1903 год / Полт. Губ. Стат. комит. – Полтава: Типо-лит. Губ. Правл., 1903. – V, 50, 134, 17, 14, 13, 16, 18, 57, 16, 19, 16, 20, 15, 28, 20, 17, 90, VII с.; [2] л. рекл. объявл.

11. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1904 год / Полт. Губ. Стат. комит. – Полтава: Типо-лит. Губ. Правл., аренд. Д.Н.Подземским, 1904. – V, 49, 133, 18, 15, 14, 15, 17, 57, 16, 18, 17, 21, 15, 27, 20, 17, 99, V с.

12. Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской Империи на 1896 год. – СПб.: Тип. Правит. Сената, 1896. – Ч. II. Власти и места управлений: губернского, областного, окружного, городского, уездного и ведомства их. – [2] с., 476 стб., 69 с.

13. Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской Империи на 1910 год. – СПб.: Сенат. тип., 1910. – Ч. I. Власти и места центрального управления и ведомства их. – 20 с., 1464 стб., 188 с.

14. Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской Империи на 1911 год. – СПб.: Сенат. тип., 1911. – Ч. I. Власти и места центрального управления и ведомства их. – 20 с., 1496 стб., 203, 2 с.

15. Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской Империи на 1912 год. – СПб.: Сенат. тип., 1912. – Ч. I. Власти и места центрального управления и ведомства их. – 20 с., 1612 стб., 217 с.; Ч. II. Власти и места управлений: губернского, областного, окружного, городского, уездного и ведомства их. – 2, 592 стб., 72 с.

16. Гавриленко І. Чи потрібен Полтаві будинок, де народився Юрій Кондратюк? // Інтернет-видання «Полтавщина». – 21.06.2012. – <<http://blog.poltava.to/igor-gavrylenko/1053/>>.

17. Гавриленко І. Швидше долетіти до Місяця, ніж зберегти дім? // Урядовий кур'єр. – 2013. – 30 січня. – № 19 (4905). – С. 21. – <<http://www.ukurier.gov.ua/uk/articles/shvidshe-doletiti-do-misyacya-nizh-zberegiti-dim/>>.

18. Гайдук В.Д. Строительные проекты Ю.В.Кондратюка (А.И.Шаргея) // Архитектура и строительство Сибири. – 2002. – № 11–12 (13–14). – <<http://www.ais.siberia.net/18.htm>>.

19. Даценко А.В. Жизнь в творческом горении. – К.: О-во «Знание» УССР, 1986. – 48 с. – (Новое в науке, технике, производстве. – № 21).

20. Даценко А.В. «Я полечу туда...»: докум. повесть. – Х.: Прапор, 1995. – 271 с.

21. Даценко А. Александр Шаргей – Юрий Кондратюк, сын Украины, Полтавы. – Полтава: «Полтава», 1997. – 352 с.

22. Даценко А.В., Прищеп В.Й. Юрій Васильович Кондратюк. 1897–1942 [пер. з рос. Н.К.Кочерга] / Даценко А.В., Прищеп В.И. Юрій Васильевич Кондратюк. 1897–1942. – Полтава: ПолтНТУ, 2012. – 172, 159 с.

23. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М.: Мысль, 1978. – 288 с.

24. Коротенко В.В. У передгроззя української революції (1901–1917 роки) // Полтава. Историчний нарис / За заг. ред. Г.П.Білоус. – Полтава: Полт. літератор, 2001. – С. 108–127.

25. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии, 1888 год. (Високосный) / Сост. под ред. секр. Полт. Губ. Стат. комит. Д.А.Трошинского. – Полтава: Типо-лит. Л. Фришберга, 1887. – VII, 3–205, (45), 47, 82 с.; [1] л. карт, [1] л. пл., [4] л. ил.

26. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1891 год / Сост. Д.А.Иваненко, секр. Полт. Губ. Стат. комит. – Полтава: Тип. Л.Фришберга, 1891. – IV, 50, 82, 250, 59, 115, 12 с.; [8] л. карт, [6] л. рекл. объявл.

27. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1892 год / Сост. Д.А.Иваненко, секр. Полт. Губ. Стат. комит. – Полтава: Тип. Л.Фришберга, 1892. – IV, 56, 110, 208, 53, 167, 8 с.; [1] л. черт., [12] л. рекл. объявл.

28. Памятная книжка Полтавской губернии на 1910 год / Полт. Губ. Стат. комит. – Полтава: Типо-лит. Губ. Правл., 1910. – VI, XIX, [3], 479 с.

29. Памятная книжка Полтавской губернии на 1911 год / Полт. Губ. Стат. комит. – Полтава: Типо-лит. Губ. Правл., 1911. – VIII, XXXIV, [1], 497 с.; [4] л. ил.

30. Памятная книжка Полтавской губернии на 1912 год / Полт. Губ. Стат. комит. – Полтава: Электр. тип. Д.Н.Подземского, 1912. – VIII, XXXX, 388 с.

31. Памятная книжка Полтавской губернии на 1913 год / Полт. Губ. Стат. комит. – Полтава: Электр. типо-лит. Губ. Правл., 1913. – III, IV, 446 с.

32. Памятная книжка Полтавской губернии на 1914 год / Полт. Губ. Стат. комит. – Полтава: Типо-лит. Губ. Правл., 1914. – XXXII, 509 с.
33. Памятная книжка Полтавской губернии на 1915 год / Полт. Губ. Стат. комит.; Под ред. чл. ком. и. о. секр. Н.А.Снесского. – Полтава: Типо-лит. Губ. Правл., 1915. – XXXII, [1], 629 с.
34. Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год / Полт. Губ. Стат. комит.; Под ред. чл. ком. и. о. секр. Н.А.Снесского. – Полтава: Типо-лит. Губ. Правл., 1916. – XXVIII, [1], 429 с.
35. Полтавский адрес-календарь на 1887 год / Сост. под ред. секр. Полт. губ. Стат. Комит. Д.А.Трощинского. – Полтава: Тип. насл. Пигуренко, 1886. – 285, 11, 5 с.; [2] л. пл., [1] л. карт, [1] л. черт., [3] л. рекл. объявл.
36. Полтавский календарь на 1909 год / Полт. Губ. Стат. комит. – Полтава: Типо-лит. Губ. Правл., 1909. – VIII, 505 с.
37. Постановления Зеньковского Уездного Земского Собрания XVIII очередного созыва 1882 года. – Полтава: Тип. Н.Пигуренко, 1882. – 303, X с.
38. Постановления Зеньковского Уездного Земского Собрания XX. Очередного созыва. 1884 года. – Полтава: Типо-лит. И.А.Дохмана, 1884. – 157, 197, 14 с.
39. Постановления Зеньковского Уездного Земского Собрания, XXI-го очередного созыва, 1885 года. – Полтава: Тип. Н.Пигуренко, 1885. – XII, 357 с.
40. Постановления Зеньковского Уездного Земского Собрания XXVI-го очередного созыва 1890 года. – Полтава: Типо-лит. Л.Фришберга, 1890. – XV, 216 с.
41. Постановления Зеньковского Уездного Земского Собрания XXIX очередного созыва 1893 года. – Полтава: Тип. Л.Фришберга, 1893. – XIII, 270 с.
42. Раппопорт А. Траектория судьбы: докум. повесть о Ю.В.Кондратюке (А.И.Шаргее). – 2-е изд., перераб. и доп. – Новосибирск: Сиб. кн. изд-во, 2008. – 240 с.
43. Родиков В. «Им время даст таинственную знатность...» // Загадки звездных островов / Сост. Ф.С.Алымов. – М.: Мол. гвардия, 1989. – Кн. 5. – С. 4–53.
44. Романенко Б.И. Юрий Васильевич Кондратюк. – М.: Знание, 1988. – 64 с.

45. Романенко Б. Звезда Кондратюка-Шаргея: кратк. докум. биогр. очерк. – Калуга: Калуж. облорг. Союза журналистов России, 1998. – 184 с.

46. Ромашкевич А.Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса (с 1-го октября 1913 г. по 1-е октября 1916 г.). – Полтава: Электр. тип. Г.И.Маркевича, 1916. – 216 с.

47. Российское зарубежье во Франции. 1919–2000: Биогр. словарь: В 3 т. / Под. общ. ред. Л.Мнухина, М.Авриль, В.Лосской. – М.: Дом-музей Марины Цветаевой; Наука, 2010. – Т. 3: С–Я; Дополнения. – 752, [3] с.

48. Сборник воспоминаний бывших питомцев Петровского Полтавского Кадетского Корпуса, издаваемый Объединением в Париже по случаю двадцатипятилетия со дня основания Корпуса: На правах рукописи. – Франция, 1965. – 226 с.

49. Справочная книжка по Полтавской губернии на 1906 год / Полт. Губ. Стат. комит.; Сост. Н.П.Шипин. – Полтава: Типо-лит. Губ. Правл., аренд. Д.Н.Подземским, 1906. – 108, 14, 11, 12, 14, 14, 44, 16, 13, 14, 17, 13, 20, 17, 14, 87, IV, II с. + [5] л. рекл. объявл.

50. Справочная книжка по Полтавской губернии на 1907 год. – Полтава: Типо-лит. Губ. Правл., 1907. – 107, 13, 12, 11, 13, 14, 40, 12, 16, 13, 16, 13, 19, 16, 13, 88, IV с.

51. Справочная книжка по Полтавской губернии на 1908 год. – Полтава: Типо-лит. Губ. Правл., 1908. – IV, 119, 13, 12, 13, 13, 15, 44, 15, 17, 14, 17, 20, 14, 17, 15, 98 с. + [3] л. рекл. объявл.

52. Шепелев Л.Е. Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. – Л.: Наука, 1991. – 225 с. – (Страницы истории нашей Родины).

УДК 641.5(477.71.)

Святослав ОСЕЦЬКИЙ,
кандидат біологічних наук, член НТШ,
(м. Краснодар, Росія)

ЗАПОРОЗЬКА КОЗАЦЬКА КУЛІНАРІЯ

На основі використання різних історичних і літературних джерел розглядається формування і використання коштів гетьманської скарбниці, а також харчування як простих запорозьких козаків так і їх старшини в похідних, бойових, буденних і святкових умовах. Крім того подано певну кількість найбільш характерних страв цієї верстви українського народу і коротку технологію їх приготування.

Ключові слова: Запорозька Січ, харчування, козацький посуд, курінний отаман, кухар, поведінка за обіднім столом, асортимент страв.

Як колишні, так і сучасні дослідники Запорозької Січі звертали увагу, перш за все, на найбільш істотні періоди і факти в житті українського народу: патріотичну чи угодовську діяльність князів та гетьманів, військові перемоги і поразки, релігійні справи, визвольну боротьбу із задрісними сусідами тощо. Значно менше, хоч і більш-менш достатньо, висвітлювались питання міжнародної дипломатії, усної народної творчості, торгівельних стосунків, освіти. Проте, ми майже нічого не знаємо про побутове життя простого народу, його вміння протистояти несприятливим природним і історичним умовам, боротьбу з матеріальними нестатками і хворобами, пошуками матеріальних засобів, ремесел, методів агротехніки продовольчих культур, які відіграють для виживання народу надзвичайно важливу роль, бо правду каже народна приказка: «війна війною, а їсти завжди хочеться».

Через 17 років після зруйнування Запорозької Січі 8 тисяч жінок і 17 тисяч козаків створеного із запорожців Чорноморського козацького війська переселилися на Кубань. Власне, дійсних запорожців серед них нараховувалось тільки 30 %.

Проте, спитай зараз пересічного мешканця Краснодарського краю, прізвище якого має (або й не має) українські ознаки – «кто ты есть, откуда родом?», то почувеш горду відповідь, що його рід йде від запорожців. І це не дивно, бо слава Запорозжя буде жити вічно. Сторінки його історії написані не тільки списками і шаблями, але й найбільш благородними, найбільш святими прагненнями. Тому зрозумілий інтерес до найменших, навіть другорядних деталей життя і побуту наших предків.

Найстарішим вірогідним свідченням про життя і побут запорозького козацтва є праця Гійома Левассера де Боплана (1600–1673), повна назва якої така: «Опис України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн». Ця книга вперше вийшла в світ в 1650 році. Французький інженер-будівельник, архітектор і картограф, що перебував у XVII сторіччі на службі у польського короля Яна Казимира, був безпосереднім свідком воєнних подій в Україні. Тривалий час твір був єдиним і найавторитетнішим джерелом пізнання героїчної історії козацтва, та звичаїв українців, а також флори і фауни нашого краю. Перший неповний переклад цього твору російською мовою з'явився ще в 1825 році, потім перевидавався в 1832, 1896 і в 1901 роках. Українською мовою «Опис України» в наш час вперше частково надруковано в журналі «Жовтень» (1981, № 4). Потім з'являються переклади українською¹.

Другим унікальним свідомством українознавчих уподобань європейських авторів стали праці класика французької літератури Проспера Меріме (1803–1870) «Українські козаки та їх останні гетьмани» і «Богдан Хмельницький» опубліковані в 1854 і в 1855 роках [9].

Звичайно, що найбільший внесок у дослідження практично всіх аспектів історії запорозького козацтва зробили українські вчені. Але пересічний читач чекав від авторів те, що

¹ Г. Л. де Боплан. Опис України. Пер. з фр. Я.І.Кравця, З.П.Борисюк. Київ, 1990 <http://www.litopys.org.ua/boplan/opys.htm>

ближче до його духовних пошуків, до його національних культурних зацікавлень, популярних видань.

Майже одночасно з появою багатотомних фундаментальних творів Д. Яворницького та М. Грушевського в 1908 році в Петербурзі вийшла українською мовою (!) робота Миколи Аркаса «Історія України – Русі». Проста, народна мова цієї книги зробила її настільки популярною, що перші сім тисяч примірників розійшлися в перші ж дні торгівлі. У 1912 р. у Кракові вийшло друге видання [1]. Читачі дізналися від автора, що наші прабатьки споконвік були хліборобами. Сіяли пшеницю, овес, жито, ячмінь, просо, горох, мак, льон. Використовували для роботи рало, плуга, борону, заступ, ціпа. Оралі кіньми й волами. Зібраний хліб складали «на гумні» і там молотили «на току», а зерно зберігали «в клітках». Зерно мололи ручними жорнами, просо товкли в ступах на пшоно. Багато вирощували худоби, держали волів, корів, овець, кіз, свиней, коней, навіть віслуків. Споживали молоко, сир, масло, багато м'ясних страв. Їли м'ясо найчастіше волове та овече, але споживали й конину. З птиці держали голубів, курей, качок, гусей, журавлів, лебедів. Бджіл тримали у видовбаних в дереві дуплах, там вони і зимували. Шкіра, віск, мед – це головне багатство давніх слов'ян – їх продавали і ними сплачували данину. Ловили багато риби – лосося, лина, щуки, осетрів, вугрів, окуня та форелі. Проте найбідніші селяни й городяни часто ходили просто голодними.

Звичайною стравою простих людей була така: хліб (найбільш житній), сочиво (варені горох та квасоля), або каша, та варена і присмачена олією городина. В скромний день – сир, у пісний – риба, інколи бувало і м'ясо. Їли ще кисіль – борошно розбовтували з водою, варили і підливали «сити» – розведеного водою меду. Пили найбільш мед (медовуху), пиво та квас – сирівець. Тільки заможні і «значні» могли вживати вино, бо воно було дуже дороге. [1, с. 16–17]. Подібний раціон харчування вживався і козаками, коли була можливість. Проте під час військових виправ харчування взагалі було обмеженим і непростійним.

На підставі вивчення історичних джерел П. Меріме зауважував, що козак вирушав у похід лише з торбиною житнього борошна, а П. Загребельний ще додавав до борошна сухарів у достатку і два фунти пороху [5]. Цікаво, що козацькі тимчасові спільники – кримські татари, яких інколи залучали до війни з поляками, на початку походу їли просяний хліб, арпачик (цибулю), пенір (овечий сир), запиваючи водою з бурдюків, а в наступні дні споживали конину.

«Коли вони бачать коня, який вже не може бігти валом, того коня убивають і починають нарізувати м'ясо якнайбільшими шматками. Нарізане м'ясо кладуть коневі під сідло, дуже сильно стягують ремнями і сідають верхи. Їздять дві-три години, бо військо робить довгі переходи. Потім зіскакують на землю, знімають сідло і перевертають шматки м'яса; пальцями збирають з коня піну і скроплюють нею м'ясо, аби воно не всохлося. Далі знову закладають під сідло і так само сильно його затягують. Знов їздять дві-три години. Тепер, на їхню думку, м'ясо готове, воно ніби спечене. Ось так виглядає їхня улюблена страва [9, с. 129]». Цікаво, що подібний спосіб харчування використовували і запорозькі козаки під час втечі після поразки під Полтавою, чим дуже здивували голодних шведів.

А як харчувалися запорожці в будні, свята, в багатих хоробах і простій сільській хаті? Відомо, що в Січі перебували виключно неодружені козаки, що звали себе лицарями і товаришами. Вони мешкали в 38 куренях, в самій Січі їх казармове життя було надзвичайно просте і скромне. Зовсім по-іншому складалось життя одружених козаків, які жили в степу навколо Січі в невеликих хуторах (зимівниках). Їх прозивали зимівчаками або сиднями чи гніздюками, їхнім головним обов'язком було постачання харчами січових козаків. Звичайно, гастрономічні можливості зимівчаків були незрівнянно кращими.

Як харчувались лицарі у першій половині XVII ст., видно з доповідної Гійома Левассера де Боплана стосовно морських походів запорожців: «Сухарі вони зберігають у великій діжці десяти стоп у довжину і чотири стопи завширшки, яку міцно

прив'язують до човна; сухарі достають через затичку. Також беруть з собою варене пшоно (смажене в олії) і борошно, яке вони їдять, розбовтане у воді, змішавши з пшоном; це для них і їжа, і напій, він має кислуватий (в іншому перекладі – гіркуватий) смак і зветься саламаха... Як на мене, то не знайшов в ній особливого смаку, а коли і користувався нею у своїх подорожах, то лише тому, що нічого кращого не міг знайти. Під час походів цей народ дуже стриманий, а коли знайдеться серед них який-небудь п'яниця, то отаман зразу наказує викинути його в море. Їм забороняється брати в морський похід чи на бойові операції горілку: вони дотримуються цього дуже строго» [2, с. 69].

На наш погляд в тонкощах приготування саламахи Боплан не дуже розібрався; бо для неї насправді використовували гречане або житнє борошно. Робили рідку бовтанку, як на млинці, заварювали, заправляли вершковим маслом, або олією.

Оскільки січовики перебували в постійній бойовій готовності і повинні були мати готовий припас, то кожної весни половина з них йшла на «вольності» рибалити і полювати. Рибу солили собі для харчування до наступної весни, а решту, як і шкури та хутра везли по Україні і на отримані з продажу гроші купували борошно, пшоно та інший припас. Побутовим господарством на Січі займалися курінні отамани й кухарі. На обід, звичайно, була тетеря, яка готувалась з пшона або житнього борошна на квасі. Тоді йшла варена, або печена риба, а так як риба хоче пити, то черпали «михайликами» мед, горілку, брагу і пиво. Їли також запорожці галушки, юшку з риби, куліш з салом, або з олією, баранину, дичину, птицю. На вечерю подавали частіше гречані галушки з часником, або юшку з риби [11, с. 15].

Похідна вечеря запорожців була проста, коли не сказати убога. Якщо вона відбувалась на березі річки, то була юшка риб'яча у дерев'яних ваганах та загреби (прісні коржі запечені в попелі), тоді варена риба на стеблі (дерев'яній талі), а до неї горілка й пиво у великих конвах. Помолитись після вечері, вклонились один одному, подякували кухарям. Тоді кожен

поклав по копійці в карнавку для їстівних припасів, щоб не останній раз трапезувати, бо козак, поки їсть доти й живий [5].

М'ясного на Січі подавали мало, більше рибу. Добрі молодці, як монахи, м'ясного не любили. Посуд був весь дерев'яний: чарки, коряки – все з дерева. Їли запорожці добряче [11, с. 15]. Так, Андрій у М. Гоголя «вспомнил, что вчера кошевой упрекал кашоваров, что сварили за один раз всю гречневую муку на саламаху, тогда как ее достаточно было бы на добрых три раза. Уверенный в том, что найдет достаточно саламахи в казанах, он взял отцовский походный котелок и пошел к кашовару ихнего куреня, что спал около двух десятиведерных казанов. Заглянув в них, он удивился, увидев, что оба пустые. Надо было иметь нечеловеческую силу, чтобы все то съесть. Мимоходом пришла на мысль присказка: "Запорожцы, как дети: когда мало – съедят, когда много – тоже ничего не оставят"» [4, с. 60].

Оскільки жінок на Січі не було, козакам доводилось куховарити самим, але робили вони це з великою охотою, хоч і без особливих витребеньок. Після сигналу довбиша биттям в якийсь металевий предмет козаки сходились кругом біля сільниць і куп хліба, швиденько хрестилися на схід сонця, нарізали на паляниці ножом хрест і різали її великими крайцями собі і товариству. Тим часом куховари своїми величезними ложками-жердинами насипали в дерев'яні миски куліш з шкварками, або галушки, також з салом, а в скоромні дні кашу з рибою, лящами, таранею. Після, якщо були, подавали запечених на рожнах кабанів, биків, турів, сайгаків. Серце віддавали батькові – отаману, щоб добрим був до своїх дітей – козаків, легені ділили між всіма козаками, щоб козак легенько бігав проти ворога і був легкий на воді і на морі [10, с. 75].

Взимку більша частина козаків поверталась в свої родини, от тоді вже кохані дружини, рідні матері, та й улюблені молодіці мали можливість догодити славним лицарям. Тарас Шевченко писав, що в простих козацьких родинах, очікуючи гостей, готували звичайні, але добряче «калорійні» страви: рибу, м'ясо – баранину, свинину, ковбасу; подавали вишнівку, слив'янку, мед, а у заможних козаків куштували навіть угорське

вино [12]. А. Ільченко, на підставі історичних джерел писав, що з перших страв найбільшою різноманітністю відрізнялись борщі: гетьманський з реберцями, чернігівський з лісовими кисллицями, київський на квасі з куркою й бараниною, архієрейський пісний на курячому бульйоні зі смаженими карасями, грибами, цибулею і перцем. На друге: січеники, крученики, душенина шляхетська, галушки з телячої печінки, смажена тараня з медом, ковбаса з риби, вареники, товченики, пряжуха, ляпуни, макорженики, мегелики з квасом, сластьони (підсмажене пшеничне тісто на олії або вершковому маслі), медяники, вергуни, марципани [6, с. 215].

Визвольна боротьба українців, очолюваних гетьманом Богданом Хмельницьким, вимагала постійного напруження. Вигравались одні битви, а треба було думати вже про нові, про те, як нагодувати голодний народ і де взяти нових коштів щоб озброїти козацькі загони: 5–6 гармат на полк, шаблі, піки, мушкети та по 5 фунтів пороху і по 5 кіп куль на козака. Інколи нестатки були такі тяжкі, що навіть московського посла Григорія Неронова, який прибув після Зборівської битви, чигиринський отаман Федір Коробка не міг прийняти належно. Дали послам лише по три житні хлібини, декілька в'ялених щук і бочечку медовухи відер на шість, а коням самого сіна. Отаман перепрошував, що з причини великої води свіжої риби не можна було наловити, вівса не було зовсім, бо хліб не вродився, а подекуди за війною його й не сіяли.

Звідки ж у козаків брались кошти на утримання війська? Вони йшли з чотирьох джерел: із реквізованого у короля і польської шляхти земельного фонду, який здавався в оренду, із прибутків з сільських промислів (млини, винокурні, броварні, корчми, лісні буди, десятина від заготовленого тютюну), з торгових податків та прикордонного мита. З кожного двора й будинку всіх сіл і містечок збиралася «стація» – річний грошовий податок, а також «показанщина» – з козаків які курять вино, а хто шинкує – то з кожної кухні. З орних земель збиралось збіжжя, з якого частина віддавалась до гетьманського двору, а частина йшла на харчування сотенним служителям і полковим музикантам, а також на загальні містечкові витрати.

Стації збирались з кожного міцного двору по півтора злотих, з середнього – по 50 копійок, з убогого – по п'ятнадцять. З угідь на болотах – з міцного двору – по 40 копійок, з середнього – по 20, а з бідного – по 5.

Рядові козаки платні не отримували, їх забезпечували земельними наділами. Проте генеральному писарю за рік платилось по 1000 злотих, генеральним обозному і судді – по 300, судовому писарю – по 100, а гетьманському бунчужному, полковникам, гармашам – по 50 золотих. На служителів сотених, на ката і на хорунжого збиралось по одній, а на писаря і сторожів польових з кожного міщанського і посполитого двору збиралось по 2 копійки, вівса по четверику, та по одній хлібини, по стовпчику солі, по кварти пшона. Крім того, на гетьманську музику і на кухню гетьманську з усякого обивателя по пропорції їхнього майна віддавалось борошном – житнім, пшеничним або гречаним, солодом, сім'ям конопляним, горохом, маком, кабанями, птаством. Перед настанням кожного свята збирались для полковників з усіх сіл і містечок «на ралець» (подарунок) качки, гуси, кури, яйця й поросята. А для тих з них, де були молодий і молода, то ще й куницю передшлюбну з кожного двору. Ще полковникам по тижню в степу косили сіно та по 2–3 дні на рік жали хліб. На полкову музику з кожних трьох мешканців містечка бралось жита і вівса по тридцять четвертей, гречаного і пшеничного борошна і пшона по 6 четвертей, гороху дві чверті і два четверика, маку півчверті й один четверичок, кабанів три, сіна і дров по тридцять возів, капусти 300 качанів, буряків 3 вози. На сторожа польового од кожного вола робочого жита або вівса по 2 четверичка та по 2 копійки й хлібина. Катові з кожного йшло по копійці. Поштова служба в ратуші складалася з шести коней і трьох піших чоловіків, і шістьох сторожів (по тижню поперемінно). Для них один – два рази в рік видавали для варива капусту, буряки, огірки [5].

В мирні часи життєвий рівень поліпшувався, особливо у козацької старшини, яка з часом намагалася зрівнятися з польською шляхтою або російським дворянством. Ну, а коли вже очікувався заїзд до козацької старшини рівної їм по рангу, то, як казав Г. Квітка-Основ'яненко [7, с. 150], тільки для одного

бенкету в діло йшло 50 курей, 20 качок, гусей стільки ж, поросят 10. Кабана обов'язково потрібно було забити і яловицю, декілька баранів зарізати.

Всядуться гості – і всі дивляться на пана полковника. Він взяв з миски рушник, поклав собі на коліна – і всі гості за ним зробили те саме. Він своїм ножем на ланцюжку відрізав краєць хліба, посолив, з'їв, і, взявши ложку, сьорбнув з миски борщу, перехрестився – і всі гості за ним зробили те саме. Після першої ложки пішли їсти, як кому завгодно. Після одного борщу подавали борщ іншого гатунку. Борщ з яловичиною, борщ з гусаком, прежирно вигодуваним, борщ з свининою, борщ Собезького (королівський), борщ Скоропадського (гетьманський)...

Другу зміну складали юшки (супи) також різних сортів і смаків: юшка з локшиною, юшка з рижом (рисом) і родзинками, юшка історична (суп Леопольда).

Вже на початку другої зміни, перед якою освіжались пивом або медовухою, гості звичайно розпускали пояси. Третя зміна йшла попереднім порядком. З'являлись миски із солодкими стравами. То були: качка з родзинками і чорносливом на червоному соусі, ніжки ялові з таким же соусом, але з добавкою мигдалю, мозок, солодке коріння, ріпа, морква та інше, та інше – все чудового приготування. Під час цієї зміни пан полковник знімав з себе пояс остаточно і тут поставляли на стіл наливки: вишнівку, тернівку, слив'янку, яблунівку та інше, та інше...

В тому ж порядку була поставлена четверта зміна: смажена різна птиця, поросята, зайці, квашені огірки і огірочки, оцтом покроплені, а також з часником; вишні, груші, яблука, сливи опішнянські. Чим ближче було до кінця бенкету, тим наполегливіше пан полковник запрошував гостей побільше їсти і пити, щоб господарів після не гудили, що вони не вміють пригощати.

Старовинні оригінальні запорозькі кулінарні рецепти наводять Я. Мельничук і Б. Карабін [8, с. 26–89]:

Смажений оселедець. Оселедця добре вимити, розрізати вздовж спинки, вийняти кісточки. Шкіру не знімати. Протягом

добі вимочити в молоці. Після цього начинити дрібно посіченими рибним молочком з цибулею, ложкою масла, тертою булкою, сирим яйцем, посипати чорним перцем. Начиненого оселедця обмакнути в яйці з водою, посипати тертою булкою, підсмажити на маслі.

Гетьманська яєшня. Розбовтати в горщечку 4 яйця з сіллю, додати 4 ложки сметани і ще раз розбовтати. Смажити на гарячому маслі, поступово виливаючи суміш на сковорідку, безперервно помішуючи, щоб не пригоріла. Коли яєшня майже готова, посипати дрібно нарізаною зеленою цибулею.

Гетьманська каша. $\frac{1}{4}$ літра пшоняної каші заправити яйцем, підсмажити на маслі, а коли підрум'яниться, додати $\frac{1}{2}$ літра сметани. Коли закипить відставити, щоб охолола. Влити 2 чарки рому, підсолодити цукром, вимішати, викласти в горнятко, змащене маслом і посипане тертою булкою, залити склянкою сметани і під кришкою потопити на легенькому вогні.

Гетьманська душеніна. Спекти, безперервно поливаючи маслом, великий кусок телятини. Потім змолоти м'ясо із вареної індички або курки, вимішати в риночці з декількома ложками бульйону, 3–4-ма дрібно посіченими вареними печерицями. Телятину нарізати тоненькими шматочками, красиво викласти на великій тарілі, накрити масою з меленого м'яса птиці, полити білою підливою (1 столову ложку борошна розтерти з ложкою масла, зарум'янити в каструльці, розбавити склянкою бульйону, проварити на легкому вогні 5–10 хвилин. Зняти з вогню, додати яєчний жовток, розбовтаний з невеликою кількістю оцту, за смаком посолити, додати шматочок масла, ретельно розтерти). Душеніну прикрасити зеленню.

Борщ з карасями. Зварити м'ясний бульйон зі всякою зеленню, процідити. Окремо зварити гриби і квасолю. Добре очищених карасиків посипати борошном і підсмажити на олії. Відвар грибів влити в бульйон, покласти накришені гриби, квасолю, підсмажений на маслі солодкий буряк, додати ложку оцту, посолити, зварити. Дати заправку з борошна на олії, кинути карасів, потримати на легкому вогні 5–10 хвилин, накришити кропу, петрушки і подати їсти.

Монастирський мед. 4 л меду і 8 л води поволі варити 3 години. Тоді вкинути мішечок з двома жменями хмелю і варити ще годину, після чого хміль вийняти. Тоді долити стільки перевареної води, скільки википіло, відцідити те все до бутля, перев'язати шийку і лишити до ферментації в теплі. Перед тим як розливати мед до пляшок, запарити ложечку чаю склянкою кип'ятку і влити цю есенцію до бутля. Зливати мед через марлю і при потребі проціджувати 2, а то й 3 рази. Пляшки міцно закоркувати. Чим довше той мед стоїть, тим він ліпший.

Куліш. В 1 л окропу всипати 125 г пшона. Зачекати деякий час і почати помішувати це вариво, повільно підсипаючи ще 125 г пшона. Добре вимішати. На короткий час поставити в духовку. Подавати на вечерю з кислим молоком.

Кутя. Старанно перебрану і вимиту пшеницю всипати в гарячу воду. Як закипить відцідити на ситі, сполоснути холодною водою і зварити в печі або духовці. Остудити. Розтерти в макітрі склянку маку (запареного у кількох водах і добре промитого), вимішати з пшеницею і дати до смаку меду. Якщо кутя виявиться надто густа, додати трохи перевареної холодної води. Потім додати жменю промитих родзинок і склянку не дуже дрібно покраних волоських горіхів. Розмішати.

Короп з медом. Очищеного і вимитого коропа порізати на шматки і зварити з зеленню. Зварену рибу вийняти, бульйон виварити до $\frac{2}{3}$, остудити, влити 2 білки, заварити, процідити через дрібне ситечко. Підігріти мед, розбавити бульйоном, додати чайну ложечку оцту, жменю родзинок і заварити все разом.

Індик з начинкою на Великдень. Підготованого індика посолити з усіх сторін, намазати в середині маслом, а тоді приготувати таку начинку: підсмажити на маслі кілька печінок з індика, протерти їх через сито, дати до того ж жиру, в якому смажилися, потерти туди ж суху булку, вимішати з печінкою, додати дрібно посічених почищених солодких і гірких мигдалин, дрібну цукру, солі, вбити 3–4 сирих яйця, долити 2–3 ложки розтопленого масла і старанно вимішати. Начинити

індика, зашити. Пекти в духовці на сковороді, поливаючи маслом. Як уже майже буде готовий, помазати яйцем і посипати тертою булкою. Якщо індик великий його спочатку печуть у дуже гарячій духовці, а потім досмажують на легкім вогні, аби добре випеклась середина.

Раки в білому вині. З десяток вимитих у кількох водах раків кинути в ринку з розтопленим маслом і обсмажити їх, обертаючи виделкою, щоб зарум'янилась. Посипати раків сіллю, перцем, молодим кмином, кинути 2 лаврових листки, залити склянкою білого вина і, накривши, варити 10 хвилин. Коли раки будуть готові, їх слід викласти в миску, накрити рушником, а з росолу приготувати підливу. Робиться вона так: через сито росіл проціджується в ринку, ставиться на вогонь, додається ложечка борошна, розтертого з ложечкою масла, вимішується, через 1–2 хвилини знімається з вогню і кидається кусник масла. Підлива подається окремо від раків.

Пампушки святкові. Заварити дві склянки води та півтори ложки масла, досипати дві склянки борошна, добре вимішати. Як прохолоне вбити 4 яйця, посипати цукром і натерти цитринові шкуринки. Ложку вмочувати в масло, брати тісто і класти його в дуже гарячу олію наполовину зі смальцем чи гусячим жиром. Зарум'янити, викласти на решето, потім на полумисок, обсипати цукром.

Капусняк. Треба мати: 300 г квашеної капусти, 100 г пшона, 1 цибулину, 2–3 зубчики часнику, 4–5 середніх картоплин, 3 столових ложки тертих помідорів, 3 столових ложки олії. Сметану, зелень, сіль, перець кладемо за смаком.

Ставимо варити очищену та нарізану шматочками картоплю. Промиваємо пшоно і додаємо до картоплі. Квашену капусту подрібнюємо і також кладемо в каструлю до картоплі й пшона. Після цього доливаємо олію та заправляємо спеціями. Даємо хвилинку прокипіти і настоятися 10 хв. У тарілку з гарячим капусняком перед подаванням до столу додаємо ложку сметани.

Борщ «Звичайний» Треба мати: 0,5 кг м'яса на кісточці, 5 картоплин, половину головки свіжої капусти, 1 буряк, 1 моркву, 2 цибулини, 2–3 столових ложки тертих помідорів,

0,5 чайної ложечки 9 %-ного оцту, або одне дуже кисле яблуко без шкірочки, потерте на тертушці, 2 лаврових листочки, сушений корінь петрушки, олію, спеції за смаком та сметану для заправки.

М'ясо заливаємо водою та варимо 1,5–2 год. на помірному вогні. Потім виймаємо його, нарізуємо порційними шматочками і знову опускаємо в бульйон. Червоний буряк нарізуємо тонкою соломкою, обсмажуємо на олії і кладемо у борщ. Моркву нарізаємо зірочками або тремо на тертушку з великими отворами. Картоплю нарізуємо шматочками. Коли картопля буде майже готова, додаємо терті помідори і спеції. Заправляємо зеленню, варимо ще 10–15 хв., а потім вогонь гасимо і даємо настоятися. Перед подаванням до столу у кожен тарілку кладемо ложку сметани.

Деруни з грибами. Треба мати: 500 г картоплі, 200 г печериць, 2–3 столових ложки олії (це приблизно 50 г), 20 г вершкового масла, 2 столових ложки борошна, ложку молока, 1 яйце, сіль за смаком.

Гриби вимити, обсушити, дрібно нарізати і обсмажити на вершковому маслі. Остудити, а тимчасом очищену картоплю тремо на дрібній тертушці і викладаємо на друшляк. Коли рідина стече, додаємо молоко, борошно, яйце, печериці і вимішуємо. Обсмажуємо на олії з обох боків до золотистого кольору. Подавати деруни до столу бажано гарячими.

Коржі з маком. Треба мати: 250 г борошна, 150 г вершкового масла, або смальцю, 100 г цукру, 3 яйця, 50 г маку.

Мак промити у кількох водах і залити окропом. Так він повинен постояти ніч. Розтоплене вершкове масло (або смалець), яйце, цукор, борошно розтирають у макітрі, доки маса не побіліє. Після цього всю масу виносять на 1 годину на холод. Зливши воду, мак розтирають у макітрі. Розтертий мак додають до тіста і ретельно вимішують. Розкачують корж, змащують яйцем, посипають цукром і печуть у гарячій духовці за температури 180°C 30 хв.

Наведені вище рецепти, звичайно, були невідомі запорожцям-жебракам, але вподобання козацької старшини в

наш час використовуються ресторанами під час бенкетів і подаються як національний козацький бренд.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркас М. Історія України-Русі. Краків. 1912. Репринтне перевидання. Київ. 2015. 464 с. С. 16–17.
2. Боплан, Г. Левассер де. Опис України. Львів, 1990. 301 с. С. 69.
2. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. Київ, 1995. 336 с. С. 50, 57, 82, 95.
4. Гоголь Н.В. Тарас Бульба. Москва, 1972. 175 с. С. 60.
5. Загребельний П. Я, Богдан (Сповідь у славі): Роман. Київ, 1983. 511 с. С. 150, 151, 162, 325, 396, 400, 442–443, 470.
6. Ільченко А. Козацькому роду нема переводу. Київ, 1958. 588 с. С. 215.
7. Квитка-Основьяненко Г.Ф. Пан Халявський // Русские повести XIX века (20-х – 30-х годов). Т. II. Москва; Ленинград, 1950. 608 с. С. 150.
8. Мельничук Я., Карабін Б. Козацькі страви. Львів, 1999. 102 с. С. 26–89.
9. Меріме П. Українські козаки та їх останні гетьмани; Богдан Хмельницький // Боплан Г. Опис України; Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / Пер. з фр., приміт. та передм. Я.І. Кравця. Львів, 1990. С. 115–301.
10. Мордовець Д. Кримська неволя. Сагайдачний. Київ, 1994. 248 с. С. 75.
11. Франко О.Ф. Перша Українська загально-практична кухня. Коломия, 1929. С. 15.
12. Шевченко Т. Назар Стодоля // Шевченко Т. Зібрання творів. Т. III. К., 2003. С. 23–54.

*Лео ПАРДИК,
историк, (г. Донецк, Украина)*

БОЯРСКАЯ ДУМА И ЗЕМСКИЕ СОБОРЫ, ИХ РОЛЬ В ЗАКАБАЛЕНИИ ПОДДАННЫХ МОСКОВСКОГО ГОСУДАРСТВА

В Киевской Руси и в удельных княжествах в момент острых политических и социальных ситуаций собиралось **вече**, часто вопреки воле князя, смещая его с занимаемых столов княжеских. В стольных княжеских городах была устная договорённость князя с вечем. В Новгороде Великом, Пскове и Хлынове (Вятке) договорные отношения вольных городских общин были записаны в законе.

В Киевской земле вече существовало до князей Рюриковичей, во время централизованного государства и в период раздробленности на княжеские уделы. Многие удельные князья занимали великокняжеский киевский стол благодаря поддержке киевлян и войска из тюрских народов, осевших в Киевской земле.

В X–XI веках Киевские князья мало дорожили Новгородской землёй. По словам летописи, когда новгородцы просили дать им князя, Святослав (сын Игоря и Ольги) сказал: «Да пойдёт ли кто к вам?». Пренебрежение к отдалённому от Киева городу было одной из причин, почему Новгород не сделался достоянием ни одной ветки Ярославова племени, «а служит придатком к великому княжению Киевскому и разделяет превратности судеб этого княжества, считавшегося общим достоянием Ярославичей» (В.О. Ключевский. Русская история. Полный курс лекций в трёх книгах. – М., 1983. Т. 1. – С. 380). Другой причиной становления Новгородской республики было то, что Новгород не особо нуждался в князе из-за отсутствия внешней опасности в XII веке. Ни Литва, ни Орден ещё не представляли угрозы для новгородцев, их государства только формировались. Эти два обстоятельства помогли Новгороду добиться важных политических льгот. Ярослав дал новгородцам

льготные грамоты, по которым они заключали договор с призванным князем. Князь приезжал в придаток Киева, и правил с назначаемыми им посадником и тысяцким. После смерти властного Владимира Мономаха новгородцы стали сами выбирать из своих рядов посадника с 1126 года, а потом и тысяцкого, которые были представителями и блюстителями интересов новгородцев пред князем, а с князем заключать *ряд*, т.е. договор. Эти два важных начала (избирательность высшей администрации и договор с князьями) стали гарантиями их вольности. Со второй половины XII века (1156) новгородцы стали выбирать и своего владыку (епископа), посылая его в Киев к митрополиту для рукоположения. В 1196 году на съезде всех удельных князей Рюриковичей князья дали Новгороду свободу – выбирать полюбившегося им князя. «Князь должен был стоять около Новгорода, служа ему, а не во главе его, правя им. Он для Новгорода или наёмник, или враг; в случае вражды к нему, как к враждебной державе, посылали с веча на Городище ультиматум, грамоту, «исписавшее всю вину его», с заключением: «поеди от нас, а мы себе князя промыслим». (В.О. Ключевский. Указ. соч... Т. 1. – С. 395).

Боярство русских княжеств создавалось вольною службою князю. Новгородское боярство образовалось из местной военной старшины и местной промышленной знати. Соперничая друг с другом, новгородские торговые дома ориентировались и на разных князей, что часто приводило к смуте. Но большинство столкновений внутри новгородского общества имели социальный характер – борьба между «лепшими» (богатой знатью) и «меньшими» (чернью). 12 смут произошло от Ярослава до татарского нашествия и 20 – до Ивана III. Только четыре смуты были из-за князей. В XIV веке борьба торговых домов сменилась борьбой общественных интересов. Первый раз – это произошло ещё в 1255 году, когда новгородцы выступили против Александра Невского.

В Пскове князь не разделял власти с вечем, а служил городу как наёмный вождь боевой дружины, «исполняя поручения Пскова наравне с посадником, и за это получая определённый корм» (В.О. Ключевский... Т. 1. – С. 411). В управлении и законодательстве Пскова безраздельно

господствовало вече. Малые пределы области и частые внешние опасности делали это возможным и эффективным.

Социальные смуты в Новгороде привели к тому, что часть общества перестала дорожить вольностью города, а стала обращаться к князю, как гаранту порядка, способного унять своевольную толпу и своекорыстную знать. (см. В.О. Ключевский... Т. 1. – С. 415).

Со второй половины XIV века наступило военное затишье во внешних отношениях Новгорода, и столетний покой привёл к упадку былой воинской доблести новгородцев и надежде найти среди соперничавших князей себе союзника. Среди князей остался только один, но уже не соискатель новгородского стола, а государь Московский, считавший Новгород своей отчиной. Новгородское ополчение было разбито. Самая боеспособная часть новгородского войска (полк владыки) не принял участия в сражении. Напрасно сторонники вольности надеялись на помощь литовского князя. Если «пепел Клааса не стучит в ваше сердце», надежды на внешнюю помощь всегда эфемерны: ни литовцы, ни шведы, ни США не спасут.

Патриоты России твердят, что Новгород пал потому, что интересы всего великорусского населения вступили в противоречие с политической обособленностью Новгородской республики.

Новая зловещая сила выростала в дебрях Суздальской земли со второй половины XII века. Андрей Боголюбский перенёс свою резиденцию в новый город Владимир, где не были в обычаях вечевые сходки, как в старших вечевых городах. «Желая властвовать без раздела, Андрей погнал из Ростовской земли вслед за своими братьями и племянниками, и «передних людей» отца своего, т.е. больших отцовских бояр. Так поступил Андрей, по замечанию летописца, желая быть «самовластцем» всей Суздальской земли. За эти необычные политические стремления Андрей и заплатил жизнью». (В.О. Ключевский. Полный курс лекций в трёх книгах. Кн. 1. – М., 1993. – С. 287). Но, даже в завоёванном Волжско-Окском междуречье, в Владимиро-Суздальском государстве Андрея Боголюбского осуществился заговор против самодержавных замыслов князя, сопровождавшийся народными волнениями. Вот как об этом

написал Карамзин: «Двадцать человек вступили в заговор. Никто из них не был лично оскорблён князем; многие пользовались его доверием». Мотивировали они убийство князя тем, что **«безопасность есть закон каждого, а мщение должность»**. (Н.М. Карамзин. История государства Российского. Калуга, 1994. Т. I–IV. – С. 294–295). Верхушка города Владимира отмежевалась от содеянного, а «граждане боголюбские взяли сторону убийц», даже церковники лишь на третий день отпели убиенного и «вложили в каменный гроб»... «Неустройство, смятение господствовали в областях Суздальских. Народ, как бы обрадовался убиению государя, везде грабили дома посадников тиунов, отроков и мечников княжеских; умертвил многих чиновников, предался всякого рода неистовству, так, что духовенство, желая восстановить тишину, прибегло наконец к священным обрядам». (Н.М. Карамзин. Указ. соч... – С. 295). Владимирцы пригласили нового князя Михаила из Чернигова, но никаких условий соблюдения своих прав и ограничения власти князя не выставили.

Младший брат Андрея Всеволод продолжил намерения Боголюбского стать **самовладцем в своей вотчине**. «Сначала князь Андрей и Всеволод старались отделить звание великого князя от великокняжеского Киевского стола, а Суздальскую землю превратить в своё постоянное владение, выводя её из круга земель, владеемых по очереди старшинства... (Андрей сделал попытку) обязательного подчинения младших родичей, как подручников, старшему князю, как своему государю – самовластцу» (В.О. Ключевский. Указ. соч... Кн. 1. – С. 296–297). «В княжении Всеволода эта область (Суздальская земля) приобретает решительное преобладание над всей Русской землёй, а её князь делает первую попытку насильственным захватом, помимо всякой очереди, присоединить к своей отчине целую чужую область... (Одновременно) «в суздальском обществе стало развиваться местное самомнение, надменность, воспитанная политическими успехами князей Андрея и Всеволода». (В.О. Ключевский... Кн. 1. – С. 296).

Потомство Александра Невского в лице князей Московских продолжили линию самовластцев, *«започатковану»* А. Боголюбским и А. Невским. Если Киевская держава

принадлежала роду Рюрика и его дружине, то княжение Владимирское было собственным предприятием князя и принадлежало только ему. Являясь наместниками Русского улуса Золотой Орды, московские князья трансформировались в государи, держатели не только своей отчины, но объявившими своей отчиной все захваченные и незахваченные земли соседних княжеств (для начала). Уже Дмитрий Донской, находясь под ордынской рукой, передал Владимирское княжение своему сыну по завещанию, как вещь, наряду с сундуками и шубами.

Менялась и психология подданных Московского князя. Даже служивые люди и соратники князя считались его холопами. Сформировалась и психология московского народа. Евг. Соловьёв в очерке «Н.М. Карамзин» писал: «Утверждают, что в русском человеке вообще преобладают два свойства – табунное начало и смирение духа. Он теряется и недоумевает, когда не чувствует за собой толпы, – массы или не действует по чьёму–нибудь приказанию». (цит. по: Иоанн Грозный. Петр Великий. Меншиков. Потёмкин. Демидовы. Биограф. очерки. ЖЗЛ. – Челябинск, 1994. – С. 10). Ранее бояре шли в Москву за новыми служебными выгодами, а с конца XV века они уже сожалели об утраченных выгодах удельной самостоятельности. Московский князь ни с кем не хотел делить власти и уже не смотрел на бояр как вольных слуг по договору. «Пошёл, смерд, вон, ты мне не надобен», – так Василий III выгнал с совета знатного боярина Ивана Никитича Берсеня, указав его место, когда тот возразил государю при обсуждении вопроса о Смоленске. Если Иван III, хотя и правил самостоятельно, но советовался с боярами, то его сына от византийки Василия советы бояр уже раздражали. (см. В.О. Ключевский... Кн. 1. – С. 473–475). Сын Василия, Иван IV, пошёл ещё дальше в становлении Московского самодержавия.

Московские князья и цари в управлении государством опирались на ближайших советников и Думу. Чем слабее был правитель, тем сильнее ощущалось влияние фаворитов – временщиков. В 1533–1538 годах правительница Елена Глинская (девичья фамилия) при малолетстве Ивана IV опиралась на боярскую Думу – опекунский совет из семи человек и своего фаворита князя Телепнева. Не сдерживаемая

законами, велась борьба между боярскими кланами, где проигравшим доставалась опала, заключение, а нередко, и смерть. Эта борьба не пощадила саму Елену. 3 апреля 1538 года «великая княгиня, цветущая здоровьем, вдруг скончалась. Современник, барон Гербештейн, в записках своих говорит утвердительно, что Елену отравили ядом». (Н.М. Карамзин. Указ. соч... Т. V–VIII. – С. 456). Карамзин пишет, что Елена законно «властвовала в России», а «особа венценосцев неприкосновенна» и утверждает, что «на троне не бывает предателей», а «худых правителей наказывает только Бог». Бояре не изъявили «ни самой притворной горести», плакал по матери только юный великий князь Иван и «бросился в объятия Телепневу», которого в седьмой день по Елениной кончины по велению нового временщика В.В. Шуйского, оковали цепями и бросили в темницу, «несмотря на слёзы, на вопль державного беззащитного отрока. Не суд и не праведная, но незаконная лютая казнь была жребием несчастного вельможи, коему за неделю пред тем раболепствовали все князья и бояре» (см. Н.М. Карамзин. Указ. соч... TV–VIII. – С. 457–458). В деле злодейств Россия шла вровень с передовыми государствами Европы и Азии.

После смерти Елены при малолетстве Ивана наступило боярское правление (1538–1547), вылившееся в междуусобную борьбу между боярскими домами. Бояре не смогли перестроить установившийся в Московии государственный порядок и установить свои политические идеалы и записать их в законе. Да и политические идеалы их не постигались далее правления мудрого царя, правившего в согласии с боярской Думой. Своеволье знати закончилось с венчанием на царство Ивана IV.

Вечевые порядки для правительства Московии были уже не только не пригодны, но и нежелательны. Их место заступили совещания сословий (земские соборы), созываемые правителями государства Российского. Земские соборы вписались в процесс формирования сословно – представительной монархии, но в сравнении с западноевропейскими парламентскими формированиями, являлись, как писал В.О. Ключевский, «крайне скудными и бесцветными даже в сравнении с французскими генеральными штатами, которые из западноевропейских пред-

ставительных учреждений имели наименьшую силу». (цит. по: Л.В. Черепнин. Земские соборы Русского государства в XVI–XVII вв. М., 1978. – С. 22).

В переписке с царём Иваном IV, его бывший соратник, а потом политический оппонент, князь Андрей Курбский видел политическое устройство Московского государства в сочетании правления мудрого царя с боярским советом и с участием в управлении земского собора. В 1550 году был впервые созван земской собор из всей земли Русской (Московской) и царь Иван IV обратился за советом ко «всенародным человекам». Однако, в последующие годы его царствования возобладала идея самодержавия.

«Мы, смиренный Иоанн, царь и великий князь вся Руси по Божию изволению, а не по многомятежному человеческому хотению» (В.О. Ключевский... Т. 1. – С. 504), – подписывался Иван IV, но вся его философия самодержавия, весь полёт политической мысли сводился к простому заключению: «Жаловать своих холопей мы вольны и казнить их вольны же». (В.О. Ключевский... Т. 1. – С. 480). Удельные князья Северо-Восточной Руси – противники Московского князя – «выражались почти теми же словами: «Я, князь такой-то, волен, кого жалую, кого казню» (Там – же. – С. 480). В условиях московской действительности боярство «не умело устроить государственный порядок без государевой власти, к какой оно привыкло, ни государь не знал, как без боярского содействия управиться со своим царством в его новых пределах» (В.О. Ключевский... Кн.1. – С. 491). «Это была абсолютная монархия, но с аристократическим управлением, т.е. правительственным персоналом». (В.О. Ключевский... Кн. 1. – С. 490). Царь пытался заменить боярство дворянством посредством введения опричнины. Началась замена боярства как правящего класса (ранее вольного-служивого) на дворянство (теперь обязательно служивого), всецело подвластного царю. Эта замена совершилась только в конце XVII века, но не в форме опричнины, не в столь ненавистной форме.

Самодержавство было создано до Ивана IV, но он первым показал пределы российской самодержавной власти и беспредела злодейства.

Историк античности и средневековья Р.Ю. Виппер выпустил в 1922 году книгу, где представил «наводящего ужас» царя гениальным организатором и творцом крупнейшей современной державы. Руководствуясь марксистско-ленинским учением, Сталин заявил, что национальный герой России Малюта Скуратов (Бельский) во главе «прогрессивного войска опричников» уничтожил врагов государства – бояр изменников, но Иван Грозный из-за классового происхождения совершил главную ошибку – не уничтожил до конца боярское сословие и во время боярского реванша, после смерти царя, началась смута. Современный историк С.Ф. Платонов убеждён, что уничтожение ленинской бюрократической аристократии Сталиным очистило и укрепило советскую страну, подобно опрочине Ивана Грозного. Но если Иван IV до крови разбивал свой лоб в покаянных молитвах, то за последующими деспотами Петром I и Сталиным уже не чувствуется хотя бы какое-то недовольство своим образом жизни.

В России не было противоборства короля – аристократии – народа. Аристократия в Российском государстве была правящим агентом царя, что обеспечивало беспредельную власть над подданными.

Иван IV («широковещательный и многошумящий»), как назвал его князь Курбский) перед своей кончиной вернулся на круги своя – учредил при царевиче Фёдоре опекунский совет из 5 вельмож Верховной Думы. После смерти Грозного (возможно, отравленного) опекунский совет при Фёдоре Ивановиче был, по сути олигархическим правлением, при котором, «каковы бы ни были его участники, заключало в себе элементы непримиримого раздора и было бессильно по существу своему, так как это были те же самые элементы разложения, какими болела вся аристократия» (К. Валишевский. Смутное время. – М., 1989. – С. 5). Опекуны – бояре перессорились из-за влияние на царя.

Победителем в схватке вышел Борис Годунов, который и стал новым государём Российским. Новая династия не

удержалась на царстве московском, в основном, благодаря капризам природы (климатическим катаклизмам) в начале XVII века. Возник голод и брожение. Противники обвинили во всём *не природного* царя Бориса.

Не удержался на московском троне ни Лжедмитрий I, царь-новатор, европейски образованный шляхтич, нарушавший заскоруждые московские обычаи; ни ничтожный интриган Василий Шуйский.

После низвержения царя Шуйского в Московии установилось боярское правление (1610–1611), призвавшее на царство польского королевича Владислава.

Но олигархическое правление было несовместимо с идеологией Московского царства. Не прижилось в монархической России и народное представительство, существовавшее в XVI–XVII веках.

Земской собор возник в XVI веке как орган, долженствующий заменить кормленщиков. Это был «парламент» чиновников. **Источником «полномочий соборного представителя было не поручение, возложенное на него по личному к нему доверию избирателей, а доверие правительства, основанное на общественном положении доверенного представителя.** Земские соборы в Московии в XVI веке были «совещанием правительства со своими собственными агентами» (В. Ключевский). Хотя помпа была в духе Ивана Грозного. Это был «совет всей земли», освященный русской церковью и состоящий из боярской думы и земских людей, «представляющих собой различные группы населения и различные местности государства». (см. С.Ф. Платонов. К истории московских земских соборов. – СПб., 1912. – С. 238). Особенность торжественной обстановки, окружавшей земские соборы, лежит в соборах церковных Московского православия. (см. Ю.В. Готье. Первые земские соборы и их происхождение. – «Научное слово», 1903, № 3. – С. 60).

Соборы «земли русской» в разное время совмещали в себе разнообразные функции, являясь то учредительным, то законодательным, то совещательным, то просто осведомительным учреждением. Но возможность обратиться в

оппозиционную организацию, даже на соборах выбравших Михаила Романова на царство, даже не стояла в условиях московской действительности. В сочинениях публицистов того времени Ю. Крижанича и И.Т. Посошкова божественная власть царя не подлежит ограничению. Ю. Крижанич сторонник неограниченной царской власти: «король – наместник божий и живой закон, и он не подвержен иным законам, кроме божьего, и король выше всех человеческих законов». (Ю. Крижанич. Политика. Под ред. М.И. Тихомирова. – М., 1965. – С. 601). Идеолог «самовладства» Крижанич оправдывает и принимает и наследственную монархию Грозного, освящённую авторитетом церкви, и «совершенную» монархию Алексея Михайловича, при которой земской собор не ограничивает, а санкционирует власть царя и абсолютизм (типа будущего государства Петра I с его идеей «общего блага»). По И.Т. Посошкову, *«царь наш не купец, но самодержавный повелитель; как чему повелит быть, тако и подобает тому быть неизменно и нимало ни направо, ни налево неподвижно. Яко бог всем светом владеет, тако и царь в своём владении имеет власть...»*. (И.Т. Посошков. Книга о скудности и богатстве. Редакция Б.Б. Кафенгауза. – М., 1937. – С. 295). У Посошкова самодержавный монарх выступает верховным блюстителем интересов всех сословий.

Критически относился к московскому самодержавию и к жизни московитов князь И.А. Хворостинин, но он был одинок. Более чем через 200 лет его линию с ориентацией на запад продолжил П.Я. Чаадаев. Молодым человеком при дворе Лжедмитрия I князь Хворостинин познакомился с западными католическими обычаями и образом жизни. Он сделался вольнодумцем, «отличался учёным самомнением», к московским порядкам начал относиться критически, к русским православным обычаям и обрядам русской Церкви – враждебно, поставив себя в «полное общественное одиночество». В своих записках выражал «тоску и скуку по чужбине», жаловался, *«будто в Москве людей нет, всё люд глупый, жить не с кем, сеют розжью, а живут ложью»* и даже государя именовал «деспотом русским», а не царём и самодержцем. Наказание не заставило себя долго ждать. Уже при царе Василии Шуйском

Хворостинин был сослан в Иосифов монастырь, откуда воротился совсем озлобленным, запил, намеревался уехать и даже бежать за границу, но вовремя был схвачен царской охранкой в 1622 году и переправлен в Кириллов монастырь, что для вольного человека было равносильно помещением в коммунистическую психбольницу брежневского времени, где раскаялся, возвращён в Москву, получил доступ ко двору и умер в 1625 году. Ключевский пишет, «что это был своеобразный русский вольнодумец на католической подкладке, проникшейся глубокой антипатией к византийско-церковной чёрствой обрядности и ко всей русской жизни, ею пропитанной, – отдалённый духовный предок Чаадаева» (см. В.О. Ключевский... Кн. 2. – С. 341–342).

57 Земских собора и вопросы на них рассматриваемые (по исследованию: Л.В. Черепнин. Земские соборы Русского государства в XVI – XVII вв. – М., 1978. *Формулировка и терминология вопросов рассматриваемых соборами дана Черепниным*).

1549 г. О примирении с боярами, о наместничьем суде, о судебной и земской реформе, о составлении Судебника.

1551 г. О церковных и государственных реформах. Составление «Соборного уложения» (Стоглава).

1565 г. О посланиях Ивана Грозного из Александровой свободы в Москву с извещением, что вследствие «изменных дел» он «оставил своё государство».

1566 г. О продолжении войны с Польско-Литовским государством.

1580 г. О церковном и монастырском владении.

1580–1581 гг. О продолжении войны или о мире со Стефаном Баторием.

1584 г. Об избрании на царство Фёдора Ивановича.

1584 г. Об отмене церковных и монастырских тарханов.

1591 г. Об условиях заключения перемирия с Польско-Литовским государством.

1598 г. Об избрании на царство Бориса Годунова.

1598 г. О походе в Серпухов для отпора войскам крымского хана Казы-Гирея.

1604 г. О разрыве с крымским ханом Казы-Гиреем и организация похода против его войск.

Трёхлетний голод (1601–1604) обнажил пороки царской Московии и привёл к попытке перестройки государственного устройства: бояре стремились ограничить власть царя, низшее дворянство боролось с высшим, холопы восстали на господ. Низшее дворянство вместе с духовенством радело избранию в цари Бориса Годунова. Лжедмитрий I испугал московское общество установлением европейских порядков. Восторжествовала боярская оппозиция во главе с царём Василием Шуйским, который не столько содействовал восстановлению порядка, сколько сеял общественную смуту: «одним указом усилил прикрепление крестьян, а другими стеснив господскую власть над холопами» (В.О. Ключевский ... Кн. 2. – С. 174). Поднялся общественный низ и «смута превратилась в социальную борьбу, в истребление высших классов низшими» (В.О. Ключевский... Кн. 2. – С. 165). Участие низших слоёв в Смуте превращало её в бунт поработённых против поработителей. Почвой для Смуты послужило тягловое состояние народа. Холопы поднялись, чтобы стать вольными казаками, крестьяне – чтобы освободиться от прикрепления к землевладельцу и от крестьянского тягла, посадские люди – чтобы избавиться от посадского тягла. Все захотели воли, чести и богатства (См. В.О. Ключевский... Кн. 2. – С. 166). Выступив первоначально совместно с провинциальными дворянами люди «жилецкие», простонародье тяглое и нетяглое, потом отделяются от них и в восстании Болотникова «действуют одинаково враждебно как против боярства, так и против дворянства». Дружина Ивана Болотникова состояла из «бедных посадских людей, бездомных казаков, беглых крестьян и холопов – из слоёв, лежащих на дне общественного склада». (В.О. Ключевский... Кн. 2. – С. 165). Настоящим царём этого люда был ещё не объявившийся Лжедмитрий II. Дворянские вожди во главе с Прокопием Ляпуновым отошли от Болотникова и он проиграл кампанию против боярского царя Василия Шуйского, «но его попытка всюду нашла отклик: везде крестьяне, холопы, поволжские инородцы – всё беглое и обездоленное поднялось за самозванца. Выступление этих классов и продлило Смуту, и дало ей другой характер».

(В.О. Ключевский... Кн. 2. – С. 165). Объявившийся вор Тушинский стал кандидатом черни на московский престол.

Казацкие и польские силы вмешались в русскую смуту. Король Речи Посполитой вторгся на территорию России и отнял Смоленск.

Собор 1606 г. (Об избрании на престол царя Василия Ивановича Шуйского) привёл на царство боярского ставленника. При воцарении князь Василий Шуйский официально ограничивал свою власть в разостланной по волостям записи, на которой он целовал крест при воцарении, обещал православных христиан судить «истинным праведным судом», по закону, а не по усмотрению и обязуется «без вины опалы своей не класти», никого не судить *без собору*. (см. В.О. Ключевский ... Кн. 2. – С. 155–156). Под давлением бояр царь вынужден был призывать к участию в политическом суде Боярскую думу. Василий стал не только выборным, но и присяжным царём. «Клятвенно страшивая с себя (прерогативы царя-Бога), Василий Шуйский превращался из государя холопов в правомерного царя подданных, правящего по законам». (В.О. Ключевский... Кн. 2. – С. 157). Это был первый опыт построения государственного порядка на основе ограничения власти царя. Царя Василия низвергло восстание низших дворян, а ограничение власти царя получило дальнейшее развитие в договоре тушинских бояр во главе с М. Салтыковым с королём Сигизмундом от 4 февраля 1610 года, где излагались условия признания королевича Владислава московским царём. В документе обеспечивается неприкосновенность русской православной церкви, формируются права и преимущества всего московского народа и его отдельных классов, обеспечивается личная свобода каждого подданного и защита его от произвола власти. Все судятся по закону, никто не наказывается без суда. На родных и близких преступника не распространяется его вина. Государь делит свою власть с земским собором и Боярской думой. Люди московские вольны ездить в другие государства для изучения наук. Последний пункт московская знать посчитала слишком опасным и он был вычеркнут из нового договора от 17 августа 1610 года.

Также была отменена статья о возвышении незнатных людей по заслугам.

В ходе смуты и изгнания поляков дворянское ополчение (и первое и второе) «показало свою малопригодность к делу, которое было его ремеслом и государственной обязанностью». (В.О. Ключевский... Кн. 2. – С. 178). Украинские казаки взяли Китай город, но реализовать своё сильное военное положение в московском государстве казаки не сумели.

В ходе самой смуты общественная рознь начала затухать, всем слоям общества надоели беспорядки и иноземная угроза, и общество вернулось к прежней форме правления. Народ вернулся в тягловое состояние и подставил шею для ярма. В 1613 году московская земля присягнула Михаилу и его детям. Из-за неимения достойного мужа, выбрали мальчишку на царство, но кровными узами связанного с прежней династией. Жители Московии видели в царе Михаиле «не соборного избранника, а племянника царя Фёдора, природного, наследственного царя». (В.О. Ключевский... Кн. 2. – С. 181). Но именно после Смуты альтернатива *государство для государя* сменилась новой: *государь, государство и народ*. По свидетельству Г. Катошихина, царь Михаил, хотя и писался самодержцем, но без боярского совета не мог делать ничего, в крайнем случае, до возвращения из польского плена его отца Филарета. Положения, ограничивающие власть царя, зафиксированные в договорах с Сигизмундом от 10 февраля 1610 года и от 17 августа того же года продолжали действовать в первый период царствования Михаила. Кроме того, за время царствования Михаила десять раз земской собор рассматривал дела, которые прежде вела Боярская дума (текущие дела государственного управления, например, вопросы о налогах). В 1619 году правительство Михаила созвало собор, где выборным людям предоставлялось возбуждение законодательных мер в форме ходатайств, а верховное управление удерживало за собой право решать возбуждённые вопросы. Земской собор из носителя верховной воли превращался в выразителя народных жалоб и желаний, а это, разумеется, не одно и то же». (В.О. Ключевский... Кн. 2. – С. 201).

Продолжим перечень соборов и рассматриваемых на них вопросов.

1607 г. Об освобождении населения от присяги Лжедмитрию I и о прощении клятвопреступления в отношении Бориса Годунова.

1610 г. Об отправке посольства из Тушина под Смоленск от имени земского собора для переговоров с королём Сигизмундом III о «земских делах».

1610 г. Ответный акт от имени короля Сигизмунда III, адресованный земскому собору.

1610 г. О лишении престола царя Василия Шуйского и о передачи государства до избрания царя под власть боярского правительства («семибоярщины») во главе с боярином Ф.М. Мстиславским.

1610 г. Приговорная запись от имени земского собора с гетманом Жолкевским о признании русским царём польского королевича Владислава.

1611 г. Деятельность «совета всей земли» при первом ополчении.

1611 г. «Приговор» (учредительный акт) «всей земли» о государственном устройстве и политических порядках.

1611 г. Деятельность «совета всей земли» при втором ополчении.

1611 г. Акт признания польскими интервентами и находившимися с ними в осаде в Москве членами боярской думы суверенитета земского собора.

1613 г. Об избрании на царство Михаила Фёдоровича Романова.

1613 г. О посылке по городам сборщиков денег и запасов.

1614 г. О пресечении движения Заруцкого и казаков.

1614 г. О взыскании пятинных денег.

1614 г. О посылке посольства к восставшим казакам с увещанием покориться правительству.

1615 г. О взыскании пятинных денег. (Вопрос об этом соборе является спорным.)

1616 г. О взыскании пятинных денег.

1616 г. сентябрь. Об условиях мира со Швецией.

1616 г. декабрь. Об условиях мира со Швецией.

1617 г. О взыскании пятинных денег.

1618 г. О взыскании пятинных денег. (Вопрос об этом соборе является спорным.)

1618 г. Об обороне Москвы от нашествия войск королевича Владислава.

1619 г. О поставлении Филарета Никитича Романова патриархом.

1619 г. О ликвидации «разорения» и «устроения» земли.

1621 г. О войне с Польшей.

1622 г. О войне с Польшей.

1632 г. О сборе запросных и пятинных денег.

1634 г. О сборе запросных и пятинных денег.

1637 г. О нападении крымского царевича Сафат-Гирея и сборе даточных денег на жалование ратным людям.

1639 г. О насилиях крымцев над русскими посланниками.

1642 г. Обращение к русскому правительству донских казаков по поводу принятия Азова в состав Русского государства.

1645 г. Об избрании на царство Алексея Михайловича.

После смерти царя Михаила земской собор выбрал на престол 16-летнего его сына Алексея и присягнул ему, но обязательства, принятые на себя Михаилом, не были повторены его сыном. За полтора года до своей смерти Алексей сделал попытку и соборное избрание самодержца превратить в простой символ. 1 сентября 1674 года царь торжественно объявил народу старшего царевича как наследника престола на Красной площади в Москве, в присутствии высшего духовенства, думных людей и иноземных резидентов. Царь передавал власть сыну и соборный приговор 1613 года на этот акт уже не распространялся. (В.О. Ключевский... Кн. 2. – С. 197–198). Хотя земские соборы продолжали созываться и рассматривать текущие дела.

«Собор открывал казне источники дохода, без которого она не могла обойтись и которых помимо собора никак не могла добыть. Здесь казна вполне зависела от собора. Выборные, жалуясь на управление, давали деньги, но не требовали, даже не просили прав, довольствуясь благодушным, ни к чему не обязывавшим обещанием «то вспоможенье учинить памятно и николи незабытно и вперёд жаловать своим государским жалованьем во всяких мерах». Очевидно, мысль о правомерном представительстве, о политических обеспечениях правомерности ещё не зародилась ни в правительстве, ни в обществе. На

собор смотрели, как на орудие правительства. **Дать совет, когда его спрашивали у земли, – это не политическое право земского собора, а такая же обязанность земских советников, как и платёж, какого требовала казна от земских плательщиков.** Отсюда – равнодушие к земскому представительству, выборные из городов ехали на собор, как на службу, отбывали соборную повинность, а избиратели неохотно, часто только по вторичной повестке воеводы являлись в свой город на избирательные съезды». (В.О. Ключевский... Кн. 2. – С. 306).

Собор 1613 года был учредительным и всесловным собранием и дал Московии новую царскую династию. Но, получив царя, народ утратил интерес к власти, произошло распадение соборного представительства. «Уже на соборах, следовавших за избирательным 1613 г., оно обозначилось исчезновением выборных от духовенства и сельского населения. Тогда **собор утратил значение земского, всесловного, стал представлять службу и посадское тягло, а не землю**». Произошёл поворот назад «к старому типу XVI в., к должностному собранию столичных чинов, служивых и торговых, так как и торговые столичные чины соединяли в себе тягло с казённой службой». (В.О. Ключевский... Кн. 2. – С. 312). Чиновники, старосты и сотские заменили городских и посадских гласных и торговых тягловых людей. С 1654 года земской собор не созывался до смерти царя Фёдора Алексеевича (апрель 1682). Государственные дела решались государем с думой и Освящённым собором, без земского. Укрепившись на троне, царь и правительство разрушило земской собор, «заменяя, или точнее, подменяя земское представительство ни к чему не обязывавшими особыми совещаниями со сведущими людьми, превращая общее государственное дело в специальный классовый вопрос». (В.О. Ключевский... Кн. 2. – С. 313).

Соборы второй половины XVII века обсуждали такие вопросы:

1648 г. О составлении Уложения и избрании для этого нового собора.

1648–1649 г. Деятельность «уложенного» собора.

1650 г. О народном движении во Пскове.

- 1650 г. О народном движении во Пскове.
1650 г. О народном движении во Пскове.
1651 г. О русско–польских отношениях и о готовности Богдана Хмельницкого перейти в подданство России.
1653 г. О войне с Польшей и присоединении Украины.
1681–1682 г. Собор государевых ратных и земских дел (о военных, финансовых и «земских» реформах.)
1682 г. «Соборное деяние» об отмене местничества.
1682 г. Об избрании на царство Петра Алексеевича.
1682 г. Об избрании на царство Иоанна и Петра Алексеевичей, а верховной правительницей царевны Софьи.
1682 г. Созыв и роспуск собора о вечном мире с Польшей.

После смерти бездетного царя Фёдора в апреле 1682 года повторилось активное избрание нового самодержца, но в искажённой форме. Вопрос о престолонаследии в пользу 10-летнего Петра решала под руководством патриарха, архиереев и бояр разношерстная толпа, оказавшаяся в Кремле по случаю смерти Фёдора. Это заговор приверженцев клана Нарышкиных и реакция на преобразования Фёдора. «Очевидно также, что люди, решившие судьбу государства в эту минуту с патриархом во главе, не имели никакого понятия ни о праве, ни о соборе, ни о самом государстве или нашли такие понятия излишними в данном случае. Но, стрельцы, поднятые партией царевны Софьи, отвечая на образ действия высших властей, после бунта 15 мая 1682 г. заставили наспех устроить такую же пародию собора, который и выбрал на престол обоих царевичей... *для всенародного умирения*». (В.О. Ключевский... Кн. 2 – С. 198).

Царь Пётр I в 1698 году собрал последний собор из своих людей, чтобы судить царевну-заговорщицу Софью. В дальнейшем, Пётр I, действуя как абсолютный монарх, обошёлся без земского собора и установил режим абсолютизма. Петру нужны были не земской Собор и не государственная Дума, законодательная или совещательная, а управа, исполняющая волю царя в его отсутствие по его же шараде указов – таким и явился учреждённый Сенат из немногих толковых дельцов. (см. В.О. Ключевский ... – Кн. 3. – С. 18).

При Петре I открылась **уникальная автономия государства от народа России**. Царь рассматривал государство как свою вотчину и предавался бессмысленному насилию. Реформатор Пётр продолжил борьбу с боярством и «древней российской замшелостью», но что нового было в многочисленных указах царя, по сравнению с его предшественниками? В действительности, кроме названия, ничего не переменялось. Боярский совет стал называться сначала Конзилией, а затем Сенатом. Приказы переименованы в коллегии. Петровский «Табель о рангах» только упорядочил новые местничества, отменённые ещё указом царя Фёдора 12 января 1682 года. Уже при царе Фёдоре основная часть войска состояла из полков иноземного строя – рейтарской конницы и пехоты из солдат. (см.: Иоанн Грозный. Петр Великий. Меншиков. Потёмкин. Демидовы... С. 445.).

Только в период смуты, во время междуцарствования земские соборы при ополчениях были верховным органом власти (и законодательной и исполнительной), решающим вопросы внутренней и внешней политики. После смуты народ как бы испугался власти и всю её отдал царю. Ни один класс или сословие *не спромоглися* ограничивать власть царя, законодательно закрепить свои права и обязанности. После избрания на царство Михаила Романова соборы действуют почти непрерывно, но уже в качестве совещательного органа при царской власти, «будучи не политической силой, а правительственным пособием». (В.О. Ключевский... Кн. 2. – С. 314).

Соборное представительство не упрочилось в Московии в XVII веке по двум причинам. 1) «Служа сначала опорой новой династии и вспомогательным органом управления, земской собор становится всё менее нужен правительству по мере упрочения династии и роста правительственных средств, особенно приказного чиновничества; 2) общество, разьедаемое сословными повинностями и классовой рознью при общей придавленности чувства права, не было в состоянии дружной деятельностью превратить собор в постоянное законодательное учреждение, ограждённое политическими обеспечениями и

органически связанное с государственным порядком. Значит, земское представительство пало вследствие усиления централизации в управлении и государственного закрепощения сословий». (В.О. Ключевский... Кн. 2. – С. 315).

Ключевский с горечью констатирует, что «одним из следствий обособленности сословий была новая политическая жертва, новая потеря для русского государственного порядка – прекращение созывов земского собора». (В.О. Ключевский... Кн. 2. – С. 293).

На земских соборах были представлены такие сословные группы феодального общества: духовенство, боярство, дворянство, дьячество, купечество.

Земские соборы были органическим явлением русской жизни и вписывались в систему Московской монархии во всех её интерпретациях от Ивана IV до Петра I, следуя в форватере её политики. Русская феодальная публицистика страдала узким примитивизмом, воспроизводя реальный опыт московской действительности. От «Беседы Валаамских чудотворцев», Пересветова и посланий царю А. Курбского до Ю. Крижанича и И. Посошкова утверждается представление о земском соборе как общероссийском **совещательном** органе при абсолютном монархе.

Во внешней политике земские соборы поддерживали ту же захватническую идею, понятие «правды» как борьбы за престиж государства («государеву честь»), защиту православия, приобретения «землицы» и избежания «большого убытка».

Сравнение земских соборов с сословно представительными органами при европейских монархиях: В разных странах рождение сословно – представительных учреждений происходило в разное время. Процесс этот длительный и сложный. Различался он и степенью влияния на политику государств. Английский парламент, французские и нидерландские генеральные штаты, германский рейхстаг и ландтаги, скандинавские риксдаги, чешские и польские сеймы имели свои отличия и различную степень участия в экономической и политической жизни общества и государства. Возникновение сословно-представительных учреждений в разных странах

относят к следующим датам: 1188 г. – Леон и Кастилия, 1218 г. – Каталония, 1237 г. – Германия, 1254 г. – Португалия, 1265 г. – Англия, 1274 г. – Арагон, 1303 г. – Франция, 1435 г. – Швеция, 1468 г. – Дания.

Как правило, в представительских учреждениях в средние века заседали три сословия: духовенство, дворянство, горожане («третье сословие»). Крестьяне правом представительства не пользовались (исключение составляло свободное крестьянство Швеции, Англии, Кастилии). Заседание сословий происходили раздельно. В английском парламенте было две палаты: одна – для высшего духовенства и высшего дворянства, другая – для низшего дворянства и горожан. Французские генеральные штаты состояли из трёх палат: в одну входило высшее духовенство, в другую – среднее и мелкое дворянство, в третью – представители городов. Светская знать французского королевства оставалась вне палат. Кастильские кортесы делились на три палаты (духовенство, дворянство и горожане), арагонские – на четыре (феодалная знать, среднее и мелкое дворянство, духовенство и горожане). В российских земских соборах не было устойчивых, сложившихся сословных палат. Но всегда отдельно выступали высшие духовные лица («освящённый собор»), бояре, дворяне и дети боярские. Участниками ряда соборов (но не всех) являлись торговые люди. Русские крестьяне (за редким исключением) на соборы не допускались. «Аграрный в основном характер страны и слабость русских городов и городского строя ограничивали роль «третьего сословия» в политической жизни». (Л.В. Черепнин. Земские соборы Русского государства в XVI–XVIII вв. М., 1978. – С. 399).

Начальные моменты в истории сословно-представительных учреждений складывались в обстановке социально-политической борьбы, в которую втягивались королевская власть, разные группы феодалов, города. В Англии возникновения парламента предшествовали вооружённые восстания баронов, поддержанные рыцарями и городами против короля Иоанна Безземельного, а позднее Генриха III. Первый выдал баронам в 1215 году Великую Хартию вольностей, второй

подписал в 1258 году пробаронские «Оксфордские провизии». Против баронской олигархии в 1263 году началась гражданская война мелких феодалов, горожан и даже крестьян. Возглавил оппозицию Симон де Монфор. Созванный в 1265 году парламент закрепил союз рыцарства и верхушки городского населения с королевской властью.

Во Франции союз городов с рыцарями не сложился и генеральные штаты не добились таких прав, как в Англии. В Швеции образованию риксдага предшествовало народно-освободительное движение против Дании. В ходе этого движения определились политическая роль сословий и взаимоотношения между ними. В шляхетской Польше сейм выбирал королей, но шляхетское *свавилля* парализовало жизнь страны, государство фактически постоянно находилось в состоянии гражданской войны – вернее войны группировок шляхетства друг с другом и против короля.

Вывод

В Московии самодержавие крепко держало в своих руках феодальные сословия, жёстко подавляя удельный сепаратизм и до крайности централизуя государство. На соборе 1549 года не было горожан. Самодержавие облеклось в крепостнические формы и земские соборы эти формы скрепляли. Земские соборы собирали цари, но даже в междуцарствии самозванные соборы никогда в законодательстве не закрепляли своих прав и ограничений власти монарха.

Послесловие к выводам:

«У всьому культурному світі парламент обмежує владу уряду: не дозволяє йому кривдити народ. У москвичів навпаки (як і все). Земські Собори XVI–XVII ст. завжди зміцнювали, поглиблювали царський деспотизм» (Павло Штепа. Московство. – Дрогобич, 2007. – С. 250).

«Здесь зверства древнего ещё кишат микробы: / Бориса дикий страх, и всех Иванов злобы, / И Самозванца спесь – взамен народных прав» (А. Ахматова).

*Лео ПАРДИК,
историк, (г. Донецк, Украина)*

МНЕНИЕ ИНОСТРАНЦА О РОССИИ. РОССИЯ ПРИ НИКОЛАЕ I ГЛАЗАМИ КЮСТИНА

Приведём некоторые суждения о России 1839 года, изложенные французским аристократом маркизом Кюстином, в его книге «Николаевская Россия» (М., 1990.) (или «Россия в 1839 году»).

Де Кюстин приехал в Россию закоренелым монархистом, ибо в императорской форме правления он видел спасение от уродств европейской демократии. «Прошедшее России удивительно, её настоящее более чем великолепно, что же касается будущего, оно выше всего, что только может представить себе самое пылкое воображение» (Русские мемуары. 1826-1856. – М., 1990. – С. 310). Через полгода маркиз вернулся во Францию убеждённым республиканцем. «Нужно жить в этой пустыне без покоя, в этой тюрьме без отдыха, которая именуется Россией, чтобы почувствовать всю свободу, предоставленную народам в других странах Европы, каков бы ни был там образ правления... Каждый, близко познакомившийся с царской Россией, будет рад жить в какой угодно другой стране. Всегда полезно знать, что существует на свете государство, в котором немислимо счастье, ибо по самой своей природе человек не может быть счастлив без свободы» (Маркиз А. де Кюстин. Николаевская Россия. – М., 1990. – С. 316).

ПЕРЕФРАЗИРУЯ Веронику Долину, можно сказать, что опасно не только русского поэта пускать в Париж, но и иностранцев в Московию, ибо они о ней такого порасскажут. Когда во Франции вышло четырёхтомное сочинение Кюстина «Россия в 1839 году», оно задело национальное достоинство русских. «Лишь истина может внушать такой гнев», – сказал Амийо, парижский издатель Кюстина. (Маркиз А. де Кюстин. Указ. соч... – С. 5.)

«Я, конечно, презираю отечество с головы до ног – но мне досадно, если иностранец разделяет со мною это чувство», – писал Пушкин Вяземскому 27 мая 1826 года за 13 лет до выхода книги Кюстина. (цит. по: Е. Косов. Быть русским. Русский национализм. – М., 2005. – С. 153).

Этот француз «поразительно много видит», – отметил А.И. Герцен. «Без сомнения, это самая занимательная и умная книга, написанная о России иностранцем» (А.И. Герцен. Собр. соч. – М., 1954. – Т. 2. – С. 311.)

Дадим слово самому автору. **«Если излагаемые мною факты ложны, пусть их отрицают; если сделанные мною выводы ошибочны, пусть их опровергают; нет ничего проще, но если правда преобладает в моём сочинении, позвольте мне считать, что я достиг цели, которая состояла в том, чтобы показать недуг, побудить умы искать лекарства».**

Маркиз писал, что «иностранцы всегда сбывают России лишь тех, кого не хотят иметь у себя».

«Религиозная нетерпимость является главным тайным рычагом русской политики».

«Жестокость царя является в глазах верующих русских великой заслугой, ибо святой дух вдохновляет его, возвышая душу над всеми человеческими чувствами, и сам бог благословляет исполнителя своих высоких предназначений. При подобных взглядах судьи и палачи тем святее, чем большими варварами они являются», – сказал Кюстину князь П.Б. Козловский, русский дипломат, европеец и либерал, когда они плыли по Балтийскому морю на борту парохода «Николай I», «лучшего во всём мире», как «хвастливо заявляют русские». На счёт последнего, француз не поверил, как и в высказывания Козловского о том, что «правительство России живёт ложью, ибо и тиран, и раб страшатся правды».

Проведя в России полгода, Кюстин сделал вывод, что **«Россия во всём отстала от Запада на четыре столетия»**, и что **«в России ночи поражают своим почти дневным светом, зато дни угнетают своей мрачностью».**

О Балтийском флоте маркиз высказался так: «Корабли, которые в течение нескольких зим неминуемо должны погибнуть, не принеся никакой пользы своей стране, олицетворяют в моих глазах не мощь великого государства, а лишь напрасно пролитый пот несчастного народа. Более чем на полгода замерзающее море – величайший враг военного флота».

В начале XXI века русский патриот с элементами шовиниста Михаил Веллер в книге – вопле «Великий последний шанс» напишет: «Строго говоря, со времён Екатерины II, 200 лет русского военно-морского флота – это огромные убытки, малые успехи, бессмысленная возня и поражения. Кроме недоброй роли балтийских матросиков, просидевших I Мировую войну в безопасности и дали от фронтов на флотском пайке и водке, сыгранной осенью 1917 года, то флот лишь удовлетворял государственному самолюбию как декорация мощи». (М. Веллер. Великий последний шанс. – СПб., 2007. – С. 396.)

Маркиз писал, что «Россия – страна фасадов. ... Россия – империя каталогов», где за названием глав ничего нет.

Через 150 лет после путешествия по России Кюстина вдова Андрея Сахарова, Елена Боннэр, напишет, что вся страна живёт штампами, к которым добавилась «психология очереди». (Е. Боннэр. Звонит колокол. – М., 1990. – С. 37.) В СССР тоже «за фасадом не оказалось реальности. Пустота» (Л. Аннинский. Не пеняя на зеркала. «Юность». – № 10. 1989. – С.78).

За 27 лет до посещения России Кюстином писательница де Сталь писала, что «всё в России начинается с роскоши, и кровлю строят раньше основания... Гордости и честолюбию у русских льстят лишь роскошь, могущество и храбрость... Вы видите в церкви лишь золото, серебро, рубины. Рассказывают, что кто-то из русских предлагал писать Библию буквами, составленными из драгоценных камней». (Россия первой половины XIX в. глазами иностранцем. – СПб., 1991. – С. 57, 30, 32).

«Но для русских название, ярлык – это всё. Усилия Петра, его подданных и преемников, сколь бы ни были они

достойны удивления, создали в результате лишь город (Петербург), в котором очень тяжело жить. ... Петербург это результат огромной силы воли, и если ею не восхищаешься, то, во всяком случае, её боишься, а это почти то же, что и уважать». Петербурга «очарование – в магии туманных северных ночей, в их светлом сиянии, полном величавой поэзии». (Сравните: у Гоголя Петербург «серый, дождливый, а зимой – ледяной, безжалостный, бесчеловечный», и неисцелимая тоска; у Ахматовой петербургские сады бессолнечные, хмурые, но в них дух поэзии летает.)

Москва. «Бродя по Кремлю, вы начинаете верить в сверхъестественное. ...Кремль – вовсе не то, чем его обыкновенно считают. Это вовсе не национальная святыня, где собраны исторические сокровища империи. Это не твердыня, не благоговейно чтимый приют, где починут святые, защитники родины. Кремль меньше и больше этого. Он попросту жилище призраков... Во всём виде и беспорядок и произвол, всё выдаёт ту постоянную тревогу за свою безопасность, которую испытывают страшные люди, обрешившие себя на жизнь в этом фантастическом мире. Все эти бесчисленные памятники гордыни, сластолюбия, благочестия и славы выражают, несмотря на кажущее многообразие, одну-единственную идею, господствующую здесь над всем, – это война, питающаяся вечным страхом. Кремль, бесспорно, есть создание существа сверхчеловеческого. Слава, возникшая из рабства, – аллегория выражения этим сатанинским памятникам зодчества. Хотя каждая башенка, каждая отдельная деталь имеет свою индивидуальность, они все говорят об одном и том же: о страхе, вооружённом до зубов. Жить в Кремле – это, значит, не жить, а обороняться. Гнёт порождает возмущение, возмущение порождает меры предосторожности, последние, в свою очередь, увеличивают опасность восстания. Из этой длинной цепи причин и следствий, действий и противодействий возникло чудовище – деспотизм, который построил для себя в центре Москвы логовище – Кремль».

Провинция. У Владимира местность – «это лес без деревьев, перемеживающийся городами без жителей. Когда я говорю русским, что их леса истребляются беспорядочно и что им грозит остаться без топлива, они мне смеются в лицо. Между тем уже заметно обмеление рек, причина коего лежит в хищнической рубке деревьев вдоль их течения и бессистемном сплаве леса. Но русские довольствуются пухлыми папками с оптимистическими отчётами и мало беспокоятся о постоянном оскудении важнейшего природного богатства страны. Их леса необъятны... в министерских департаментах. Разве этого не достаточно. Можно предвидеть, что настанет день, когда им придётся топить печки ворохом бумаги, накопленной в недрах канцелярий. Это богатство, слава богу, растёт изо дня в день».

«Всякий иностранец, прибывший на русскую границу, трактуется заранее как преступник». (Пограничный чиновник не мог поверить и понять, что француз едет в Россию, не имея никакой корыстной цели. Кюстин объездил почти всю Европу, создавая из путевых заметок замечательные книги. Его сочинения об Испании считаются лучшими из тех, которые были написаны об этой стране.) На таможне у писателя отобрали «почти все без исключения» книги, две пары пистолетов и старинные карманные часы, пообещав вернуть потом. «Россия – страна совершенно бесполезных формальностей и значимости чиновника», – как говорили маркизу сами русские. В России «всегда смотрели на европейцев как на завистливых и злорадных шпионов».

«Русские относятся к нам иронически и неприязненно».

«В России из всего делают тайну».

«Все занимаются здесь шпионством из любви к искусству, даже не рассчитывая на вознаграждение».

«При виде усилий, с какими здесь стараются уничтожить память о прошлом, я удивляюсь, что ещё сохраняют кое-что». Основа этого – ложь, а вместе с ней и боязнь правды. «До сих пор я думал, что истина необходима человеку как воздух, как солнце. Путешествие по России

меня в этом разубеждает. Лгать здесь – значит охранять престол, говорить правду – значит потрясать основы».

«Вся Россия – один сплошной обман».

«Здесь есть всё, не хватает только свободы».

«Любовь к своей родине для русских – лишь средство мстить своему господину».

«Царь в России может быть любим, если он не слишком щадит жизнь своих подданных».

«За границей не удивляются уже любви русского народа к своему рабству».

«Русские уверены, что великий князь есть исполнитель воли небесной», – писал ещё Герберштейн, посол императора Максимилиана к Ивану III.

«Я не знаю, характер ли русского народа создал таких властителей, или же такие властители выработали характер русского народа... Но мне всё кажется, что здесь налицо обоюдное влияние. Нигде, кроме России не мог бы возникнуть подобный государственный строй, но и русский народ не стал бы таким, каков он есть, если бы жил при ином государственном строе... Всё здесь созвучно- народ и власть... Да, можно сказать, что весь русский народ от мала до велика опьянён своим рабством до потери сознания».

С другой стороны, по выражению маркиза, русский народ – «цвет человеческой расы... Всё говорит мне о природных способностях угнетённого русского народа. Мысль о том, чего бы он достиг, если бы был свободен, приводит меня в бешенство».

При Дворе господствует дух лакейства, а не дворцовый этикет вельмож и их слуг, «рабское мышление, не лишённое в то же время барской заносчивости... Эта смесь самоуничтожения и надменности».

«В этой своеобразной стране отсутствие свободы господствует повсюду, даже у подножия алтаря».

«Рабское, восторженное поклонение» к императору напоминает «любовь стада к своему пастуху».

«Весь русский народ от мала до велика, опьянён своим рабством». Кюстин не видит возможности для тех, кто родился в стране с деспотическим режимом, идти не вместе с государством. Интересы отдельной личности крепко связаны с интересами государства.

«В России никогда не существовали такие понятия как достоинство человеческой личности, равенство всех перед законом, примат общечеловеческих ценностей над прагматическими задачами и целями».

«Я презираю эту размалёванное болото, эту отштукатуренную топь», где «весь административный опыт Запада, используемый восточным деспотизмом».

«У русских больше тонкости, чем деликатности, больше добродушия, чем доброты, больше снисходительности, чем нежности, больше прозорливости, чем изобретательности, больше остроумия, чем воображения, больше наблюдательности, чем ума, но больше всего у них расчётливости... Они восстанут против доброты и подчиняются жестокости... **Убедить его (русского) нельзя, его можно только поработить».**

В России от светских людей пахнет мускусом, от простонародья – кислой капустой, луком и старой дублёной кожей.

«Нигде нет таких красивых стариков и таких уродливых старух, как в России».

«Величайшее удовольствие русских – пьянство, другими словами – забвение. Несчастные люди! Им нужно бредить, чтобы быть счастливыми... Народ топит свою тоску в молчаливом пьянстве, высшие классы – в шумном разгуле». (Но, напившись, мужики делаются чувствительными и добродушными), «плачут и целуются. Любопытная и странная нация! Она заслуживает лучшей участи».

«Русский за несколько часов сделает хижину в лесу».

«Врождённая музыкальность является одним из даров этой избранной расы».

«Их самодовольство распространяется даже на климат и почву. По натуре склонные к хвастовству, они гордятся своей природой точно так же, как и окружающим их обществом».

«Русские насмешливы... Русские не только склонны к насмешке, они холодны, хитры, остроумны, малоделикатны, как все честолюбцы».

«Русские – первые в мире актёры. Их искусство тем выше, что они не нуждаются в сценических подмостках».

«Российская империя – это огромный театральный зал, в котором из всех лож следят за тем, что происходит за кулисами».

«Здесь ни о чём, ни говорят, и вместе с тем, всё знают». (Как в анекдоте про еврея, который ночью развешивал чистые листовки. А зачем писать, все и так всё знают).

«Все стараются в угоду своему властителю скрыть от иностранца те или иные неприглядные стороны русской жизни». «Правда возможна лишь в государстве с политической свободой», – писала баронесса де Сталь 1812 году. (см. Россия первой половины XIX в. глазами иностранцев. Спб., 1991. – С. 36).

«Здесь искренность ценится только в других».

«В России климат уничтожает физически слабых, правительство – слабых морально. Выживают только звери по природе и натуры сильные как в добре, так и в зле. Россия – страна необузданных страстей и рабских характеров».

«Они (русские) считают себя выше всех на свете, потому, что всё презирают».

«Презрение к тому, чего они не знают, кажется мне доминирующей чертой русского национального характера».

«Прикрытая лицемерием жестокость, худшая, чем во времена татарского ига».

«В России страх заменяет, вернее, парализует мысль... Где нет свободы, там нет души и правды».

Кюстин пишет, что дух Екатерины II не умер, «Россиею по-прежнему правит притворство».

«Иностранцы, описывавшие Россию, помогали русским обманывать весь мир... Либо даже самые искренние умы, попадая в Россию, теряют свободу суждений». Сам писатель прятал свои записи и серьёзно опасался, что его могут упечь в Сибирь, по какому угодно выдуманному поводу, ибо в стране царствует произвол. Но, «отвращение к неправде придаёт мне желание и смелость описывать эти мерзости», ибо ложь – это зло, которое «заключает в себе все остальные».

Обременённые значительными долгами, дворяне для прикрытия их получают ссуды и закладывают свои имения «в государственном банке. Отсюда следует, что царь является казначеем и кредитором всего русского дворянства, которое связано таким образом по рукам и ногам верховной властью, не может выполнять своего долга по отношению к народу». Среди аристократов считается хорошим тоном не оплачивать свои кредиты.

Даже дворяне не могут свободно выехать из России, ибо им не дают паспортов.

«Политический сумрак (в России) более непроницаем, чем полярное небо».

«Вопреки всем притязаниям русских, порождённым Петром Великим, Сибирь начинается с Вислы».

«В России копируют всё, даже время».

«До сих пор почти все фабриканты и купцы – немцы».

Кюстин имел несколько бесед с императором и подпал пол его магическое влияние, он искренне восторгался им как человеком и писал, что от Николая I, который не курил и не пил спиртное, «исходит какое-то таинственное влияние... Николай I, по-видимому, умеет подчинять себе души людей, а не только возвышаться над толпой по росту». Скорость передвижения в коляске в России составляет 4-5 миль. Император мчит со скоростью 7 миль в час.

На павшую лошадь не обращают внимания. Лошадиный век в России исчисляется в среднем восемью или десятью годами. «Русским далеко до англичан, издавших закон против жестокого обращения с животными».

Иногда император был человеком. Когда Николаю I в докладе донесли, что таких-то молодых поляков не следовало бы допускать к таким-то должностям, как сынов повстанцев, император начертал: «Не вменять детям вины отцов». (В. Шульгин. Что нам в них не нравится. (Интернет сайт). Но государственный строй империи привёл в ужас французского монархиста. «В России существует ещё деспотизм, потому, что он составляет основу всего управления, но он вполне согласуется и с духом народа».

«Самодержавец, совершенно безответственный с политической точки зрения, отвечает за всё. Это – естественный результат захвата человеком божественных привилегий... Во всём виноват господь бог, забывший свои обязанности по отношению к императору».

Государь Николай I говорил Кюстину: «Я понимаю республику – это прямое и честное управление, или, по крайней мере, оно может быть таковым. Я понимаю абсолютную монархию, потому, что сам её возглавляю, но представительного образа правления я постигнуть не могу. Это – правительство лжи, обмана, подкупа. Я скорее отступил бы до самого Китая, чем согласился бы на подобный образ правления. ...Я никогда более конституционным монархом не буду», – сказал император по поводу ликвидации конституции Царства Польского. «Это правление адвокатов», – высказался и маркиз о конституционном правлении.

«При появлении императора в театре, все раскланивались, аплодировали и кричали «Ура!».

При церковном православном пении французскому аристократу казалось, что он слышит биение сердец 60 миллионов подданных и даже он «зачарованный божественным пением на время забыл о деспотизме». В конце молебна император склонился и почтительно поцеловал руку митрополиту.

В разговоре с Кюстином император сказал: «У меня не хватает не земли, у меня не хватает времени. Я далёк от мысли стремиться к расширению нашей территории, я хотел бы лишь

сплотить вокруг себя всё население России, я хотел бы победить его нищету. Желание улучшить участь русского народа — для меня несравненно выше, чем жадность к новым завоеваниям».

Но в реальной действительности во время царствования Николая I к России была присоединена Эриванская и Нахичеванская области после войны с Персией 1826 года, после турецкой войны 1828-1829 годов в империю вошло кавказское побережье Чёрного моря. Продолжалась война по покорению горцев Северного Кавказа, активизированная в 1817 году карательными походами Ермолова. Россия окончательно утвердила за собой Казахстан. Поражение в Крымской войне 1853-1856 годов не позволило установить протекторат над дунайскими княжествами.

В. Потто в «Кавказских войнах» (Т. 5) пишет, что проникновение России на Кавказ Англию и Францию страшило более, чем продвижение к Берлину и Вене.

За Николаевской Россией утвердилось звание «жандарма Европы». В 1830 году было подавлено польское восстание и ликвидирована урезанная конституция Царства Польского. В 1848-1849 году войска Российской империи придушили революцию в Венгрии.

В самой России 1830 годы отмечены жесточайшими гонениями на католиков и униатов, сопровождавшиеся массовыми ссылками, истязаниями и убийствами, а император писал Папе Римскому Григорию XVI: «Я никогда не перестану считать в числе первых моих обязанностей, защищать благосостояние моих католических подданных, уважать их убеждения, обеспечивать их покой». Все правители России декларировали одно и делали прямо противоположное, и демократическая Европа умильно улыбалась, закрывала глазки и делала вид, что она верит заверениям москвитов. В результате большинство населения Белоруссии было принудительно передано из греко-католической Церкви в Московский патриархат и значительно сократилось число греко-католиков на Украине. Смирнова в дневнике записала, что когда Папа Римский запротестовал из-за того, что греко-католиков в

Российской империи, белорусов и украинцев, насильно заставляли переходить в Московское православие (1845), и западные страны готовы были подняться за Папу, но Николай I действовал решительно, уменьшил число католических монастырей, и Папа отступил. Уваров в мемуарах пишет: «Если в Риме так благосклонно подписали все наши требования, то зачем нам церемониться» (Смирнова Россет. Указ. соч... – С. 5). В этом высший шик русской дипломатии, и во веки веков, и все времена.

В России «страшное смешение духа и знаний Европы с гением Азии. Оно тем ужаснее, что может длиться бесконечно, ибо честолюбие и страх – две страсти, которые в других странах часто губят людей, заставляя их слишком много говорить, здесь порождают лишь гробовое молчание. И это насильственное молчание создаёт иллюзию вынужденного спокойствия и кажущегося порядка, которое сильнее и ужаснее любой анархии, так, недовольство, ими вызванное, никогда не прекращается и кажется вечным».

«При деспотизме всякий подданный, лишь мечтающий о правах, уже бунтовщик».

«Насмешка – отличительная черта тиранов и рабов. Каждый угнетённый народ поневоле обращается к злословию, к сатире, к карикатуре. Сарказмами он мстит за вынужденную бездеятельность и за своё унижение».

«Народы, лишённые законных гарантий своих прав, ищут убежище в обычаях».

«Когда видишь, как императорский абсолютизм подменяется бюрократической тиранией, содрогаясь за участь страны».

Петровский «Табель о рангах» позволял, в принципе сыну крепостного занять в бюрократической иерархии более высокое место, чем сыну вельможи. Офицерский чин (подпоручик) и чин в гражданской службе (коллежский асессор) давали их обладателям право на получение потомственного дворянства, и возможность занимать сколь угодно высокие посты в империи и приобретать какое угодно число крепостных. Право на дворянство давало и награждение орденом. К

1825 году выходцы из непривилегированных сословий составляли около 15 процентов в среде высшей бюрократии (по подсчётам С.В. Мироненко).

Но, получив возможность не служить империи, по манифесту Петра III и вольностям Екатерины II, дворяне самоустраивались от управления государством. При Николае I Россия из дворянской империи трансформировалась в бюрократическое государство, им управляли чиновники из сынов священников. Их нельзя причислить ни к знати, ни к народу. «Из них преимущественно набирается армия чиновников – эта суцая язва России. Эти господа образуют нечто вроде дворянства второго сорта, дворянства, чрезвычайно враждебного настоящей знати, проникнутого антиаристократическим духом и вместе с тем угнетающего крепостных. Я уверен, что этот элемент начнёт грядущую революцию в России».

«Табель о рангах» позволял, кроме всего прочего, закрепить всё население России и эффективно, при существующем строе, поставить его на службу государству. «Чин – это нация, сформированная в полки и батальоны, военный режим, применяемый к обществу в целом и даже к сословиям, не имеющим ничего общего с военным делом. С тех пор, как введена эта иерархия, человек, никогда не видевший оружия, может получить звание полковника... Благодаря «чину», одному из величайших дел Петра, Россия стала полком в шестьдесят миллионов человек». При такой организации общества в России народ «ни к чему не способен, кроме покорения мира... Будущее Европы представляется мне в мрачном свете». (Ср. При коммунистическом режиме, в годы Второй мировой войны, секретари обкомов никогда не служившие в армии становились генералами.)

«Тому, кто имел несчастье родиться в этой стране, остаётся только искать утешения в горделивых мечтах и надеждах на мировое господство. К такому выводу я прихожу всякий раз, когда пытаюсь анализировать моральное состояние жителей России. Россия живёт и мыслит как солдат армии завоевателей. А настоящий солдат любой

страны – не гражданин, но пожизненный узник, обречённый сторожить своих товарищей по несчастью, таких же узников, как и он».

«Русский народ теперь ни к чему не способен, кроме покорения мира... Никакой другой целью нельзя объяснить безмерные жертвы, приносимыми государством и отдельными членами общества. Очевидно, народ пожертвовал своей свободой во имя победы». Но, вероятно, вся эта милитаризация всей жизни в России существовала, чтобы сохранить в неизблемости существующий деспотический строй, даже проводя кое-какие реформы.

При всей любви к мундиру, в России армию не готовили к войне, вернее её не модернизировали. «Если хочешь сохранить за собой хоть какое-то военное превосходство, нужно менять военную тактику каждые десять лет», – говорил узник «Святой Елены». (Наполеон Бонапарт. Максимумы и мысли узника Святой Елены. – СПб. 2007. – С. 125). А Великий князь Константин Павлович (участник альпийского похода Суворова) изрёк: «Я не люблю войны, она портит солдат, пачкает мундиры и подрывает дисциплину».

«Русский государственный строй – это строгая военная дисциплина, это перманентное военное положение, ставшее нормальным состоянием государства». Старший советник Министерства иностранных дел Лабенский утверждал, что Россию обвиняют в подготовке нашествия на Европу. Франция считала, что парализовать военное нашествие на Европу можно только согласованными действиями европейских стран. Хотя, Европе угрожала только потенциальная угроза, а военное положение Российского государства было в порядке вещей.

Русские «полудикий народ, которого милитаризовали, вымуштровали, но не цивилизовали».

«Человека здесь оценивают по отношению к нему правительства».

«Русские хорошие солдаты, но плохие моряки... Серый, нездоровый цвет лица солдат говорит о голоде и лишениях, ибо интенданты безбожно обкрадывают несчастных».

Прослужившие 25 лет отставные солдаты, «давно отвыкшие от мирного труда, больные и дряхлые, обрекались на полуголодное существование, обращаясь чаще всего в бездомных бродяг, пробавляющихся подаением».

«В России нет более свободного человека, чем оставший солдат».

«Политика в этой стране довлеет над прошлым».

«Абсолютная власть становится слишком страшной, когда она сама испытывает страх перед окружающим».

В России страсти, «клокочущие в безмолвии деспотизма. Это сочетание сулит миру страшное будущее. Россия – котёл с кипящей водой, котёл крепко закрытый, поставленный на огонь, разгорающийся всё сильнее и сильнее. Я боюсь взрыва... И император тоже». Писатель говорит о неизбежности взрыва. «Сегодня можно предсказать его неизбежность, не пытаюсь угадать, когда именно он разразится».

Удивляется маркиз и Московскому православию. Один московский философ сказал Кюстину, что «русский народ религия не учит... Нашим священникам запрещено даже писать исторические хроники». «Что это за религия, в которой запрещено наставлять народ? В русских церквях нет проповедей... И мне кажется, что вопреки земным поклонам и прочим проявлениям набожности, русские в своих молитвах больше думают о царе, чем о божестве. Политические верования здесь сильнее и прочнее религиозных».

В России «из религиозных разногласий возникнет некогда социальная революция». Тут Кюстин ошибся, ибо религия в Московии стала придатком и служанкой государства и не могла выдвинуть идеи переустройства общества, ибо сама была частью мрака самодержавия. С 1525 года и весь XVII и XVIII века Новодевичий монастырь в Москве служил местом дознаний и пыток.

«Адвокатов не может быть в стране, где отсутствует правосудие. Откуда же взяться среднему классу, который составляет основную силу общества и без которого народ превращается в стадо, охраняемое хорошо выдрессированными овчарками».

«Богатые здесь не сограждане бедным».

«В государстве, в котором не существует среднего класса, всякая роскошь должна быть запрещена». Только в благоустроенных странах «средний класс извлекает выгоды и средства к жизни из тщеславия и роскоши высшего общества».

Народ на царских гуляниях – «это рабы рабов».

«Какой взрыв мести против самодержавия готовит это добровольное самоуничужение трусливой аристократии».

В России «бить можно только людей известных классов и бить их разрешается лишь людям других классов». Кюстин был свидетелем, когда фельдъегерь избил извозчика, только за то, что тот не успел быстро посторониться. Товарищ избиваемого держал в это время лошадь господина. Избиваемый «не оказывал ни малейшего сопротивления из уважения к мундиру и касте своего мучителя... На прохожих, между тем, эта звериная расправа не произвела никакого впечатления». Устав бить, фельдъегерь поехал дальше, а извозчик с окровавленным лицом улынулся своим товарищам. «Жертвы и палачи одинаково убеждены в необходимости слепого повиновения... Попробуйте, в какой – ни будь другой стране попросить помощи у человека из народа для расправы с его сотоварищем... В цивилизованных странах гражданина охраняет от произвола власти вся община; здесь должностных лиц произвол охраняет от справедливых протестов обиженного. Рабы вообще не протестуют».

«Всё здесь нужно разрушить и заново создать народ».

«Нужно побывать в России, чтобы узнать, до каких размеров может дойти пренебрежение богатого к жизни бедного, и чтобы понять, какую вообще, малую цену имеет жизнь человека, осуждённого влачить дни под игом абсолютизма».

«Все страдают в России, но люди, которыми торгуют, как вещами страдают больше всех».

«Они (крепостные) обладают сообразительностью, даже некоторой гордостью, но главной чертой их характера, как и всей их жизни, является лукавство. Никто не вправе бросить им упрёка за эту черту характера, столь естественную в их положении».

В случае крестьянских волнений вся деревня высылалась в Сибирь «заселять Азию». (При Сталине высылались целые народы).

«Долго ли будет провидение держать под гнётом этот народ, цвет человеческой расы? Когда пробьет для него час освобождения, больше того, час торжества? Кто знает? Кто возьмётся ответить на этот вопрос?»

В России «мечь народа будет тем более ужасна, что он невежествен и исключительно долготерпим. Правительство, ни перед чем не останавливающееся и не знающее стыда, скорее страшно на вид, чем прочно на самом деле. В народе гнетущее чувство беспокойства, в армии – невероятное зверство, в администрации – террор, распространяющийся даже на тех, кто терроризирует других, в церкви – низкопоклонство и шовинизм, среди знати лицемерие и ханжество, среди низших классов – невежество и крайняя нужда. И для всех и каждого – Сибирь. Такова эта страна, какой её сделала история, природа и провидение».

«И не пройдет и 50 лет, как – либо цивилизованный мир вновь попадет под иго варваров, либо в России вспыхнет революция, гораздо более страшная, чем та последняя, которая в Западной Европе чувствуется до сих пор».

«Сколько необъятна эта империя, она не что иное, как тюрьма. Вся Россия тюрьма и тем более страшная, что она велика, и что трудно достигнуть и перейти её границы, но где и «под пеплом свободы тлеет огонь мятежа».

«Крестьянские волнения растут: каждый день слышишь о новых поджогах и убийствах помещиков».

(Горели не только деревни, горели города. Н.Я. Белоголовый в мемуарах «Из воспоминаний сибиряка о декабристах» писал, что лето 1842 года «ознаменовалось эпидемией страшных пожаров, вследствие поджогов в Восточной России, а потом и в Сибири: сначала в несколько приёмов горела Казань, затем чуть не дотла выгорела Пермь, сильно пострадал Томск и, наконец, очередь дошла до Иркутска». (Русские мемуары. 1826-1856. – М., 1990. – С. 41.)

«Хвала господу, мы можем свободно дышать и думать вслух», – сказали два немца, переехав границу России и возвратившиеся в Европу. «Свобода имеет свои неприятные стороны, но мы пользуемся и её благами», – сказал маркиз спорящей с ним очень едкой русской даме.

Однако Кюстина не покидала надежда. «Чтобы народ мог достигнуть всего, на что он способен, он должен не копировать иностранцев, а развивать свой национальный, одному ему присущий дух».

«Я завёл вас в лабиринт противоречий, ... представляя вам возможность согласовать мои заметки и сделать собственные выводы. Я убеждён, что путь собственных противоречий, есть путь познания истины», – сделал вывод писатель.

Первый поэт Николаевской России и царедворец В.А. Жуковский обозвал Кюстина собакой и сказал, что «нападать надобно не на книгу, ибо в ней много правды», но на автора.

Что можно вычеркнуть из сказанного маркизом Кюстиным, что стало уже неактуальным в России в начале XXI века? Возможно, только слово «лошадь».

Ведь и сейчас в России отсутствует общественное правосознание, но «отсутствие правового самосознания у масс заменяется инстинктивной, привычной, почти суеверной любовью к правительству». (Маркиз А. де Кюстин. Николаевская Россия. – М., 1990. – С. 40).

«И это страшное общество, и эта страна Россия», – сказал при чтении Кюстина молодой Герцен. «Тягостно влияние этой книги на русских. Голова склоняется к груди, и руки опускаются; и тягостно оттого, что чувствуешь страшную правду; досадно, что чужой дотронулся до больного места». (А.И. Герцен. ППС и писем. 1915. – Т. 3. – С. 140.) И это при том, что книга Кюстина «вовсе не враждебна России. Напротив, он более с любовью изучал нас и, любя, не мог не бичевать многого, что нас бичует». В 1851 году, уже в эмиграции, А.И. Герцен вспоминал: «Я не знаю ни одного дома, порядочно содержимого, где бы не было сочинения Кюстина о России».

(Герцен А. И. ППС и писем. – Просвещение. 1919. – Т. 6 – С. 364.)

19 октября 1836 года А.С. Пушкин написал П.Я. Чаадаеву: «Действительно, нужно сознаться, что наша общественная жизнь – грустная вещь, что это отсутствие общественного мнения, это равнодушие ко всякому долгу, справедливости и истине, это циничное презрение к человеческой мысли и достоинству – поистине могут привести в отчаяние». (Пушкин А.С. Полн. собр. соч. – В 10 т. – М.; Л., 1949. – Т. 10 – С. 867-868.)

Декабрист Лунин из сибирской ссылки писал: «В России два проводника: язык до Киева, а перо до Шлиссельбурга» (Лунин М.С. Письмо из Сибири. – М., 1988. – С. 163.)

В России каждый был рабом престола и государства. Но и рабы делились на касты. «Дворянство (это старинная каста, которой так гордился Пушкин), является своего рода категорией духа... Расстояние Петербург – Милан в тридцатых годах девятнадцатого века было меньшим, с точки зрения культуры, чем, например, расстояние Петербург – Рязань... Россия, та Россия, была полноценной частью Европы. Вот почему ошибаются, ужасно ошибаются те русские, которые с плохо скрытым шовинизмом утверждают; «Пушкин наш! Руки прочь от Пушкина!» ... Пушкин... – был русским, то есть европейским писателем», – писала в самом конце XX столетия согражданка Кюстина Сирена Витале (Сирена Витале, Вадим Старк. Чёрная Речка. До и после. Санкт – Петербург, 2000. – С. 6-7). Хотя слой просвещённых людей в России, которых не стыдно было показать Европе был очень тонок, менее тысячи человек, кто был за Конституцию и за отмену крепостного права. Сотни тысяч дворян-крепостников были против и парализовали работу всех комиссий, созываемые царём для решения вопроса об отмене крепостного права.

В Европе в XIX веке завершилось формирование наций и движение шло к созданию национальных государств. В России пропасть между двумя народами – господами и рабами

расширилась. Господа и говорили по-русски гораздо хуже, чем на французском языке.

«Уже в XVII в. московское правительство начинает править обществом посредством дворянства, а в XVIII в. это дворянство само пытается править обществом посредством правительства. Но политический принцип, под фирмой которого оно хотело властвовать, перегнул его по своему: в XIX в. дворянство пристроено было к чиновничеству как его плодovitейший рассадник, и в половине этого века Россия управлялась не аристократией и не демократией, а бюрократией, т. е. действовавшей вне общества и лишённой всякого социального облика кучей физических лиц разнообразного происхождения, объединённых только чинопроизводством.

Таким образом, *демократизация* управления сопро-вождалась усилением социального неравенства и дробности. Это социальное неравенство ещё усилилось нравственным отчуждением правящего класса от управляемой массы... Просвещение стало сословной монополией господ, до которого не могло без опасности для государства дотрагиваться непросвещенное простонародье, пока не просветиться» (В.О. Ключевский... Кн. 2. – С. 130).

Во время правления императора Николая I Россия превратилась в чиновничью империю. Всесилие бюрократии не мог побороть сам царь, ведя с коррумпированными чиновниками беспощадную, бескомпромиссную и безнадежную борьбу. В ходе этой борьбы император разрешил ставить комедию Н.В. Гоголя “Ревизор” и печатать “Мёртвые души”. Но и печатное слово не помогало. Вопреки воле императора, запретившего закрепощать вольных крестьян, чиновники оформили переход 50 тысяч крестьян в крепостное состояние. В паутине чиновничьей власти мог запутаться кто угодно, даже сами чиновники. “Он чином от ума избавлен” написал А.С. Пушкин в “Онегине”, но цензура не пропустила эту фразу. По определению одного русского дипломата: «В России от дурных мер, принимаемых правительством, есть спасение:

дурное исполнение». (Русские мемуары. 1826-1856. – М., 1990. – С. 8.) Это спасало и позволяло жить в чиновничьей стране.

Широкая душа – русский человек. Он может восторженно умиляться, когда сын вождя, воспитанный в Риме, возвращается в родную Галлию или Фракию и поднимает восстание против империи; когда воспитанный в Китае принц бежит в родные степи и воюет против Поднебесной; когда знать из Сербии, Румынии и Венгрии, облагодетельствована султаном Высокой Порты, восстаёт за независимость своей страны. Но в этой же широченнейшей душе не может даже зародиться искорка мысли, что проживавшие в Москве и Петербурге инородец может возвратиться на Родину и выступить за независимость от Московии. Всё, широчайшая душа, вмещающая вся и всё, сужается до толщины человеческого волоса и в дело вступает московская фразеология: измена, мятеж, предательство интересов собственного народа, буржуазный национализм, фашизм и т. д. и т. п. Широченнейшая душа – это чёрная дыра нашей действительности, на что лёг взгляд этой души, то уже «нашинское» навсегда, и во веки веков. Русскому человеку не только чуждо, но и непонятно стремление инородцев оvoidиться от гнёта России и выйти из империи. Даже «друг вольности» Пушкин ополчился на восставших поляков, которых он рассматривал как мятежников, а поддержавшего восстание Адама Мицкевича считал изменником и предателем, мол, он среди нас жил и нас же ненавидел. Душа и разум московского человека не может даже допустить, что кто-то желает жить вне России и без её покровительства.

Писатель В.Ф. Одоевский «указывал на опасность общественного настроения, находившего в себе нравственное удовлетворение в сознании призрачной, как оказалось военной мощи, развиваемой в прямой ущерб развитию духовных сил народа, – наряду с высокомерною терпимостью лишь к самым слабым и односторонним проблескам мысли» (А.Ф. Кони. «Князь Владимир Фёдорович Одоевский». А.Ф. Кони. Собр. соч. в 8 тт. – М., 1968. Т. 6. – С. 84.)

Валерій РЯБЕНКО,
кандидат філософських наук,
(м.Київ, Україна)

ЧОТИРИ ХВИЛІ УКРАЇНСЬКОЇ МІГРАЦІЇ: ІСТОРІЯ, ОСОБЛИВОСТІ І РЕЗУЛЬТАТИ САМОВРЯДНОЇ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДСЬКОСТІ

Історична доля українців складалася так, що їм завжди були властиві великі кількісні обсяги еміграції або зовнішньої міграції, тобто добровільного, примусового або вимушеного переселення зі своїх автохтонних земель до інших країн з метою постійного чи тимчасового перебування на їх території. Основні причини і мотиви таких дій на різних історичних етапах мали або соціально-економічний (обмеження доступу до земельних наділів та недостатні їх розміри, занепад економіки, відсутність робочих місць, низький рівень доходів, невпевненість у завтрашньому дні), або ж політичний (зміна суспільно-політичного устрою, опозиція до певного режиму) характер.

У географічній площині з самого початку українська зовнішня еміграція та міграція набули чіткого східного і західного спрямування. Ця тенденція значною мірою була зумовлена штучним поділом українських етнічних земель між Російською та Австро-Угорською імперіями. Українці, які проживали на території Російської імперії, у переважній більшості своїй мігрували на її малоосвоєні Східні й Південно-Східні території, до Сибіру та на Далекий Схід. Натомість емігранти з автохтонних українських земель, що входили до складу Австро-Угорщини, орієнтувалися на Захід і масово переселялися до країн Північної та Південної Америки.

Ще в XIV-XVII століттях десятки тисяч українських селян переселилися на території колишніх Курської і Воронежської губерній Російської імперії. У другій половині XVII століття різко зростає кількість українців, депортованих російським урядом з України на територію нинішньої Кубані, Краснодарського краю, Північного Кавказу.

Втім, у дослідницькому середовищі усталилося переконання, що початок українській діаспорі поклала значна частина українців, які у XVIII столітті (1745-1746 рр.) переселилися з південно-східної Пряшівщини (нині територія Словаччини) до Бачки і Банату на території теперішньої Воєводини, Сербії і Хорватії. Водночас цей етап формування української діаспори більшість дослідників та експертів залишають поза рамками переліку хвиль становлення сучасної закордонної української громади. Натомість визначаються чотири хвилі масового переселенського та міграційного руху за межі України, які виникали одна за одною значно пізніше і мали безпосередній вплив на формування сучасного закордонного українства.

У площині такої періодизації, перша хвиля охоплює період з останньої чверті XIX століття до початку Першої світової війни (1877-1914 рр.). Друга – роки перебігу бойових дій двох світових воєн та міжвоєнний період (1914-1945 рр.). Третя – період після Другої світової війни до розпаду СРСР (1945-1991 рр.). Четверта – виникла на початку 90-х років XX століття після розпаду СРСР та проголошення незалежності України (1992 р.) і все ще триває.

Початок масової міграції українців за межі українських етнічних земель припав на останню чверть XIX століття. Вона була зумовлена переважно соціально-економічними причинами. Головну роль тут зіграли скасування кріпацтва і бурхливий розвиток у Російській імперії перших паростків капіталістичного економічного укладу, які супроводжувалися масовим малоземеллям або й цілковитим безземеллям українського селянства. У результаті розвитку цих процесів склалася ситуація, за якої майже 70% працездатного населення України (насамперед сільського) не могло знайти необхідних джерел забезпечення сімей і застосування своїм рукам. Тому найголовнішою і найбільш розповсюдженою метою українських селян стали пошуки поза межами України вільних земель, придатних для сільськогосподарського використання. Певну роль відіграло й національно-культурне гноблення з боку царських властей, дискримінація українців, утиски і переслідування віруючих різних відгалужень католицької і пра-

вославної церков (протестанти-мемоніти, штундисти), а також прагнення уникнути тяжкої і тривалої військової служби [14].

У межах Російської імперії український міграційний потік спрямовувався передусім до її південно-східних окраїн. Започаткований ще на рубежі XVIII-XIX століть переселенський рух на Нижнє Поволжя і Північний Кавказ набув нового дихання, регулярності й масовості. Так, тільки протягом другої половини XIX століття українське населення у зазначених регіонах подвоїлося і досягло майже 400 тис. осіб на Нижньому Поволжі та 1,3 млн. осіб на Північному Кавказі. Понад 100 тис. українців осіло в Казахстані і Середній Азії [1, с. 54]. Зазначені вище і наступні міграційні потоки українського селянства сформували регіони компактного оселення на окраїнах і малоосвоєних землях Російської імперії – так званий Малиновий клин (Кубань), Жовтий клин (Поволжя) і Сірий клин (Казахстан).

З другої половини XIX століття в рамках Російської імперії також починається масове переселення українського селянства у малолюдні регіони Сибіру і Далекого Сходу. До вибору цих регіонів царський уряд спонукав насамперед тим, що кожен переселенець отримував до 100 десятин тамтешньої землі. На Далекий Схід українці спочатку добиралися двома способами – сухоходом (своїм ходом, на возах територією Заволжя, Казахстану, Східного і Центрального Сибіру, Забайкалля) та пароплавами, які вирушали з Одеси до Владивостока. У першому випадку процес переселення тривав кілька років, оскільки супроводжувався зупинками для освоєння цілинних земель, розташованих вздовж маршруту переселення, їх засіву навесні і збору урожаю наприкінці літа. Після збору чергового урожаю переселенці знову вирушали в путь. Певна частина цієї категорії мігрантів осідала по дорозі – на території Жовтого (Поволжя) і Сірого (Казахстан) клину, на землях нинішньої Томської і Новосибірської губерній Російської Федерації, Хабаровського краю, Забайкалля. На Далекий Схід прибували трохи більше половини учасників цього міграційного потоку.

Морський шлях забезпечував стовідсоткове прибуття переселенців до Владивостока і навколишніх земель. Після введення в експлуатацію Транссибірської залізниці міграційний

потік з України у Сибір і на Далекий Схід значно збільшився. Наприкінці XIX століття тут налічувалося вже понад 225 тис. українців. Їх питома вага у складі населення Приморської і Амурської областей сягнула 20%. Новоприбулі українці досить компактно заселили величезну (1 млн. квадратних кілометрів) територію, яка простягалася від узбережжя Японського й Охотського морів до Забайкалля і була названа Зеленим клином.

Загалом, за підрахунками відомих дослідників С. Брука і В. Кабузана, з 1897 р. по 1916 р. з українських земель, що входили до складу Російської імперії, на інші її території переселилися 912,8 тис. осіб. Показово, що 76% цього міграційного потоку становили переселенці, які осіли на Далекому Сході, у Сибіру, Казахстані та Середній Азії [1, с. 58]. За іншими даними, навіть з врахуванням часткового повернення українських емігрантів на рідні землі, загальна кількість українців, які назавжди оселилися в азійській частині Російської імперії, становила майже 2 млн. осіб [5, с. 19].

Фактично водночас з початком масової міграції українців з території Поділля, Наддніпрянщини, Слобожанщини, що знаходилися на території Російської імперії, розпочалася й масова міграція українців з Галичини, Буковини, Лемківщини та Закарпаття, які перебували у складі Австро-Угорської імперії.

Причини виникнення західного еміграційного потоку були такими ж як і причини, що спонукали східних українців до переселення у межах Російської імперії – безземелля, мало-земелля, безробіття через надлишок працездатного населення, нестерпні податки, економічна відсталість західних українських земель. До еміграції спонукали й політичні причини – насамперед національно-культурні утиски з боку айстро-угорських властей, дискримінація української мови і культури (наприклад, заборона навчання дітей українською мовою у державних школах), дискримінація, переслідування, арешти і ув'язнення українців, які намагалися боротися за свої національно-культурні права. Проте вирішальну роль відігравали економічні чинники.

Оскільки в інших країнах Європи проблеми відсутності вільних земель і надлишкових робочих рук також були надзвичайно гострими, українські емігранти одразу ж вирушали

на Американський континент, де на той час існувало багато неосвоєних територій.

Згідно з науково підтвердженими історичними даними, деякі українці перебиралися на американський континент ще в XVII столітті. Наприклад, у 1724 р. до армії Симона Болівара, яка боролася проти іспанських колонізаторів, приєднався українець з Києва, дрібнопомісний шляхтич Михайло Скибицький. Він дослужився до чину інженер-полковника, а за виявлені у боях мужність та героїзм був нагороджений орденом «Бюсто де Лібертадор» [14].

З інших джерел відомо, що у XVII-XVIII століттях вихідці з України також брали не менш активну і помітну участь у війні за незалежність Сполучених Штатів Америки (1775-183 рр.) та у громадянській війні північних штатів цієї країни проти її південних штатів (1861-1865 рр.) [14]. Зокрема, досить широко відомо про вихідця з України, генерала, командира однієї із бригад армії генерала Карлоса Бюела, «сміливого козака великої армії республіки США», Івана Турчина (Джона Турчина) [4].

Водночас архівні дані свідчать, що масова еміграція українців до США розпочалася у 1877 р. Початок цьому поточкові поклала невелика група українців-русинів із Закарпаття, яка прибула на вугільні копальні штату Пенсільванія. Протягом наступних 37 років (до початку Першої світової війни) потужність першої еміграційної хвилі із Закарпаття, Галичини, Буковини, Лемківщини невпинно зростала. Особливо цей процес прискорився і збільшився за своїми кількісними та географічними параметрами на рубежі XIX і XX століть. Так, впродовж двадцяти років (з 1890 р. по 1910 р.) з Галичини до США емігрувало 212 тис. осіб, а з Буковини протягом десяти років (з 1900 р. по 1910 р.) – 34 тис. Загалом до 1920 р. в США оселилися понад 256 тис. українців. Показово, що, у цьому числі частка українських переселенців з Австро-Угорщини складала 235 тис. осіб (91,8 % загальної кількості українських емігрантів до США цього періоду), а частка українських вихідців з території Російської імперії – лише 5,4 тис. осіб (8,2 %) [6, с. 25]. За іншими даними, «всього за час з 70-х років XIX ст. до 1914 р. у США зосередилося приблизно 700 тис. емігрантів-українців, при цьому майже всі вони прибули з Австро-Угорщини. З Росії

за цей час до США емігрувало трохи більше однієї тисячі українців» [14].

Документально підтверджена еміграція українців до Канади розпочалася на 21 рік, пізніше, ніж еміграція до США (у 1891 р.). Першими українськими переселенцями до цієї країни стали представники Галичини. Кількома роками пізніше до них приєдналися вихідці з інших автохтонних земель західного українства. З 1896 р. еміграція українців до Канади набула масового характеру. Найбільше вона охопила Східну Галичину і Північну Буковину. За одними даними, до 1920 року на канадські землі переселилися приблизно 135 тис. українських емігрантів [3, с. 26], а за іншими – «з 1896 р. до 1914 р. кількість українців, які прибули до Канади зросла до 170 тис. чол.» [14].

Одночасно з початком переселення українців до Канади у тому ж, 1891 р., також почалося їхнє переселення до Бразилії та Аргентини. Втім, український еміграційний потік до цих країн за своєю інтенсивністю і обсягом був значно меншим, ніж аналогічні потоки до США і Канади. Так, протягом майже тридцяти років (з 1891 р. по 1920 р.) до Бразилії переселилися трохи більше 47 тис., а до Аргентини – лише 15 тис. осіб.

Якщо у межах Російської імперії з українських автохтонних земель на інші її території переселялися виключно селяни, то українська еміграція з теренів Австро-Угорської імперії мала зовсім іншу соціально-станову структуру. Хоча селяни й тут склали найбільшу частку переселенського потоку, досить значну його частину становили низькооплачувані і безробітні робітники, а також службовці й інтелігенція. Ці особливості вкупі з іншими чисто економічними та соціокультурними чинниками наклали свій відбиток і на структуру зайнятості, і на форми етнокультурної та громадської самоорганізації українських переселенців на нових територіях. Так, у межах Російської імперії взаємодія виключно селянського за своїм складом переселенського потоку з особливостями економічної та етнокультурницької політики царської влади призвела до того, що на нових місцях проживання українські переселенці були зайняті переважно у сфері сімейного сільськогосподарського виробництва, а громадська самоорганізація й інституалізація їхнього життя обмежувалася рівнем

запровадження на нових місцях етнічно-звичаєвих общинно-побутових форм сусідського оселення, спілкування і господарювання. Під тиском царського самодержавства і політики російського соціокультурного шовінізму східне крило української діаспори не змогло виробити більш розвинених і масових форм економічної, соціально-політичної, етнокультурної, просвітницької громадської самоорганізації.

Цілком інші тенденції спостерігалися у західному крилі української діаспори. Так, хоча серед українців, які переселилися до США, більшість складала селяни, у сільському господарстві цієї країни було зайнято менше третини загальної кількості українських переселенців. Показово, що лише 0,3% українців, зайнятих у сільському господарстві США, отримали свої власні земельні ділянки і стали фермерами. Всі інші змушені були працювати як наймані сільськогосподарські робітники [14]. Дві третини українців, які переселилися до США в складі першої еміграційної хвилі, стали заробляти на життя у різних галузях промисловості – вугільній, металургійній, текстильній, швейній, видобувній та в будівництві (насамперед на прокладанні залізничних і автомобільних шляхів).

На відміну від США, в Канаді більшість українських переселенців першої хвилі була зайнята у сільському господарстві західних провінцій цієї країни, гірничій промисловості й будівництві шляхів.

У Бразилії і Аргентині також переважала зайнятість українських емігрантів у сільському господарстві і деяких галузях промисловості – насамперед у лісозаготівлях і видобутку корисних копалин.

Особливості економічного та громадського життя українських мігрантів у країнах Північної та Південної Америки значною мірою були зумовлені двома чинниками. З одного боку – економічною дискримінацією і зумовленим нею низьким рівнем життя, а з другого, – особливостями політичних режимів й міграційної політики країн Північної та Південної Америки. Зарплата українських робітників на американському континенті була нижчою, ніж зарплата корінних працівників. Це примушувало вихідців з України шукати шляхи і форми єднання задля забезпечення ефективної економічної і громадської

взаємодопомоги та самоорганізації. Водночас особливості політичних режимів й еміграційної політики країн Північної та Південної Америки, незважаючи на численні їх недоліки, відкривали значно ширші, ніж у Російській імперії, можливості, перспективи і напрями громадської самоорганізації новоприбулих українців.

Українські переселенці, які оселялись у країнах Америки, насамперед намагалися зберегти свої етнокультурні традиції, віру, згуртуватися для спільного подолання побутових, економічних і соціальних проблем, що поставали перед ними у чужому суспільстві. Тому в першу чергу створювалися церкви (як правило, православні і греко-католицькі), страхувально-допомогові, будівельно-позичкові, кооперативні та інші господарські товариства. Водночас при церквах і на базі українських фінансових, виробничих та обслуговуючих кооперативів і товариств формувалися різноманітні культурно-освітні та громадські організації. Наприклад, ще у 1894 році в США українці створили організацію взаємодопомоги «Руський народний союз» (з 1914 року має назву «Український народний союз»), який став однією із найбільших українських організацій взаємодопомоги в США. З самого початку головним завданням Союзу було надання допомоги українцям, які потерпіли від нещасних випадків, хвороби, втратили члена сім'ї тощо. Союз заснував власний друкований орган – газету «Свобода», – яка видається й понині. З часом Союз водночас з соціально-допомоговою функцією став виконувати значну роль у політичному житті США, вихованні національної самосвідомості українців [14].

Поряд з «Українським народним союзом» активну політичну і видавничу діяльність у США вели й інші суспільно-політичні організації українців. Так, у 1907 р. було засновано «поступово-робітничу» організацію «Гайдамаки», яка видавала однойменну газету. У 1915-1916 рр. у США почали діяти дві великі суспільно-політичні організації «Федерація українців у Злучених державах», що мала просоціалістичний характер, і «Українська рада в Америці», яка проголошувала необхідність політичної освіти іммігрантів і задоволення інших їхніх громадських потреб» [14].

Не менш активним та системним було духовне, суспільно-політичне та культурно-просвітницьке життя українських переселенців до Канади. У багатьох місцях свого компактного оселення українці збудували греко-католицькі і православні церкви. За активного клопотання митрополита Андрея Шептицького Ватикан надіслав до Канади окремого єпископа, а також почалося видання газети «Канадійський русин». Для православної громади видавалася ще одна газета – «Український голос». «У 1903 р. канадські ліберали почали видавати газету «Канадійський фермер», а консерватори з вересня 1904 до травня 1905 р. друкували газету «Слово». У 1908 р. в містечку Кобалт (штат Онтаріо) було створено Українське відділення Соціалістичної партії Канади. Воно видавало газету «Червоний прапор». Її продовжувачем стала газета "Робочий народ", яка почала виходити в 1910 р. і була органом Української соціал-демократичної партії Канади (УСДП)... У 1910 р. українці Канади створили товариство ім. Мирослава Січинського, яке мало метою надавати допомогу визвольному рухові українського народу в Росії і Австро-Угорщині. У 1914 році в Едмонтоні було засновано товариство «Самостійна Україна», яке мало завдання «нести поміч визвольному рухові України» і вести просвітницьку й економічну роботу між українцями Канади» [14].

Збереженню мови, культури, звичаїв українців на території Північної та Південної Америки сприяв потужний культурно-просвітницький рух. Вже з перших місяців свого перебування на нових землях українські переселенці зрозуміли велике його значення для гідного утвердження в економічному, суспільно-політичному і культурному житті країн оселення. Пріоритет надавався освіті дітей і дорослих. З цією метою масово створювалися цілком україномовні, а найчастіше – двомовні (англо-українські) школи. Особливо широкого розмаху така робота набула в Канаді. Так, станом на 1915 рік двомовних шкіл «у Монітобі було 120, в Альберті – 130, Саскачевані – понад 200» [14].

Створення системи шкіл супроводжувалося більш широкою культурно-просвітницькою роботою – заснуванням читалень, книгарень і навіть видавництв. Наприклад, «у

багатьох українських поселеннях Канади були читальні, в яких пропагувалась українська художня література, їхні працівники навчали дорослих, влаштовували театральні гуртки, вистави, концерти. У Вінніпезі працювало Українське видавництво, яке до сторіччя від дня народження Шевченка видало «Кобзаря» і серію дешевих книжечок «Шевченківська бібліотека» [14].

Як і в межах Російської імперії, для утвердження українських переселенців на теренах Північної та Південної Америки також дуже велике значення мали принципи, норми і навички національного етногосподарського укладу, які новоприбулі несли на ці землі у своєму досвіді. Вони впливали і на індивідуальному, і на сімейно-побутовому, і на общинно-побутовому рівнях, зумовлюючи прагнення до компактного земляцько-сусідського оселення, відповідної організації господарського і громадського простору та комунікації, максимально вичерпного утвердження у новому економічному, соціальному і культурному середовищі свого етногосподарського укладу, стилю господарювання. Велику і особливо яскраву роль тут зіграв досвід українського економічного демократизму (кооперації), який зародився в Україні «другій половині 1860-х рр. з соціально-господарських потреб звільненого з підданства селянства і міського дрібно-ремісничого та робітничого населення. Рідко який народ надавав такого значення кооперації, як український. В тогочасних політичних умовах українського народу кооперативний рух як засіб соціально-економічної самооборони став рівночасно складовим елементом його національно-визвольних прагнень, засобом господарського зміцнення й громадського виховання широких мас у самоуправних економічних організаціях, він підготував значні кадри діячів, які відіграли видатну роль в роки української державності» [8, с. 17] та утвердження українства в етнокультурному, економічному і політичному житті країн оселення. Вітчизняний досвід коопераційного демократизму і самоуправління був вимушено перевезений українцями в Америку і блискуче ними тут вдосконалений та розвинений. На американській землі він успішно прижився, поширився на інші сфери життя українських громад, став економічною основою і

зразком організації численних соціальних і гуманітарних надбудов та громадських інституцій.

Друга хвиля масової української міграції з України і автохтонних земель охопила роки перебігу бойових дій двох світових воєн та міжвоєнного періоду (1914-1945 рр.). На відміну від часів першої міграційної хвилі, серед причин, які у ці часи спонукали українців виїжджати до чужих країв поряд з соціально-економічними чинниками суттєву, а для багатьох категорій мігрантів безумовно вирішальну роль грали політичні причини.

З одного боку, розпад Австро-Угорщини після закінчення Першої світової війни призвів до того, що українці Східної Галичини, Північної Буковини, Закарпаття та певної частини Західної Волині були розділені між різними державно-політичними новоутвореннями – Румунією, Чехословаччиною і Польщею. Оскільки головною метою цих держав було відродження свого суверенітету на основі утвердження інтересів відповідних титульних націй, «на західноукраїнських землях, особливо в Галичині, склалася система відвертої дискримінації українців, нехтування їхніми політичними, національними і культурно-освітніми правами» [13, с. 43].

З другого боку, друга міграційна хвиля українців була спричинена воєнними, революційними і постреволюційними подіями 1917-1920-х рр. у результаті яких десятки тисяч найактивніших їхніх учасників опинилися в ситуації, яка з ідеологічних і політичних мотивів не давала їм можливості залишатися ні на західних, ні на східних українських землях. Ця маса українських переселенців складалася з «керівних діячів Центральної Ради, гетьманської держави Директорії УНР і Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР); вояків обох українських армій; службовців державного апарату; значної частини членства тодішніх політичних партій; представників наукової і культурної інтелігенції тощо» [7, с. 57].

Зазначені особливості формування і особистісного складу другої міграційної хвилі до країн Західної Європи (Великобританія, Німеччина, Франція), США і Канади надали їй порівняно з першою хвилею низку позитивних якостей. По-перше, значно вищим став освітній рівень емігрантів. Це, в

свою чергу, дозволяло українським переселенцям краще адаптуватися у новому соціокультурному й економічному середовищі. По-друге, представники другої міграційної хвилі були краще зорганізовані і підготовлені до переїзду. По-третє, вони мали більший підприємницький, громадський, політичний, організаційний і управлінський досвід, більш широко і системно застосували ідеї та навички господарсько-економічної взаємодопомоги, кооперації та самоорганізації власне громадських надбудов. По-четверте, у складі другої міграційної хвилі хоча й не дуже численну, але досить впливову частину становили політичні мігранти. Саме вони стали одним із джерел усвідомленого і цілеспрямованого впливу на формування організаційної інфраструктури української діаспори, підвищення її культурно-освітнього рівня й політичної самосвідомості. Саме завдяки ідеям і зусиллям цих людей українські громади Заходу почали усвідомлювати не тільки значення свого власного громадсько-політичного утвердження у політичних системах країн оселення, але й сформувавши ідею продовження в умовах зарубіжжя цілеспрямованої політичної боротьби за відродження української державності. Така діяльність здійснювалася в межах таких організаційних форм, як українські уряди в екзилі (УНР, а також протягом нетривалого часу ЗУНР), громадські і політичні організації, створені ще в Україні, але реформовані з огляду на законодавство і умови країн оселення, а також у формі цілком нових політичних угруповань.

Зовсім інші чинники, мотивації, професійний та соціально-демографічний склад були властиві другій хвилі переселення українців в межах Радянського Союзу. Воно стало органічним продовженням антиукраїнської імперської діяльності у цій сфері царської Росії і цілком диктувалося жорсткою, директивною, примусово-репресивною переселенською політикою радянських партійних і державних органів, а не особистими мотивами і рішеннями українців. Так, у постанові ЦВК СРСР від 30 липня 1926 року найважливішим завданням цієї політики визначалася «необхідність планового розвантаження аграрно перенаселених районів України». Водночас у документі було надано перелік малоосвоєних регіонів, до яких необхідно було примусово спрямовувати переселенські потоки – Далекий Схід,

Сахалін, Сибір, Карело-Мурманський край, а також «вільні землі в обжитих районах» північного Кавказу, Поволжя та Південного Уралу [13, с. 44]. Протягом 1929-1939 рр. іншими постановами і директивами зазначені адреси переселення коригувалися і міграційні потоки додатково спрямовувалися до новостворених промислових центрів на сході СРСР. Розгортання масової колективізації та відповідний масовий опір селянства посилив застосування так званого «розкуркулення» і примусового виселення великої маси українського селянства за межі автохтонних земель. Тільки протягом 1930-1931 рр. у північні та східні регіони СРСР було вислано приблизно 64 тис. українських родин. Постанова ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР «Про заходи по охороні земель колгоспів від розбазарювання» поклала початок примусовому переселенню не тільки «куркулів», але й колгоспників, оскільки жорстко орієнтувала на спеціальне «переселення колгоспників у багатоземельні райони (Поволжя, Омська область, Челябінська область, Алтайський край, Казахстан, Далекий Схід і т. д.)» [13, с. 44]. У результаті виконання зазначеної постанови з України було переселено майже 166 тис. осіб. Усього ж протягом 1926-1939 років з УРСР виїхало і було силоміць переселено понад 2 млн. 850 тис. її постійних жителів. До цього числа українських переселенців додалися 550 тис. осіб, які були депортовані з Західної України протягом 1939-1941 рр. Станом на перше червня 1940 р. українські примусові переселенці знаходилися у 26 республіках, краях та областях СРСР. У травні-червні 1941 р. за розпорядженням НКВС із західних прикордонних територій УРСР була примусово переселена велика кількість українців. Незабаром, після нападу фашистської Німеччини на СРСР і початку масової евакуації з України промислових підприємств і установ, за її межі додатково були евакуйовані десятки тисяч фахівців та членів їх сімей. Після закінчення Другої світової війни багато з них залишилися на постійне проживання поза межами України.

На відміну від мігрантів з українських земель, які перебували у складі Австро-Угорської імперії, українські переселенці до віддалених регіонів СРСР, не мали можливостей для розвитку повноцінного етнонаціонального, громадського і

політичного руху, відповідних етнокультурних, громадських і політичних форм самоорганізації. Тут для цього не існувало жодних економічних, політичних, соціальних і власне громадських умов. Системне створення і розвиток сурогатних політичних і громадських об'єднань радянського типу – комуністична партія, комсомол, піонерська і жовтеньська організації, професійні, творчі та мистецькі спілки, земляцтва, в основу яких було покладено ідеї культивування поліетнічності та інтернаціоналізму, а не збереження етнокультурної автентичності, – все це цілком глушило і пригнічувало українські громадські організації ще в самому їх зародку.

Правда, на материкових українських землях різні форми самодостатньої громадської самоорганізації, продовжували існувати аж до нападу фашистської Німеччини на СРСР у 1941 р. Так сталося не тільки завдяки діаметрально протилежним тенденціям початкового періоду становлення внутрішньої політики радянської влади (воєнний комунізм, НЕП, колективізація). Як і у країнах Заходу, вирішальну роль тут знов-таки зіграло існування масової кооперації та відповідних традицій і досвіду самоврядної господарської демократії. Хоча під натиском більшовизму в роки воєнного комунізму всі види народної кооперації були підпорядковані наркоматові харчування і продовольчим відділам армії та об'єднані в одне ціле і перетворені на так звані «споживчі комуні» («Єдині Споживчі Товариства» – ЄСТО), вже з 1924 р., під час НЕПУ, кооперація в Україні стала широко розвиватися. «В багатьох відношеннях вона не відрізнялася від старої кооперації (виборні органи, добровільне членство, конкуренція на вільному ринку, підприємницька ініціатива) [2, с. 20]. Вибуховий характер відродження і розвитку української народної кооперації у роки НЕПУ знову призвів до її поділу на спеціалізовані, але тісно пов'язані між собою галузі. Основу цієї системи складала сільськогосподарська кооперація (головне універсальне об'єднання – «Сільський Господар», спеціалізовані об'єднання – «Плодоспілка», «Укрбуряксоюз», «Укркооптах», «Добробут»). Другою за кількістю первинних («низових») кооперативів стала мережа споживчих кооперативів. Масовими були кредитна кооперація (головне об'єднання – «Українбанк»),

та страхова кооперація, особливо на селі (головні об'єднання – «Коопстрах» та «Вукоспілка»). Виникли й нові види кооперативів – промислова кооперація кустарів (квітень 1925 р.), житлово-будівельна кооперація, а також кооперація видавнича. «Кооперативні центральні об'єднано створили велике видавництво Книгоспілка і менші – «Рух», «Сяйво» тощо» [2, с. 21].

Таким чином, як і в західних країнах оселення, в Україні під час НЕПУ, в умовах активного придушення громадської етнонаціональної самоврядності кооперація та інші форми господарської самоорганізації виконували не тільки економічну функцію. Вони були одним із найважливіших механізмів збереження і розвитку української національної свідомості та громадської самоврядності. «Кооперація під час непу мала свою пресу, вела пропаганду кооперативних ідей... В роботу кооперації включилася і посідала провідні становища переважна більшість старих діячів української кооперації. Тому кооперативний рух в УССР був одним з найважливіших осередків української національної свідомості і під час терору 1930-их рр. був розгромлений за «націоналізм» [2, с. 21-22].

З іншого боку тоді, як на у Північних, Південних і Східних землях масового оселення українських переселенців у межах Російської імперії та СРСР перша і друга хвилі еміграції не дали масових і життєздатних громадських самоврядних організацій, у країнах Західної Європи і особливо на американському континенті перша і друга хвилі створили і розвинули дві організаційні форми українського громадянства – 1) парафії та прицерковні організації; 2) страхові інституції («братські союзи») та кооперацію. Ці способи і форми громадської самоорганізації стали фундаментом утвердження і розбудови громадських об'єднань третьої хвилі українських переселенців до країн далекого зарубіжжя. «Коли ми приїхали на нові землі нашого поселення, – підкреслював у своєму виступі на третьому Всесвітньому Конгресі Вільних Українців (СКВУ) Омелян Плешкевич, – то застали тут дві твердині українства: церкви із десятками тисяч вірних, зорганізованих у парафіях і прицерковних організаціях, і братські союзи, також із десятками тисяч членів. Вони створили основу української спільноти. З цього випливає... висновок, що великою запорукою

нашої сили, побіч української Церкви, залишається доцільно організоване українське господарство у діаспорі» [12, с. 47]. Український кооперативний рух ніколи не був одностороннім прагненням захисту і розбудови власне економічно-господарських інтересів, взятих самими по собі, що часто трапляється у дрібноміщанських кооперативних організаціях. У кооперації українське громадянство далекого зарубіжжя було схильне вбачати найсуттєвішу, «конкретну форму демократії, яка наближає Україну до Заходу й відриває її від деспотичного Сходу на московський зразок... З кооперацією пов'язувалися надії, що вона якоюсь мірою здатна виправити те, що в її суспільно-економічній формації знищили на наших землях, в нашому народі магнати й шляхетчина історичної Польщі та деспотична Росія» [3, с. 15].

Одночасно з процесом перенесення до нових країн оселення церковно-парафіальних, братсько-допомогових, господарсько-кооперативних форм самоорганізації у рамках другої еміграційної хвилі відбувалося й перенесення, становлення та вдосконалення чисто громадських форм самоорганізації українців. Так, у **Німеччині**, яка після закінчення Першої світової війни стала основною країною осідку і транзиту більшості нових українських іммігрантів, починаючи вже з 1919 р. виникли такі власне громадські об'єднання українців, як Громадська організація «Українська громада в Берліні» (1919 р.), Національна Рада Українських Жінок у Німеччині (1920 р.), Союз Українських Старшин (1921 р.), Спілка студентів-українців у Німеччині (1921 р.), Спілка об'єднаних громадських і добродійних українських організацій у Німеччині (1922 р.), Комітет опіки над українськими біженцями з Західної України в Німеччині (Кенігсберг, 1923 р.). «У 1922 р. у Берліні під головуванням професора Д. Дорошенка була утворена Спілка об'єднаних громадських і добродійних українських організацій у Німеччині, до якої увійшли: Українська громада в Берліні, Відділ Українського Червоного Хреста в Німеччині, Спілка студентів українців у Німеччині, берлінська філія Національної ради українських жінок, Союз українських старшин у Німеччині, Товариство українських євреїв у Німеччині, українські громади в таборах для інтернованих в

Целле, Вінсдорфі і Кведлінбурзі та ін. Спілка відповідно до статуту мала на меті координацію діяльності і співробітництва усіх організацій у сфері добродійності, матеріальної, культурно-просвітньої, моральної і юридичної допомоги і захисту інтересів українських громадян у Німеччині» [9]. У 1933 р. було започатковано Українське Національне Об'єднання в Німеччині.

На території **США** у цей період нові українські емігранти створюють Український Робітничий Союз (1915 р.) та головну координаційну надбудову громадських інституцій у США – Об'єднання Українських Організацій Америки (з 1922 р. по 1940 р., з 1940 р. – Український Конгресовий Комітет Америки).

У **Канаді** (переважно за ініціативи та силами представників нової переселенської хвилі) створюються Союз Українок Канади (1926 р.), Українська стрілецька громада Канади (1928 р.), Організація Українок Канади ім. О. Басараб (1930 р.), Українське Національне Об'єднання в Канаді (1934 р.), Комітет Українців Канади (1940 р., з 1989 р. – Конгрес Українців Канади).

Дуже активною у міжвоєнний період стає й українська діаспора у країнах Балтії. Так, у маленькій **Латвії** виникають дві громадські організації українців – громадське об'єднання «Український Клуб» (1917 р.) і Латвійсько-українське товариство (1932 р.). У сусідній **Литві** українці також створюють два громадські національно-культурні об'єднання – Товариство литовців-українців (1928-1940 рр.), Культурно-освітнє товариство українців у Литві (1928-1940 рр.).

Представники другої міграційної хвилі надали певного пожвавлення й організаційно-інституціональній діяльності українських переселенців в **Аргентині**. Перші українські організації тут почали виникати з 1910 р. Але вони були розпорошені, малоактивні, не мали достатньої змоги, навичок і ресурсів відстоювати права та інтереси українців. У 1924 р. представники нової хвилі переселенців створили Українське культурне товариство «Просвіта», яке розгорнуло активну діяльність, виступало за згуртування українців, захист їхніх прав та інтересів в аргентинському суспільстві, популяризувало українську історію і культуру. Крім того, колишні учасники бойових дій на теренах України і Європи створили два

громадські об'єднання – Товариство «Сокіл» (1931 р.) і Українську Стрілецьку Громаду (1933 р.). У 1938 р. ці організації об'єдналися в «Організацію державного відродження України». Згодом, у 1939 р., це об'єднання отримало нову назву – Українське товариство «Відродження», – і набуло культурно-освітнього характеру.

Третя хвиля масової міграції з України і автохтонних українських земель була зумовлена подіями Другої світової війни та її результатами. Ця хвиля мала цілком політичні причини і форми прояву. Насамперед у роки німецької окупації з центральних, східних та південних територій України до Німеччини й інших країн Європи була вивезена велика кількість української молоді, яка використовувалася як дармова робоча сила. По-друге, серед радянських військовополонених, які утримувалися в численних концентраційних таборах значну частку становили українці. По-третє, напередодні та протягом кількох років після капітуляції фашистської Німеччини на її території перебувала ще одна, якісно інша, ніж дві попередні, категорія мігрантів і переміщених осіб – «недавні члени німецьких воєнних формувань та колишні працівники допоміжних органів окупаційної адміністрації, добровільно або насильно переміщені з Польщі, Чехословаччини, Франції та інших країн, українські політичні емігранти, частина бійців Української повстанської армії (УПА), яким вдалося прорватися до західних окупаційних зон Німеччини та Австрії» [13, с. 45]. За різними оцінками експертів, протягом 1945-1947 рр. на теренах Західної Німеччини перебувало від одного до двох мільйонів українців [13, с. 45]. За даними громадської організації Центральне Представництво Української Еміграції (ЦПUE), яку було створено в Ашафенбурзі у листопаді 1945 р. на першому з'їзді представників новітньої української еміграції, основна маса цих людей, незважаючи на ризик зазнати репресій, повернулася на батьківщину. Станом на кінець 1946 р. та частина українців, які з політичних та інших міркувань не повернулися на батьківщину, тривалий час перебували в таборах для біженців і переміщених осіб. Наприкінці 1946 р. на території Західної Німеччини проживало близько 177 тис. українців (за іншими даними – 250 тис.), у тому числі в

американській зоні – 104 тис., в англійській – 54 тис., у французькій – 19 тис.» [13, с. 46]. Оскільки перебування представників третьої хвилі українських емігрантів на території повоєнної Німеччини обтяжувалося господарською розрухою країни, масовим безробіттям, важкими умовами проживання в таборах, невизначеністю правового статусу, примарністю перспектив на майбутнє, вони масово й активно шукали можливості та шляхи для переселення в інші західні країни. Загалом протягом 10 років (з 1947 по 1957 рр.) до США переселилося 80 тис. Українців, до Канади – 30 тис., до Австралії та Нової Зеландії – 20 тис., Бразилії – 7 тис., Аргентини – 6 тис., Венесуели – 2 тис. [13, с. 46].

Як спадкоємці і носії традиційних форм української громадської взаємодопомоги, переселенці третьої хвилі не тільки спиралися на розвинену їхніми попередниками інфраструктуру та суттєві досягнення національних церков, прицерковних організацій, братських страхових союзів і кооперативів. Своім масовим членством, енергією, новими ідеями і досвідом вони надали їм «другого дихання», ще більше зміцнили, збільшили їх кількість і можливості. Найголовнішим результатом цього процесу став подальший розвиток українських господарсько-економічних союзів як основи розвитку власне громадянської самоврядності, національно-культурної діяльності та збереження національної ідентичності. Так само, як і за часів першої та другої хвиль представниками третьої хвилі переселенців саме «за допомогою союзів ... будувалися ... храми, народні доми, організовувалися школи і поставали перші господарські установи. Вони були також піонерами-інформаторами серед американського чи канадійського загалу про Україну» [12, с. 45]. Саме братські союзи і кооперативи остаточно стали у повоєнний період «основними колонами» української «національної будівлі у різних аспектах зорганізованого життя, хоча їхня діяльність має передовсім характер страхових інституцій» [12, с. 45] і господарсько-економічної взаємодопомоги.

Вже протягом перших місяців після закінчення Другої світової війни у центрі найбільшого скупчення українських мігрантів і переміщених осіб у Західній Німеччині, в столиці

Баварії, Мюнхені та в його околицях, виникають перші значні громадські об'єднання. Так, протягом серпня-вересня 1945 р. у Мюнхені сформувалися торговельний кооператив «Кос», кооперативне виробниче об'єднання «Лабор» і кооператив «Жіноча праця». Ці об'єднання зіграли важливу організаційну роль у більш широкому середовищі українських переселенців, що перебували у той час на території Німеччини. Вони «понад три роки вели свою діяльність поза таборами; від них виходила ініціатива координації і співпраці позатаборових і таборових кооперативів, утворення їх центральної господарської організації та ідейно провідного осередку української кооперації на еміграції» [15, с. 53].

Водночас на території Австрії, у переселенському таборі Ландек наприкінці 1945 р. було створено товариство Українських Кооператорів та об'єднання «Сільський господар», які в свою чергу започаткували торговельний кооператив «Самопоміч» і виробничий кооператив, до якого увійшли українські інженери та колишні робітники і кустарі.

Вже навесні 1946 р. виникла гостра необхідність створення над окремими кооперативами центральної громадської ідеологічної та організаційної надбудови, яка б координувала в умовах еміграції кооперативні і громадські почини, узгоджувала їх із загальногромадськими інтересами, юридично оформлювала і спрямовувала у напрямку «грунтової підготовки до життя й праці на чужині» [15, с. 56]. Тому, у листопаді 1945 р. було створено Центральне Представництво Української Еміграції (ЦПУЕ), а слідом за ним, у квітні 1946 р., на першому з'їзді українських кооператорів усіх трьох західних окупаційних зон, – Об'єднання Українських Кооператорів та господарський Кооперативний Центр у Німеччині (у березні 1948 р. реорганізоване і юридично оформлене під назвою Господарське Об'єднання і Патронат Української Кооперації на еміграції «Унія»).

Одночасно з інституалізацією громадських організаційно-координаційних надбудов над господарсько-економічними кооперативами з таких університетських («шкільних») кооперативів, як гуртожиток і студентська кооперативна їдальня у Мюнхені, «студентська Самопоміч» при Українській Високій

Економічній Школі в Мюнхені, організації студентської самопомоги при Технічно-Господарському Інституті (УТГІ) в Регенсбурзі, виростили перші емігрантські організації самоврядності українського студентства.

На кооперативних засадах на землях Австрії та Західної Німеччини зародилися й видавничо-просвітницькі проекти та підприємства, наприклад, видавництво «Українська Книга» в Авгсбурзі. Тим самим на австро-німецьких теренах українство заклало нове покоління самоврядних громадських організацій чисто етнокультурного, навчального і просвітницького спрямування.

У 1945-1955 рр. відбулося масове переселення переміщених осіб українського походження з Німеччини і Австрії до Бельгії, Англії, Сполучених Штатів Америки, Канади, Бразилії, Аргентини, Парагваю, Австралії, Нової Зеландії. Задля різнопланової взаємодопомоги на чужині, єднання і координації зусиль, надання юридичної допомоги новим переселенцям, їх поселення, забезпечення роботою та збору коштів для цих потреб представники другої хвилі еміграції, які вже обжилися у цих країнах, та новоприбулі українські іммігранти створили низку спеціальних організацій: Союз Українців у Великій Британії (Англія, 1945 р.), Українське центральне допомогове бюро (Англія, 1945 р.), Кооперативна спілка з обмеженою відповідальністю «Нова Фортуна» (Англія, 1954 р.), Український Допомоговий Комітет (Бельгія, 1948), Центральне Господарське Об'єднання Української Еміграції в Бельгії (1949 р.), кооператив «Дніпро» (Бельгія, 1949 р.), Злучений Український Американський Допомоговий Комітет (США, 1944 р.), Український Католицький Допомоговий Комітет (США, 1945), Фонд Допомоги Українців Канади (1945 р.). Заокеанські організації надіслали свої представництва до Європи, а на місцях, у країнах оселення, новоприбулим надавали допомогу первинні («низові») «українські громади, їхні організації при парафіях, давно створені тут українські товариства взаємодопомоги, братські організації взаємозабезпечення – Український Народний Союз, Союз Українців Католиків Америки «Провидіння», Український Робітничий Союз, Українська Народна Поміч та ін.» [15, с. 58].

Порівняно з першою та другою хвилями, третій переселенській хвилі українців до країн далекого зарубіжжя властивий значний сплеск створення і розвитку власне громадських, культурно-освітніх, мистецьких об'єднань і організацій. Важливою ознакою цього періоду є масове створення не тільки місцевих, регіональних громадських об'єднань українців у країнах оселення, але й загальнодержавних («крайових») та всесвітніх ідеологічних і координаційно-організаційних структур. Так, в **Австралії** за ініціативи та під суттєвим впливом представників нової переселенської хвилі створюється Об'єднання Українців Австралії (1950 р., з 1953 р. – Союз Українських Організацій Австралії), Пласт (1948 р. – перша пластова організація, 1951 р. – перший Крайовий пластовий з'їзд), Рада Українських Кооперативів Австралії (1975 р.). У **Австрії** та **Бельгії** до старих організацій, що виникли у міжвоєнний період, додаються загальнодержавні Спілки української молоді (1947 р.). В **Аргентині** постають і розгортають активну діяльність Українська Центральна Репрезентація в Аргентинській Республіці (1947 р.), Союз Українок Аргентини (1949 р.), Організація української молоді в Аргентині «Пласт» (1949 р.), Спілка української молоді в Аргентині (1950 р.). У **Великій Британії** в повоєнний період, особливо протягом кількох перших його років, життя українських переселенців також різко поживляється і виникають такі громадські організації, як Об'єднання Бувших Вояків Українців у Великій Британії (1945 р.), Об'єднання українців у Великій Британії (1945 р.), Спілка Української Молоді (1946 р.), Організація Українських Жінок (1948 р.), Пласт (1948 р.), Спілка української молоді (1948 р.). Аналогічні процеси відбуваються і в середовищі українських переселенців у **Канаді**. Тут, знов таки, під впливом та завдяки енергії представників нової емігрантської хвилі створюються крайова Сілка української молоді (1948 р.), Пласт (1948 р.), Українська Кооперативна Рада Канади (1971 р.), Ліга Вільних Українців (1949 р., з 1991 р. – Ліга Українців Канади), Ліга вільних Українок (1950 р., з 1991 р. – Ліга Українок Канади). Поряд з Канадою, у **США**, представники третьої емігрантської хвилі започатковують і успішно розвивають такі громадські осередки, як Український

Інститут Америки (1948), Український культурний центр «Союзівка» (1952 р.), Український Інститут Сучасного Мистецтва (1971 р.). На території Європи, у повоєнній **Західній Німеччині** українці відроджують пластовий рух (започаткований ще протягом 1911-1913 рр. в Галичині, Буковині і Закарпатті), формують світовий центр керівництва українськими пластовими організаціями – Головну Пластову Старшину та Раду (м. Мюнхен, 1945 р.), створюють крайову Спілку української молоді (1946 р.) та Союз українських студентів у Німеччині (1949 р.). Поряд з Німеччиною, у **Франції**, після закінчення Другої світової війни нові українські переселенці і біженці засновують Академічне українське товариство у Парижі (1946 р.), Наукове товариство імені Шевченка (1947 р.), Українську оселю у Маквілері (1959 р.). Загалом після Другої світової війни у Франції досить активно працювали такі громадські організації українців: Українська Національна Єдність (мельниківська), профспілкове Об'єднання українських робітників у Франції (бандерівське), Об'єднання Українців у Франції (бандерівське), Спілка Української Молоді, Український Християнський Рух, Союз Українок у Франції, Товариство бувших вояків Армії УНР. Однак через брак керівних кадрів до 1990-тих років ці організації стали бездіяльними або взагалі перестали існувати. У 1961 р. у Парижі виникла громадсько-політична формація «Український Рух для Об'єднаної Європи», яка ставила перед собою завдання репрезентувати українців діаспори у загальноєвропейському та загальносвітовому масштабах. Потужна енергія представників третьої хвилі української еміграції позначилася навіть у деяких регіонах СРСР. Так, у радянській **Латвії** ще до остаточного розпаду Радянського Союзу, тобто до 26 грудня 1991 р. вихідцями з України були створені три самоврядні громадські організації – Національно-культурне товариство «Дніпро» (1988 р.), Національно-культурне товариство «Славутич» (1988 р.) і Український молодіжний клуб (1989 р.).

Проте найбільшим ідеологічним, стратегічним і організаційно-координаційним досягненням активістів та організацій третьої еміграційної хвилі українців стало створення низки таких всесвітніх координаційних об'єднань, як Світова Фе-

дерація Українських Жіночих Організацій (1948 р.), Конференція Українських Пластових Організацій (1954 р.), Ідеологічно Споріднені Націоналістичні Організації (1964 р.). Ці загальносвітові організації згодом утворили найбільш значущу і впливову координаційну надбудову – Світовий Конгрес Вільних Українців, заснування якого було проголошено у 1967 р. у Нью-Йорку і який значно посилив, зробив цілеспрямованішою та ефективнішою діяльність українських громадських організацій за межами України.

Діяльність громадських організацій другої і особливо третьої хвилі української еміграції за межі України та автохтонних українських земель Східної Європи була настільки ефективною та помітною, що задля протистояння їй (особливо у площині впливу на громадські процеси в Україні) радянська влада з самого початку почала створювати і активно розгортати діяльність відповідних опозиційних організацій. З цією метою вже в 1926 р. у Києві було створено Українське товариство зв'язку з кордоном. Воно проіснувало до 1959 р., коли було реформоване на організацію з новою назвою – Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами (УТД). Головним завданням УТД було виконання функції речника політики уряду СРСР та УРСР за кордоном та прорадянська пропаганда, гуртування прихильних до СРСР організацій та осіб, насамперед організацій та осіб українського походження.

1 жовтня 1960 р. в Києві, на базі республіканського відділу всесоюзного Комітету «За повернення на батьківщину» було створено Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном «Україна». Формально це товариство мало зміцнювати культурні зв'язки з українцями за кордоном, всебічно знайомити їх з творчою діяльністю українського народу на рідній землі та життям трудящих СРСР. Фактично ж діяльність організації була спрямована на підтримку прорадянських (так званих «прогресистських») організацій за кордоном, дезорганізації і провокацій у середовищі української еміграції. Тому товариство працювало під безпосереднім контролем КДБ УРСР. Після розпаду СРСР у 1991 р. ця організація припинила своє існування, як і інші структури, що

діяли з метою підриву та дискредитації діяльності численних самоврядних громадських організацій української діаспори.

Четверта хвиля масової міграції з України була зумовлена розпадом СРСР і труднощами становлення незалежної української держави. Ця хвиля з самого початку, з перших днів 1992 р. та проголошення незалежної України була викликана і до сьогоднішнього дня підживлюється виключно соціально-економічними причинами. Насамперед в її основі лежать такі негативні чинники:

1) несподівана зміна в Україні суспільно-економічного укладу, перехід від патерналістської економіки державно-соціалістичного типу до економіки олігархічно-капіталістичної;

2) злочинне тотальне знищення потужного економічного потенціалу, який незалежна Україна успадкувала від УРСР;

3) грабіжницьке привласнення кількома десятками сімей 90% національних багатств країни, які були створені і далі створюються усім суспільством;

4) системне і послідовне знищення дрібного і малого підприємництва, середнього класу та умов їх розвитку;

5) різке фінансово-майнове розшарування та масове зубожіння населення, 50-70 відсотків якого, за різними оцінками, перебуває за межею бідності;

6) неспроможність і небажання держави виконувати конституційно покладені на неї функції соціального захисту, охорони безпеки і здоров'я особи, забезпечення права на якісну освіту;

7) втрата більшістю населення впевненості у завтрашньому дні, особливо у майбутньому своїх дітей тощо.

Насамперед новітня хвиля масової зовнішньої трудової міграції за своєю суттю є своєрідним механізмом уникнення безробіття та виживання у процесі боротьби з бідністю [11, с. 44]. За даними комплексного дослідження Міжнародної організації з міграції (МОМ), проведеного в Україні і основних країнах перебування, «79% українських трудових мігрантів отримували низьку заробітну платню в Україні, що стало головною причиною їхньої міграції... Майже кожен десятий трудовий мігрант (11%) покинув країну через неможливість знайти роботу відповідно до своєї кваліфікації... Через низьку

якість життя в Україні ще 4% трудових мігрантів обрали іншу країну для свого проживання та працевлаштування. Незадовільні умови проживання досить часто асоціюються з втратою надії на краще майбутнє на батьківщині. Серед інших причин, можна відзначити такі соціальні фактори: низькі можливості для самозайнятості та професійного розвитку, бажання поліпшити навички та продовжити кар'єру за кордоном, сімейні причини, доступ до послуг охорони здоров'я, вразливість людей щодо корупції та злочинності, відсутність безпеки тощо» [11, с. 44].

Результати вітчизняних і міжнародних досліджень свідчать, що протягом 1991-2008 рр. обсяги та інтенсивність трудової міграції за межі України була відносно низькою. Хоча, вже станом на початок 2008 р., тільки за офіційними статистичними даними урядів і експертів країн перебування, загальна кількість українських трудових мігрантів сягала, приблизно, 4,5 млн. осіб [10, с. 61]. Помітне збільшення потоку трудової міграції відбулося в 2008-2009 рр. (на 0,05% і 0,08% відповідно). Його причини пов'язують зі світовою фінансовою кризою та її негативним впливом на економіку України. Протягом 2010-2013 рр. новітній український міграційний потік збільшився ще на 0,15% і 0,18% відповідно. У 2014 р. кількість трудових мігрантів з України зросла вже на 0,23%, а в 2016 р – на 0,32% [11, с. 31]. Причинами такого сплеску були вже не тільки соціально-економічні чинники, але й початок російсько-української війни. За одностайними оцінками вітчизняних експертів інтенсивність трудової міграції з України у коротко-строковій та середньостроковій перспективі буде зростати.

Довгострокові міграційні потоки (саме їхні представники найчастіше контактують у країнах перебування з громадськими організаціями діаспори та створюють свої власні) спрямовані в чотирьох основних напрямках – Польща (22,5% довгострокового міграційного потоку), Російська Федерація (19,2%), Чеська Республіка (18,3%), Італія (15,7%). Потік довгострокових трудових мігрантів до інших країн світу значно менший: – Німеччина – 3,2%, Португалія – (2,7%), Республіка Білорусь – (2,5%), США – (2,0%), Словаччина – (1,7%), Угорщина – (1,2%), Греція – (0,9%), Ізраїль – (0,8%), Франція – (0,7%), Бельгія –

(0,5%), Румунія – (0,4%), Об'єднані Арабські Емірати – 0,3%, Данія – 0,3%, інша країна – 0,8% [11, с. 32-33].

У статеві-віковій площині більшість короткострокових (64%) і довгострокових (71%) трудових мігрантів – це люди віком від 18 до 40 років. Люди старшого віку більш схильні до короткострокової трудової міграції. Водночас мігранти віком від 30 до 40 років беруть більш активну участь у довгостроковій трудовій міграції. За результатами соціологічних опитувань, у віковій групі 30-44 роки переважають чоловіки (50% чоловіків / 36% жінок, решта опитаних не дали відповіді). У віковій категорії 45-65 років, навпаки, переважають жінки (47% жінок / 28% чоловіків. У молодшій віковій групі (18-29 років) кількість чоловіків і та жінок відносно рівна (17% / 22% відповідно) [11, с. 39].

Важливою властивістю четвертої міграційної хвилі є високий рівень освіти і професійного досвіду трудових мігрантів. Статистичні та соціологічні дані показують, що 37% новітніх мігрантів мають вищу освіту, 41% отримали середню спеціальну або загальну середню освіту. Однак, цей високий показник зовсім не впливає на структуру зайнятості абсолютної більшості українських заробітчан, як короткострокових, так і довгострокових. Загалом, незважаючи на рівень освіти і кваліфікації, у країнах перебування найбільша кількість наших людей зайнята у будівництві (45% чоловіків і 3% жінок); домашніми роботами (1% чоловіків і 33% жінок); у готельному, ресторанному і туристичному бізнесі (5% чоловіків і 21% жінок); у різних сферах промислового виробництва (17% чоловіків і 9% жінок); у сільському господарстві (8% чоловіків і 10% жінок); у сфері транспорту і комунікацій (9% чоловіків і 1% жінок); у торгівлі (3% чоловіків і 6% жінок); у сфері інших послуг (3% чоловіків і 5% жінок); у інших сферах економіки, освіти, науки і культури країн перебування працюють 7% чоловіків і 6% жінок [11, с. 41].

Крім короткотермінової і довгострокової трудової міграції четверта міграційна хвиля породила й таке явище, яке можна назвати навчально-освітньою та науково-дослідницькою довгостроковою трудовою міграцією. Так, за оцінками експертів, у 2016/2017 навчальному році за кордоном навчалось щонай-

менше 72 000 українських громадян. Динаміка зростання кількості українського студентства в іноземних вузах протягом 2009-2016 рр. склала 176%. [16]. Три чверті цієї категорії мігрантів – молоді люди віком 18-29 років, а решта 21% – віком 30-44 роки. Такий віковий розподіл пояснюється тим, що українці виїжджають за кордон не тільки для отримання університетської освіти, але й для навчання в аспірантурі, отримання вчених ступенів, з метою підвищення кваліфікації та проведення наукових досліджень. Головними країнами призначення для студентів, аспірантів і науковців є Польща, Німеччина, Росія, Італія, Чехія, США, Великобританія, Іспанія, Канада, Китай, Австрія, Франція та Угорщина [16; 11, с. 34-35].

Для розуміння особливостей громадської та відповідної інституційно-організаційної діяльності представників четвертої міграційної хвилі за кордоном важливим є ще один показник – ступінь довіри новітніх мігрантів українським громадським об'єднанням, створеним попередніми поколіннями української еміграції. Результати досліджень і соціологічних опитувань свідчать, що «українські довгострокові мігранти не сприймають організації діаспори як надійний ресурс або як такі, що є актуальними для задоволення їхніх повсякденних потреб... Показник участі у офіційних організаціях діаспори є особливо низьким серед трудових мігрантів у країнах СНД та інших країнах, включаючи Канаду» [11, с. 88].

Крім того, що за своєю природою четверта міграційна хвиля українців за своєю суттю є чисто соціально-економічною та навчально-освітньою, їй властиві ще чотири суттєві особливості, які так або інакше визначають стратегію, напрями, тактику і результати інституціонально-організаційної діяльності її активістів.

Перша особливість – на відміну від попередніх хвиль, новітня міграційна хвиля українців припала на час молоді Української держави [13, с. 46]. Таким чином, якщо раніше масове переселення українців до інших країн знелюднювало Австро-Угорську і Російську імперії та Радянський Союз, то теперішня багатомільйонна хвиля мігрантів знекровлює, позбавляє найкращого людського потенціалу власну, так довго очікувану суверенну державу.

Друга особливість – на відміну від попередніх хвиль міграції з України, четверта хвиля має глобальний характер, внаслідок чого сучасний «український міграційний процес став важливим соціальним показником входження України до глобального суспільства» [10, с. 71]. Цей висновок впливає з того, що новітній міграційній хвилі властиві такі ознаки:

1) вона покрила майже всі держави Європи, Азію, Близький Схід, багато країн Африки, Північну і Південну Америку, Австралію, Нову Зеландію, Японію;

2) їй властиві міжрегіональні переміщення у межах країн перебування (яскравий приклад – рух українців з Півдня у Центр і на північ Італії) [10, с. 69];

3) в межах четвертої хвилі закономірного характеру набули наступні (вторинні) міграції заробітчани з одних держав перебування до інших (з Польщі – до Чехії, з Португалії – до Іспанії та Ірландії, з Греції та Італії – до Іспанії, з Аргентини – до Ірландії, з Ірландії – до Великої Британії та Канади тощо) [10, с. 69];

4) новітнім мігрантам властива нова якість, якої не знали переселенці попередніх трьох хвиль, – регулярне повернення більшої їх частини назад на Батьківщину [10, с. 69];

5) ще одна нова властивість – інтенсивна й масова сезонна міграція до сусідніх держав – Білорусі, Росії, Польщі, країн Балтії [10, с. 69].

Третя особливість – оскільки сучасний український міграційний процес став важливим соціальним показником входження України до глобального суспільства, остільки «загалом для ... новітніх емігрантів питання «національного самовизначення» має ситуативний, значною мірою випадковий характер і залежить від місця роботи, місця проживання, кола людей, з якими вони спілкуються, рівня знання рідної мови тощо. Така кон'юнктурна позиція емігрантів четвертої хвилі далеко неоднозначно сприймається в середовищі давніших українських поселенців» [13, с. 47].

Четверта особливість – значна кількість учасників четвертої хвилі міграції за межі України, роками проживаючи у відриві від історичної батьківщини, залишаються громадянами України. Тобто вони не є представниками діаспорної частини

українського етносу і одночасно становлять особливу його категорію – з одного боку, вони вже є частиною закордонного українства, а з другого, – залишаються частиною, закордонним крилом українського суспільства і громадянства. У зв'язку з цим організації, створені нашими трудовими мігрантами у країнах перебування є одночасно і юридичними особами цих країн, і невід'ємною частиною громадянського суспільства, третього сектору України.

Третя і четверта особливості новітньої міграційної хвилі мають важливе значення для визначення природи і специфіки організаційно-інституціональної діяльності наших трудових мігрантів. Багатомільйонна маса трудових мігрантів, яка вихлюпнулась на терени Європи, Російської Федерації, інших країн СНД і світу після падіння на початку 90-тих років ХХ століття і погіршення соціально-економічних умов в Україні, приблизно до 2000-2001 рр. була хаотичною, драглистою, слабо-організованою масою роз'єднаних, занурених у свої особисті проблеми та клопоти людей. Проте важке життя на чужині, приклад старої української діаспори щодо захисту своїх інтересів і прав за допомогою національних громадських організацій, аналогічний приклад діяльності громадських об'єднань представників інших національних меншин у країнах перебування примушував все більшу і більшу кількість наших співвітчизників замислюватися над створенням колективних громадських інструментів взаємодопомоги і захисту. На межі 1990-тих і 2000-них років цей багаторічний процес призвів до появи у багатьох країнах перебування великої кількості громадських організацій, створених українськими громадянами, які знаходилися там на заробітках, навчанні, займалися науковою або мистецькою діяльністю.

У той період громадські організації, створені попередніми хвилями емігрантів, в тому числі і сам Світовий Конгрес Українців (правонаступник Світового Конгресу Вільних Українців з 1993 р.), ще не надавали серйозної уваги новим організаціям, розглядали ці об'єднання як певних конкурентів і закликали нових мігрантів з України вливатися у свої організації, а не плодити безліч нових. Ситуація була ускладнена ще й тією обставиною, що нові організації

українства, про які йдеться, не могли позиціонувати себе як організації діаспори, адже були по суті об'єднаннями громадян України, які тимчасово перебувають у тій або іншій країні Заходу як трудові мігранти і на яких у зв'язку з цим, у багатьох і багатьох випадках не поширюється юрисдикція ні закордонної, ні української державної системи правового і соціального захисту, економічної та іншої підтримки.

Водночас збільшення кількості громадських організацій зовнішніх трудових мігрантів та поширення інформації про їх діяльність і в країнах перебування, і в самій Україні призвели до формування двох осередків, які ініціювали об'єднання закордонних громадських організацій українських трудових мігрантів та створення відповідної всесвітньої координаційно-організаційної надбудови. Цими осередками стали міжнародна ініціативна група та Українська Всесвітня Координаційна Рада (УВКР).

У серпні 2003 р. п'ятеро представників громадських об'єднань трудових мігрантів у країнах перебування та один представник від України підписали меморандум про створення Міжнародної громадської організації українців «Четверта Хвиля». Підписи під документом зокрема поставили: від України – Оксана Білозір, від Канади – Ростислав Кісіль, від Португалії – Василь Шайтанюк.

Згодом, 17 листопада 2003 р., за ініціативи та участі Оксани Білозір, Валерія Рябенка та Олександра Шокала було створено Всеукраїнську громадську організацію «Українська Взаємодопомога». В установчій конференції організації крім ініціаторів її заснування взяли участь делегати від 19 обласних осередків та Голова УВКР, Михайло Горинь. ВГО «Українська Взаємодопомога» створювалася як один із майбутніх колективних співзасновників МГОУ «Четверта Хвиля», як базова організація, що пов'язуватиме її з Україною.

Наступний крок по шляху організаційно-інституціонального розвитку самоврядності громадян України, які перебувають за кордоном було зроблено УВКР. Оскільки, згідно зі статутом, УВКР була створена як організація, що «об'єднує українські громадські організації в Україні та з-за кордону» [17], тогочасні її керівники (Голова, Михайло Горинь та

виконуючий обов'язки Голови Секретаріату, Валерій Рябенко) ініціювали прийняття черговими щорічними зборами Президії УВКР (лютий 2004 р.) рішення про активізацію роботи з українськими трудовими мігрантами і їхніми організаціями та створення спеціалізованої міжнародної інституції, спрямованої на примноження і розвитку таких об'єднань та координацію їх діяльності.

Міжнародну громадську організацію українців «Четверта Хвиля» було створено у 19 серпня 2006 р. І Всесвітнім з'їздом представників громадських організацій українських громадян з України та інших країн. З'їзд відбувся у Києві. Колективними співзасновниками МГОУ «Четверта Хвиля» стали вже згадана Всеукраїнська громадська організація «Українська Взаємодопомога» та 48 закордонних українських громадських організацій із 23 країн світу.

Надзавдання організації – громадське сприяння створенню таких умов, які б максимально зменшили обсяги трудової міграції з України і спонукали б українців до повернення на Батьківщину.

Головна мета МГОУ «Четверта Хвиля» – захист інтересів і прав українських громадян, які перебувають за кордоном, та членів їх сімей як у країнах перебування, так і в самій Україні.

Організація акцентує свою діяльність насамперед на українських трудових мігрантах, кількість яких сягає, за різними даними, від 6,5 до 8 млн. осіб (сьогодні, за оцінками багатьох навіть офіційних осіб, це число сягає вже 10-11 млн.). Водночас не менша увага надається захисту прав та інтересів інших груп громадян України, які перебувають за кордоном, – науковцям, студентам, представникам ділових кіл, митцям, спортсменам, туристам, людям, які виїхали за кордон для лікування, на відпочинок або за запрошенням родичів та друзів, тощо.

Головною формою діяльності МГОУ «Четверта Хвиля» є координація співпраці новітніх українських мігрантів та емігрантів, громадських організацій, створених ними у країнах перебування, з іноземними громадськими організаціями й урядами, а також з вітчизняними об'єднаннями громадян і державними органами України. Ця координація спрямована насамперед на розвиток громадської самоврядності сучасних

українських мігрантів та емігрантів, на надання їй системності та широкого структурно-організаційного й подієвого розмаху як за кордоном, так і на Батьківщині.

Крім формування в середовищі мігрантів і нових емігрантів мережі фахових, профспілкових, допомогових, інформаційно-культурних, добродійних, фізкультурно-оздоровчих та інших об'єднань МГОУ «Четверта Хвиля» зосереджується на лобюванні розробки й прийняття необхідних законодавчих актів, відповідній дослідницькій, інформаційно-пропагандистській, культурологічній та просвітницькій діяльності.

Як вже зазначалося, однією із найсуттєвіших ознак четвертої міграційної хвилі українців є її планетарна глобальність, короткотермінове або тривале оселення й робота українських громадян або емігрантів не тільки у країнах традиційного оселення, вподобаних переселенцями перших трьох хвиль. З іншого боку, не тільки у країнах, які тільки-тільки освоюються українством, але і в тих, де давно утвердилась стара українська діаспора, протягом чверті століття мігранти четвертої хвилі створили велику кількість різнопрофільних і дієвих громадських організацій. Так, в **Австрії**, у якій ще з часів першої, другої і третьої переселенських хвиль існували організовані українські громади та громадські об'єднання, значною мірою під впливом представників четвертої міграційної хвилі у 2010 р. було створено Товариство української молоді в Австрії (ТУМА). У **Великобританії**, знов-таки завдяки ініціативі та зусиллям представників четвертої міграційної хвилі, поряд українськими організаціями, традиційними вже для цієї країни, засновано організації нового покоління – Британсько-Українське Товариство (1992 р.) та Українсько-Британський Сіті Клуб (2005 р.). У **Греції**, де раніше не було чути про українські громадські об'єднання, новітня хвиля мігрантів створила одна за одною три громадські інституції – Товариство «Журавлиний край» (1998-2003 рр.), Товариство «Український журавлиний край» (2003-2012 рр.), Товариство «Українсько-Грецька Думка» (2003 р.). На теренах **Ірландії**, яка раніше теж не знала добре

зorganizованих українських організацій, новоприбулі трудові мігранти й емігранти заснували і успішно розвивають Асоціацію українців у Республіці Ірландія (2008 р.). В **Італії** діє понад 100 асоціацій українських емігрантів і громадян України, які тимчасово перебувають у цій країні, зокрема це такі організації: Асоціація «Калина» (м. Салерно, 2002 р.), «Товариство українців в Італії» (м. Рим, 2004 р.), Українська культурна асоціація «Україна Плюс» (м. Местре), 2004 р.), Добровільна асоціація українських жінок в Італії (м. Неаполь, 2004 р.), Асоціація «Україна в Європу» (м. Рим, 2005 р.), Християнське товариство українців в Італії (м. Рим), Асоціація «Україна» (м. Пескара, 2005 р.), Асоціація «Зерно» (м. Казерта, 2006 р.), Асоціація «Оріана», Українська громадська правозахисна організація українців в Італії «Оберіг» (м. Венеція, 2006 р.), Асоціація «Конгрес українців в Італії» (м. Рим), Центральна Координаційна Рада Українських Об'єднань в Італії (м. Рим, 2007 р., колишня Асоціація українських жінок-робітниць в Італії), Громадська рада представників українських асоціацій при посольстві України в Італії (2014 р.). В **Іспанії** у 2003 р. було створено Федерацію українських асоціацій Іспанії (м. Мадрид). До її складу входять такі українські об'єднання, засновані як до 2003 р., так і пізніше: Український культурно-освітній центр «Дивосвіт» (м. Мадрид), Асоціація українців в Іспанії «Оберіг» (м. Кантабрія), Асоціація «Україна» (м. Валенсія), Асоціація «Співвітчизники» (м. Овіедо), Асоціація українських робітників та професіоналів в Іспанії «Україна» (м. Уельва), Асоціація «Союз іммігрантів» (м. Вільяробледо), Асоціація українців «Співвітчизники» (м. Лас-Пальмас-де-Гран-Канарія), Асоціація «Іспано-український альянс» (м. Фігерес), Асоціація українців у провінції Аліканте «Славутич» (м. Аліканте). Крім цих об'єднань в Іспанії діють асоціації українців у містах Мурсія та Катільон. У **Нідерландах** організоване українське життя, яке з повоєнних часів тут майже занепало, було відроджене і поживлене завдяки створенню у 2014 р. новоприбулими емігрантами та мігрантами Фондації «Українці в Нідерландах». У досить невеликій та малолюдній **Норвегії** впродовж останніх чотирнадцяти років завдяки ініціативі й

енергії представників четвертої міграційної хвилі постали чотири громадські об'єднання українців – Українська громада в Норвегії (2004 р.), Українська спілка у Бергені та Хурдаланді (2009 р.; інша назва – Українська спілка Західної Норвегії; припинила діяльність у 2014 рр.), Пласт (2015 р.), Українська спілка в Роголанді (2015 р.). У **Німеччині** станом на середину 2018 року діяли 44 громадські об'єднання українських емігрантів, трудових мігрантів і студентів, а також 9 парафій греко-католицької церкви. Асоціація українців Північної Німеччини, яка була створена представниками третьої еміграційної хвилі, але до початку нового тисячоліття поступово занепала, була успішно відроджена представниками новітньої міграційної хвилі протягом 2002-2004 рр. Трохи пізніше нові українські трудові мігранти та емігранти заснували у Німеччині ще дві, вже власне свої, громадські організації – Центральну спілку українців Німеччини (2007 р.) і Німецько-український інформаційно-культурний центр (2009 р.). У 2012 р. було створено нову загальнодержавну координаційно-організаційну громадську надбудову – Об'єднання Українських Організацій у Німеччині (2012 р.). Організація об'єднує 14 громадських організацій, заснованих новоприбулими українськими мігрантами та емігрантами. До Об'єднання також увійшли три громадські організації українства, створені за часів третьої міграційної хвилі, – Союз українських студентів у Німеччині (також відроджений з 2004 року українськими студентами четвертої навчально-міграційної хвилі), Українська скаутська організація «Пласт» і Спілка української молоді, які теж значною мірою поповнилися і пожвавили свою діяльність завдяки представникам новітньої міграційної хвилі. У **Португалії** станом на початок 2018 р. діяли 6 громадських об'єднань, створених представниками четвертої міграційної хвилі з України. Найбільші з них – Асоціації українців "Собор" у Португалії (2003 р.) та Спілка українців Португалії (2003 р., об'єднує українські осередки 14 міст Португалії, 5 українських культурно-освітніх центрів і 3 українські дитячо-юнацькі центри). У **США** безпосередньо представниками новітньої хвилі або за їх активної участі з початку 90-х років минулого століття

було створено такі громадські інституції, як Фундація Україна-США (1991 р.), Українська громадська організація «Пома-ранчева Хвиля» (2004 р.), Всеамериканське громадське об'єднання «Нова Українська Хвиля» (2005 р.), а також дві благодійно-допомогові організації – Разом з Україною (2014 р.), Нова Україна (2014 р.), – які спеціалізуються на наданні допомоги українській армії, а також чинним та колишнім учасникам бойових дій на сході України. Завдяки активістам четвертої міграційної хвилі було створено першу громадську організацію і в **Туреччині** – Товариство «Українська родина» (Анталія). Оселення новітніх трудових мігрантів у **Чеській Республіці** викликало справжній бум творення тут таких сучасних громадських об'єднань українства, як Українська Ініціатива у Чеській Республіці (1993 р.), Культурно-освітній центр «Крок», Українська профспілка в Чехії, Товариство «Українські професійні спілки» в Чеській Республіці, Українська ініціатива у Чеській Республіці, Форум культур, Міжнародна громадська організація «Українська європейська перспектива», Міжнародна асоціація українців «Євромайдан», «Празький Майдан», Товариство трудової міграції українців у Чеській Республіці «Берегиня». У **Швеції** українськими мігрантами й емігрантами четвертої хвилі створені й активно діють такі громадські об'єднання, як Союз українок Скандинавії (2002 р.), Українсько-шведська культурна спілка, Українська молодь Швеції, Українські козаки, Активні українці в Європі, Українська громада у м. Гетеборг, ВАТРА – Українська Асоціація у Швеції. У **Швейцарії** кілька останніх років активно працює Українське товариство Швейцарії, створене представниками четвертої міграційної хвилі. В **Японії** українські трудові та навчально-освітні мігранти створили в 2000 р. неформальне (мережеве) Товариство українців «Краяни».

Частина організацій, названих вище, вже встановила контакт з МГОУ «Четверта Хвиля» і стала її колективними членами, інші надають перевагу налагодженню контактів з СКУ. Треті, до числа яких, на жаль, належить переважна більшість громадських об'єднань новітніх закордонних мігрантів, поки-що не поєдналися з осередками четвертої міграційної хвилі

українців у інших країнах та відповідними світовими координаційно-організаційними надбудовами. Ця більшість воліє працювати цілком самостійно, часто в певній самоізоляції, віддаючи лише невелику частку своїх зусиль зусиль місцевому, крайовому і світовому єднанню громадських інституцій четвертої хвилі, збереженню національної автентичності, популяризації України та української культури. Вона використовує ці підходи більшою мірою для ситуативно-кон'юнктурного вирішення своїх регіональних і корпоративних проблем, ніж для принципово-послідовного національного самовизначення, захисту й утвердження доброго імені, забезпечення безпеки і добробуту українського народу та української держави. Водночас, порівняльний аналіз долі та діяльності чотирьох українських міграційних хвиль дає багато підстав вважати зазначені недоліки новітньої міграційної хвилі хворобами зростання, які лікуються часом, працею і досвідом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Брук С., Кабузан В. Миграция населения в России XVIII – начале XX века (Численность, структура, география) // История СССР. – 1984. – № 4. – С. 49-61.

2. Витанович І. Кооперація під більшовиками // Українська кооперація діаспори. Історичний огляд. 1930-1995. – Чикаго-Київ: Українська Світова Кооперативна Рада (УСКР), 1996. – С. 20-23.

3. Витанович І. Спадщина великої мети // Українська кооперація діаспори. Історичний огляд. 1930-1995. – Чикаго-Київ: Українська Світова Кооперативна Рада (УСКР), 1996. – С. 15-16.

4. Герей В. Іван Турчин – національний герой США. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://naskryzhalyah.blogspot.com/2016/03/blog-post_82.html

5. Євтух В. Б. До проблеми визначення поняття «етнічна меншина» // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. – К.: ІНТЕЛ, 1994. – С. 17-32.

6. Євтух В. Б. Структура та характер взаємодії елементів сучасного українського етносу // Формування української нації: історія та інтеграції (Матеріали круглого столу істориків України, Львів-Брюховичі, 23 серпня 1993 р.). – Львів, 1995. – С. 23-27.

7. Євтух В., Трощинський В., Попок А., Швачка О. Українська діаспора. Сціологічні та історичні студії. – К.: Вид-во УАННП «Фенікс», 2003. – 228 с.

8. Кооперація, кооперативна наука, кооперативна преса в Україні // Українська кооперація діаспори. Історичний огляд. 1930-1995. – Чикаго-Київ: Українська Світова Кооперативна Рада (УСКР), 1996. – С. 16-20.

9. Кривець Н. Національно-культурна діяльність української еміграції у Німеччині в 20-30-ті рр. ХХ ст. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/Book/minzv/17.pdf>

10. Марков І., ерм. Бойко Ю., Іванкова-Стецюк О., Селещук Г. та ін. На роздоріжжі: аналітичні матеріали комплексного дослідження / За ред. І. Маркова. – Львів, 2009. – 248 с.

11. Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні. – К: Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні, 1916. – 116 с.

12. Плешкевич О. Економіка – основна сила української спільноти в діаспорі (Доповідь, виголошена на пленарній сесії третього СКВУ в Нью-Йорку 1978 р.) // Українська кооперація діаспори. Історичний огляд. 1930-1995. – Чикаго-Київ: Українська Світова Кооперативна Рада (УСКР), 1996. – С. 42-52.

13. Попок А. А. Закордоне українство як об'єкт державної політики. – К.: Альтерпрес, 2007. – 227 с.

14. Рибалко І. К. Історія України. Частина II: Від початку ХІХ ст. до лютого 1917 року – К.: Основа, 1995. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://readbookz.com/book/201/7686.html>

15. Семчишин М. Кооперативні організації української еміграції у Західній Європі // Українська кооперація діаспори. Історичний огляд. 1930-1995. – Чикаго-Київ: Українська Світова Кооперативна Рада (УСКР), 1996. – С. 53-62.

16. Скільки українських студентів навчаються за кордоном. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tvi.ua/novini/stalovidomo-skilki-ukrainskih-studentiv-navchayutsya-za-kordonom.html#hcq=tgs6iUq>

17. Статут Української Всесвітньої Координаційної Ради. – Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uvkr.org/statut>

*Володимир СЕРГІЙЧУК,
доктор історичних наук, професор
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

**ЗАОКЕАНСЬКА НАЇВНІСТЬ ЧИ СВДОМА
ЗААНГАЖОВАНІСТЬ,
або Як американський професор Воловина заводить
у блуд читачів газети «День»**

Багато людей, які все свідоме життя прожили у вільному світі, очевидно, й гадки не мають, що поза ним може існувати режим, де існує таке явище, як приписки. Скажімо, щоб заробити нагороди за високі врожаї, приховують додатково засіяні площі, аби вивести в передовики одну з доярок, їй записують видосене іншими трудівницями молоко. В середині 1930-х років в Радянському Союзі організували рух стахановців, коли на одного вибійника працював мало не весь колектив шахти.

Із таких переможних реляцій виходило, що нібито в країні надлишок хліба, але його купляли за кордоном. Молоко начебто лилося рікою, але в магазинах за ним стояли в чергах. Того ж нібито понадпланового вугілля не вистачало на опалення шкіл і дитячих садочків...

Так траплялося тому, що статистичні органи зводили звіти з низів про рекордні врожаї, надої, видобуток корисних копалин в конкретні цифри здобутків, а планові органи їх розподіляли серед населення – відтак вистачало не всім, бо неписане правило показати на папері звершення, яких у дійсності не було, тобто приписати в угоду вищому начальству, діяло в усіх галузях народного господарства, в усіх регіонах. Чого, звичайно, не могло бути в капіталістичному світі.

Чому з цього розпочинаю? Та тому, що американський професор Олег Воловина в своїй статті «Терор голодом: як науково обґрунтувати кількість жертв?» (День, 13–14 липня 2018) хоче переконати читачів поважної газети, що «в

Радянському Союзу дані фальсифікувались, лише якщо для цього була поважна причина». А тому, мовляв, «більшість демографічної статистики була зібрана та проаналізована професійно і не була підроблена».

Так мислить із-за океану професор Воловина, не усвідомлюючи, що спотворення статистичних даних стало звичайною буденністю в СРСР, а реальні показники розвитку країни могли існувати хіба що в так званих «особливих теках». Через те в його публікації і з'являється осана на честь Всесоюзного перепису населення 1937 року, «який був проведений належним чином і зафіксував надзвичайні втрати населення, спричинені Голодомором 1932 – 1933 рр.».

Для професора Воловини і очолюваної ним українсько-американської дослідницької групи, що працює на організовані ним закордонні гранти, ці втрати сягають 3,8 мільйона осіб, і цю позицію він вважає єдино правильною, оскільки, мовляв, вказана «цифра підтверджена міжнародним науковим істеблш-ментом, забезпечує тверду та достовірну основу наративу Голодомору».

Намагаючись переконати читачів «Дня» в своїй правоті, професор Воловина додає: «Протягом останніх 30 років більше 20 закордонних учених (Ф. Лорімер, Р. Конквест, М. Ліві-Баччі, Ж. Валлін та інш.) намагалися провести оцінку втрат Голодомору і практично всі їх оцінки коливаються в межах від 2,8 до 5,0 млн. Проте всі ці дослідження були відкинуті без розгляду і аналізу».

Автор цих рядків заявляє про іншу кількість втрат від Голодомору 1932 – 1933 років – щонайменше 7 мільйонів за дослідженнями на сьогодні.

На звинувачення Воловини можу відповісти тільки одним: ніхто не відкидає праць названих закордонних дослідників, але чи могли вони аналізувати донедавна заховані первинні документи українських архівів, якщо не працювали в них? А саме з них, як на мене, і треба починати встановлювати конкретну цифру втрат від Голодомору 1932 – 1933 років, бо й оприлюднені Москвою через 50 років дані перепису 1937 року

не такі вже й достовірні по Україні, як стверджує професор Воловина.

Так, цей перепис через 8 місяців після його проведення був визнаний дефектним і відмінений, а його організатори – репресовані. Але ж поки дані первинного обліку дійшли від українського села до Москви через район, область і республіку, то вони дивним чином трансформувалися. Скажімо, за первинними документами Всесоюзного перепису населення 1937 року його наявність в окремих районах Кам'янець-Подільської області не співпадає з тими даними, якими вже оперували в Управлінні народногосподарського обліку УСРР, коли звітували до ЦК КП (б) У й Раднаркому УСРР. Зокрема, у виявлених місцевих матеріалах населення Дунаєвського району становило 36.784 осіб, а в республіканському зведенні його тут уже значилося 44,3 тисячі осіб, у Кам'янець-Подільському відповідно 76.286 і 108,3 тисячі, Старокостянтинівському – 44.540 і 61,5 тисячі, Деражнянському – 30.381 і 36,2 тисячі. Цілком ймовірно, що такі результати можуть виявитися і в окремих районах інших областей, коли вдасться розшукати первинні матеріали перепису – досі цим ніхто не займався.

Але якщо просумувати навіть вказані завищені показники з даними з інших регіонів, що збереглися в колишньому спецхрані, то виявиться, що кількість населення УСРР за переписом 1937 року не 28.383 тисяч, а на 532 тисячі менше! То що ж це за чесний перепис, тим паче, що він не вказував даних про місце народження людини, а відтак неможливо було визначити міграційні процеси. Про це демограф Воловина мав би сказати, однак він обминув таке надзвичайно важливе питання для визначення кількості жертв Голодомору 1932 – 1933 років.

Як свідчить його стаття в «Дні», так він робить і в інших випадках, коли не має аргументів для критики свого опонента. Наприклад, прагнучи довести хибність методології підрахунку втрат від Голодомору щонайменше в 7 мільйонів осіб, він згадує мої посилання на повідомлення німецьких дипломатів і на позицію діаспорного дослідника С. Соснового. Але з мого

цитування останнього професор Воловина випускає найголовніше: С. Сосновий, як і я, виходив з того, що населення УСРР станом на 1 січня 1932 року нараховувалося 32,6 мільйона осіб, і що ця цифра має бути базовою для визначення втрат за 1932 – 1933 роки, а не результати Всесоюзного перепису населення 1926 року, коли в УСРР було зафіксовано 28,9 мільйона мешканців.

Зрештою, всім незаангажованим дослідникам зрозуміло, що після перепису 1926 року в УСРР до 1 січня 1932 року народжувалися діти, відтак населення зростало, і його кількість влада постійно уточнювала – не тільки на початок кожного нового року, але й кожного нового кварталу, адже треба було розраховувати необхідні запаси продовольства для забезпечення, як, до речі, й інших товарів, у першу чергу солі, сірників і гасу.

І цифра в 32,6 мільйона взята мною не тільки з виданих Управлінням справами Раднаркому УСРР на початку 1933 року адміністративно-територіальних довідників по кожній області, де поточна кількість населення вказується станом на 1 січня 1932 року, а й на основі обліку міського й сільського населення, що відбувався в 1931 році. Ставлячи під сумнів цифру в 32,6 мільйона, професор Воловина цитує упорядників даних збірників, які заявляли, що нібито «всю роботу щодо складання проведено терміновим порядком... і не було змоги й часу досконально перевірити ці матеріали на місцях».

Але в чому не могли «гарантувати цілковитої певності та повноти показників, уміщених у довіднику» його упорядники? Звідки професор Воловина взяв, що це стосується результатів обліку міського й сільського населення УСРР, якщо вони фігурують в архівних матеріалах уже в грудні 1931 року? Переконалий, якби шановний професор уважно перегорнув ці книги, то переконався, що побоювання упорядників стосувалося статистичних даних стосовно здійснення різних народногосподарських завдань, наприклад, вірогідності виконання взимку 1933 року хлібозаготівель з урожаю 1932. А для перевірки результатів обліку населення 1931 року в них був цілий рік.

Чому про це нічого не каже професор Воловина? Чому він і його українсько-американська група замовчує дослідження видатного українського вченого, одного з фундаторів вітчизняної демографії Арсена Хоменка, котрий наприкінці 1932 року в статті «Людність УСРР у перспективному обчисленні» спирався на базову кількість населення станом на 1 січня 1932 року – 32.241 тисяча осіб (очевидно, без спецконтингентів, бо урядова цифра на цю дату, як знаємо – 32.600,7 тисячі).

Крім того, Арсен Хоменко, розрахунки якого вперто ігнорують нинішні його колеги, тоді ж прогнозував, що за звичних умов населення УСРР станом на 1 січня 1934 року збільшиться до 33.464 тисяч, а на 1 січня 1937 – до 35.615 тисяч осіб.

Дані ж Всесозного перепису населення 1937 року по УРСР, як наголошувалося вище, становлять 28.383,0 тисячі осіб, тобто, жителів в УСРР порівняно до 1926 року стало менше! Наші ж розрахунки засвідчують, що на початок січня 1937 року населення України становило не більше 27.851 тисячі осіб.

Коли ж від цієї цифри відняти приріст населення в 1934 році (88,2 тис.осіб), 1935 (417,2 тис.) і 1936 (533,7 тис.) – усього 1.039,1 тис., то маємо станом на 1 січня 1934 року 26.812 тисяч осіб. А мало б бути щонайменше 33.933.400 (з урахуванням спецконтингентів): до кількості населення станом на 1.01.1932 року в 32.680,700 додаємо народжених у 1932 – 1933 роках в кількості 1.252,700. Різниця між 1.01.1932 і 1.01.1934 – 7.121,400!

Про цю методику підрахунку втрат професор Воловина зовсім не згадує в своїй статті, натомість він наводить розлогі цитати, скажімо, того ж С. Соснового, який, наголошуємо, не знав справжніх результатів переписів населення 1937 і 1939 років.

Щодо останнього перепису, на який постійно посилається група професора Воловина, то він виявився ще більш сфальсифікованим. Про справжній результат його повідомляв ще 2 лютого 1939 року начальник управління народно-

господарського обліку Держплану УРСР Рябічко в таємному донесенні на адресу голови Раднаркому УРСР Коротченка: насправді в Україні населення тільки 29,4 мільйона осіб, а не 30,9 мільйона, як це оголосила Москва. При цьому уточнювалося, що враховуючи приріст населення за 1937 – 1938 роки в півтора мільйона, цей показник мав би сягати 29,9 мільйона, але такої кількості людності в УРСР таки немає.

Зрозумівши, що «вилізли» невміло приписані більше півмільйона підчас перепису 1937 року, після кількох місяців роздумів у Москві дописали УРСР ще мільйон, який доручили Харківській машинолічильній станції розкидати по окремих областях у відповідних пропорціях.

Ця директива 27 липня 1940 року була розіслана в усі регіони за підписом заступника начальника Центрального управління народногосподарського обліку Держплану СРСР Возіна: *«Посылаемые нами данные переписи Вы можете использовать для своих работ, а также предоставлять для служебного пользования государственным учреждениям и общественным организациям.»*

Опубликованию эти данные не подлежат – до особого распоряжения.

Пользоваться этими данными, а также предоставлять другим учреждениям и организациям следует, как правило, в той группировке возрастов, в которой они были опубликованы в печати за 28 апреля 1940 г., т. е. до 7 лет, 8 – 11, 12 – 14, 15 – 19, 20 – 29, 30 – 39, 40 – 49, 50 – 59, 60 и старше: погодные данные, особенно с подразделениями по полу, можно предоставлять только в отдельных случаях, лично начальникам учреждений».

А далі був цікавий реверанс: *«При пользовании высланными данными просим учесть следующее:*

1) В отношении общей численности эти данные несколько отличаются от опубликованных в печати за 2 июня 1939 года, а также от данных по имеющимся у вас ф. № 2 и ф. № 3; это объясняется тем, что данные ф. № 2 и ф. № 3 и опубликованные в печати 2/VI – 39 г. являются данными предварительного подсчета на местах, а посылаемые теперь

данные представляют собой окончательные итоги, полученные при подсчетах на машинно-счетной станции».

Відтак 6 червня 1940 року начальник Харківської машинолічильної станції зафіксував такі остаточні дані з перепису 1939 року, скажімо, по Кам'янець – Подільській області: чоловіків у містах – 93.402, жінок у містах – 110.852, чоловіків у селах – 721.334, жінок у селах – 813.495, усього –

1. 739.083 особи. В той же час первинні документи Кам'янець-Подільського обласного відділу статистики засвідчують, що наявного населення на теренах області нараховано було в 1939 році тільки 1.637.654 осіб. При цьому не можна зрозуміти, чому за умови приросту населення за 1937-1938 роки в області в кількості 69.968, його в 1939 році стало менше на 19.524 особи.

Подібні нестикування бачимо і при аналізі первинних документів перепису 1939 року, які збереглися в Державному архіві Полтавської області. Так, оприлюднені Москвою кількісні показники вікових груп не співпадають з місцевими матеріалами. Зокрема, в московському збірнику зазначається, що дітей 8 – 11 років на тодішній Полтавщині нараховано 189.383, 12 – 14 років – 182.754. У той же час полтавські документи вказують на зовсім інші цифри – відповідно 137.418 і 175.780.

Про ці махінації з даними всесоюзних переписів 1937 і 1939 років уже два роки повідомлені наші демографи й окремі історики, котрі не працюють з первинними документами українських архівів. Однак вони, в тому числі й професор Воловина, чомусь продовжують ігнорувати виявлені матеріали, намагаючись утримати свої позиції, вдаючись до всіляких маніпуляцій. Зокрема, заявляють, що світ уже знає про 3,5 – 3,9 мільйона втрат, ці цифри, мовляв, визнали авторитетні зарубіжні вчені, як Тімоті Снайдер, Андре Граціозі, Енн Епплбом, тому необхідно на них і зупинитися.

Американському професорові Воловині і його українсько-американській дослідницькій групі видається «безнадійним завданням – скласти комплексний список всіх можливих смертей і намагатися їх підрахувати». Очевидно, на його думку,

подібним можуть займатися євреї, вірмени, котрі постійно нагадують світові про трагедію їхніх націй, наші добровільні активісти, котрі й досі розшукують полеглих у Другій світовій солдатів. А українцям, виходить, час забути про всіх невинно убієнних Голодомором у 1932 – 1933 роках.

Цей заокеанський дослідник уважає, що «демографічні методи були використані для оцінки ВСЬОГО числа смертей упродовж періоду Голодомору, яка включає велику кількість незареєстрованих смертей», тому він знімає з себе обов'язок продовжувати встановлювати всіх, хто став жертвою сталінського злочину.

Однак ознайомлення навіть з частиною невивчених досі документів з колишніх спецхранів змушує серйозно поставитися до даної проблеми і без сподівання на реальну наукову допомогу професора Воловини по-справжньому зайнятися нею самим.

Так, автор цих рядків, наголошуючи про мінімальну кількість втрат у 7 мільйонів, постійно зазначає, що серед них можливі ймовірні природні втрати за два роки в сумі 1.029,400 осіб за нормальних умов розвитку України. Відтак це дає 6.092,400 прямих втрат від Голодомору 1932 – 1933 років. Але чому ж він продовжує стверджувати таки про втрати від 7 до 10 мільйонів, як заявляли німецькі дипломати на основі довірливих розмов з високопосадовцями української філії ДПУ?

Тому, що й досі не досліджено **всієї складової втрат, а це** не дає можливості заявити про остаточні реальні результати наукових пошуків. Чи не найголовнішою проблемою серед багатьох є неповноцінність статистики смертей за 1932 – 1933 роки. Величезна кількість жертв просто незареєстрована. Щоб приховати справжній стан зі смертністю населення в багатьох районах вирішили замовчувати цей факт. Так, 27 квітня 1933 року бюро Брацлавського райкому КП (б) У Вінницької області, визнавши, «що голодування набирає дійсно широкого розміру, як по кількості сіл, так і по розміру в кожному селі і має тенденцію поширення», водночас ухвалює: «вважати за неприпустиме факти реєстрації смерті по книжках

ЗАГС окремими сільськими Радами «від голоду», оскільки це ніким не встановлено».

Безумовно, така політика влади дезорієнтувала працівників сільрад, які реєстрували факти смертей, і спричинилася до того, що в багатьох місцях почали не тільки фальсифікувати діагнози, а й приховувати масовість цієї трагедії. Відтак 28 серпня 1933 року Вінницькеобласне УНГО наголошувало про несвоєчасне звітування про рух населення на місцях. Зокрема, вказувалося, що не здали звіти за травень-червень Бершадський, Гайсинський, Джулинський, Козятинський, Муровано-Куриловецький, Немирівський, Теофіпольський, Тиврівський, Чуднівський і Янушпільський райони. Водночас Бердичівський район надав неповноцінний статистичний матеріал за червень – з 39 сільрад звітні матеріали надійшли тільки з 20.

Подібна картина спостерігалася також і в Брацлавському (43 і 17), Заславському (58 і 41), Іллінецькому (48 і 19), Кам'янецькому (38 і 23), Козятинському (48 і 23), Копаїгородському (37 і 9), Славутському (65 і 43), Старокостянтинівському (46 і 30), Тиврівському (33 і 16), Шаргородському (45 і 25) районах.

А Вінницька міськрада, до складу якої входили десятки навколишніх сіл, навіть у середині листопада 1933 року не прозвітувала про рух населення в першому півріччі. Одна з причин – відсутність відповідних бланків. Скажімо, не збереглося актових записів з Переорської сільради, керівники якої просили органи ЗАГСу «передати через посланного виконавця книгу записів про смерть, в котрій заявляється крайня необхідність».

Оскільки така ж «крайня необхідність» виникла і в Полтавській, Станіславчицькій, Синюхино-Брідській та інших сільських радах Первомайського району тодішньої Одеської області, то свідоцтва про смерть почали виписувати на бланках документів про народження, одруження й розлучення.

Підтвердженням того, що звітні дані з місць були далеко неповними може служити документ про перевірку реєстрації смертей у Сквирському й Володарському районах, яка відбулася взимку 1933 року. Зокрема, доповідна записка заступника

наркома охорони здоров'я УСРР Хармандар'яна до генерального секретаря ЦК КП (б) У Косіора від 6 червня 1933 року констатує: «Безсумнівним слід вважати значно применшені цифри померлих, так як перевірка на місцях та ретельне дослідження місцевого матеріалу свідчать про значно більші цифри: так по Сквирському району з 1.01 по 1.03 по звітним даним померло 802 чол., тоді як перевіркою встановлено на 15.01 1.773 смертельних випадки, у Володарському районі на 1.03 говориться про 742 смерті, тоді як насправді до цього часу померло більше 3.000 чол.».

Що важливо: ознайомлення з документами, що збереглися в Державному архіві Київської області, засвідчує: ніяких змін у документацію після виявлення спеціальною перевіркою в 1933 році недообліку смертей не було внесено. У цілому ж райони тодішньої Київської області не подали за неповними даними 1.677 місячних звітів про рух населення в 1933 році, що не дає можливості реально оцінити втрати від Голодомору.

Коли більшовицька влада усвідомила масштаб Голодомору, то вона почала ховати первинні документи. Скажімо, 13 квітня 1934 року Одеський облвиконком ухвалив рішення про вилучення книг актових записів за 1932 – 1933 рік і передачу їх на зберігання до таємних частин райвиконкомів, «зі злочинним обліком народження та смертей в сільрадах в результаті роботи «чужих елементів».

Через тиждень до цього вдалася і влада Харківської області, яка подібною директивою до міськрайвиконкомів вимагали *«очистить сельсоветы от классово-враждебных и чуждых элементов, установив регулярное наблюдение за делом регистрации актов»*. Цей документ гласив: *«Все книги регистрации смертей за 1933 год и за 1932 год, начиная с ноября месяца Областной исполнительный комитет требует изъять из сельсоветов и передать для хранения в секретную часть райисполкомов»*.

У квітні 1934 року сільрадам Вінниччини також надійшла подібна вказівка: *«Негайно відберіть книжки ЗАГС про смерть за 1932 та 1933 роки і надішліть такі до спецчастини міськради...»*.

А якби всі свідоцтва про смерть того періоду на Харківщині побачили члени українсько-американської групи професора Воловини, то вони зрозуміли б, що велику кількість смертельних випадків від Голодомору в 1933 році зареєстровано тільки через рік, що також не дає повної картини трагедії. Наприклад, Кирилівська сільрада Красноградського району 11 січня 1934 року фіксує смерть Мотрі Чубач за 13 грудня 1933, 31 січня – кончину Пилипа Бойка за 3 травня 1933 і Михайла Бойка (сина) 3 червня 1933, Василя Бойка (сина) за 11 червня 1933, Миколи Бойка (сина) за 15 липня 1933, Петра Бойка (сина) за 10 липня 1933. У Піщанці вісімнадцятирічний Андрій Асєєв, котрий відійшов у засвіти 10 липня 1933, зафіксований у книзі реєстрації тільки 13 жовтня 1934 року. Він був таким двадцятим з числа зареєстрованих 99 в 1934.

Члени групи професора Воловини переконані, що велика втрата селян України в 1932 – 1933 роках – це результат їхньої втечі до Росії та інших радянських республік. Однак конкретних фактів навести не можуть, оскільки кількість українців у Росії з 1926 по 1937 рік не збільшилася, а навпаки – зменшилася з 7 до 3 мільйонів.

Ми маємо підстави стверджувати про зовсім іншу тенденцію: голодних українських селян з теренів Росії намагалися відправити додому ще з початку літа 1932 року – після сумнозвісного листа Сталіна до Молотова й Кагановича від 18 червня 1932 року, що, мовляв, «десятки тисяч українських колгоспників» блукають європейською частиною СРСР і «розкладають нам колгоспи своїми скаргами і скигненням».

Зачищали Росію тоді не тільки від голодних наших селян, а й українських дітей, які виявилися там у будинках безпритульних. Наприклад, 17 липня 1932 року московська міліція відправила до Києва 178 підлітків, яких виловили на вокзалах, а 22 липня 12 дітей було прислано з Калуги до Конотопа під тим приводом, що вони не розмовляють російською мовою, хоч це не відповідало дійсності.

Що відбувалося після сумнозвісної постанови Кремля від 22 січня 1933 року про заборону виїзду голодним селянам України і Кубані за хлібом до Росії, Білорусі й Закавказзя

свідчить Микола Міняйло з Костянтинівки на Мелітопольщині: *«У січні 1933 р. під час шкільних канікул поїхав він до Курської області, звідки писали, що там голоду немає, там він у людей набрав трохи картоплі і хліба, але побачив сани з працівниками НКВС, які робили облаву на українців і гнали їх назад до України, хлопцю вдалося сховатися, але до двору зайшли три співробітники НКВС, наказали зібрати речі та привезли до залізничної станції. У залі було людей, як оселедців у бочці. Майже всю ніч люди стояли, вранці їх посадили на поїзд, у кожному вагоні знаходився співробітник НКВС. На кожній із зупинок з вагонів виносили померлих... Як тільки переїхали умовний кордон з Росією, охоронці залишили поїзд».*

Коли ж голодні українські селяни кинулись до міста, аби влаштуватися на роботу з метою рятувати від голоду свої родини, то їх там на роботу брати не поспішали. Тривалий час вони в безнадії виснажувалися, а потім помирали, їхні трупи щоденно стягуватимуть до великих ям і засипатимуть землею безіменними без будь-якого християнського пошанування до небіжчика.

Водночас робоча сила шукатиметься на стороні. Так, член колегії Наркомпраці Худокормов 8 січня 1932 року доповідав Раднаркому УСРР про те, що для забезпечення промисловості й будівництва робочою силою в 1932 році необхідно мати додатково близько 600 тисяч осіб, у тому числі 130 тисяч для шахт Донбасу. Для останніх з УСРР планувалося завербувати 44 тисячі, а з РСФРР – 64 тисячі. У листі до генерального секретаря ЦК КП (б) У Станіслава Косіора в 1932 році зазначалося: *«Сейчас мы наблюдаем такую картину: старые шахтеры из Белоруссии и Центральной Черноземной области, которые в последние годы засели в деревне, снимаются с «якоря» со всеми своими пожитками, семьями и сватами и едут в Донбасс, и как будто оседают в Донбассе всерьез и надолго».*

Ініціативу в цьому плані доручалося проявляти місцевим «смотрящим Москви» і в інших областях. Так, 24 липня 1933 року бюро Дніпропетровського обкому партії ухвалило: *«Учитывая, что внутриобластные ресурсы рабочей силы не*

могут покрыть всех потребностей заводов и новостроек в области, просить ЦК ВКПб, ЦК КПбУ и Наркомтяжпром оказать помощь заводам и новостройкам нашей области и в первую очередь заводам Петровского и Дзержинского путем завоза рабсилы из других областей и краев Союза, с тем, чтобы Наркомтруд прикрепил для вербовки Татарию и Башикирию и выделил дополнительные лимиты на квалифицированную и неквалифицированную рабсилу».

А 4 серпня 1933 року секретар Дніпропетровського обкому Хазанов просив Кагановича й Косіора *«выделить дополнительные лимиты на ввоз квалифицированной и неквалифицированной рабсилы из других областей и республик Союза в количестве до 36.000 человек (желательно из Татарской, Башкирской и Белорусской республик)».*

Той же Хазанов 25 вересня 1933 року, повідомляючи Кагановича й Постишева про те, що на будовах регіону працює до 25 тисяч завербованих колгоспників з Середньої Волги, просив дозволити *«на заработанные ими деньги в организованном порядке закупить хлеб в период разрешения свободной торговли хлебом».*

Через три тижні Дніпропетровський обком просить Кагановича дозволити ще *«выделить дополнительные лимиты на ввоз в область рабочей силы на 36.000 чел., желательно из Татарской, Башкирской и Белорусской республик».*

А 3 листопада 1933 року бюро розглянуло питання щодо підготовки до прийому заводами області завербованої робочої сили на Середній Волзі. Було висловлено стурбованість, що Дніпрокомбінат не освоїв наряди на вербування в цьому російському регіоні на 12 тисяч робітників, заводи імені Дзержинського і Петровського, трест Дзержинськбуд – по 2 тисячі, трести «Руда», Кривбасбуд – по 4 тисячі. Незадовільно освоювали додаткові фонди в Самарському краї також Нікопольбуд (наряд на 1000 робітників), Криворіжжя-коксохімонтаж (1000), Запоріжжя-коксохімбуд (2000).

Подібне було і в інших промислових регіонах, про що свідчить механічний рух населення Харківської області з-поза меж УСРР:

	1932 Приб./Виб.	1934 Приб./Виб.	1935 Приб./Виб.	1936 Приб./Виб.
РСФРР	92485 / 73206	71880 / 57053	75102 / 70715	101727 / 79157
БСРР	2705 / 2216	1921 / 1717	2778 / 2685	2720 / 2388
Азерб. СРР	899 / 792	599 / 616	1321 / 855	1381 / 1516
Вірм. СРР	95 / 60	152 / 141	372 / 269	489 / 393
Груз. СРР	1155 / 926	1281 / 1030	1613 / 1191	1609 / 1349
Узб. СРР	443 / 369	435 / 312	582 / 463	639 / 630
Тадж. СРР	75 / 61	97 / 37	176 / 79	146 / 102
Туркм. СРР	189 / 926 ¹	112 / 138	322 / 177	441 / 284

Зрештою, їй досі ніким не пораховано, скільки конкретно завезено в українські міста заробітчан з Росії та інших радянських республік. Адже в переписі 1937 року, який показав зменшення населення УСРР у порівнянні до 1926 року, вони фактично займають місця тих, кого Україна втратила за цей період.

До речі, сотні тисяч росіян і білорусів, які переселялися Кремлем у вимерлі українські села, також зайняли в переписі 1937 року місце тих наших земляків, яких Голодомор поклав у сиру землю в 1932 – 1933 роках.

А ще такими непорахованими українцями були ті, хто помер голодними у Росії й Білорусі, куди пішли в сподіванні порятуватися, чи по дорозі в ці регіони, коли їхні трупи стягнули у величезні ями біля залізничних станцій. А скільки розстріляли радянські прикордонники голодних людей, які тікали на Захід, або ж самі вони потопилися в Збручі чи Дністрі? А скільки заморили голодом засуджених за п'ять колосків? Скількох погубили канібали – перелік неврахованих смертей надзвичайно великий.

А як бути з обліком померлих на Півночі українців, яких відповідно до постанови ЦК ВКП (б) від 8 березня 1933 року мали вивезти з місць позбавлення волі в УСРР у спецтабори

¹ йдеться, очевидно, про повернення частини так званих баїв, що були вислані в південні райони УСРР для запровадження бавовництва. – В. С.

ОДПУ в кількості 40 тисяч осіб, «не зависимо от физического состояния и возраста»? Куди віднести жертви тієї категорії «злочинців» за зрізування колосків, яких погнали на будівництво каналів, де й вони, виснажені голодом і непосильною працею, швидко помирали?

Чи висланих за невиконання непосильних хлібозаготівель так званих куркулів, діти яких масово почали вимирати в умовах суворої Півночі?

Чи організованого переселення на новобудови соціалізму?

Поклавши голови в тайзі, вони вже тепер стали втратами Росії? Хіба Мати-Україна має бути байдужою до такої смерті своїх дітей?

Хіба це не втрати України від Голодомору? Чи їх віднести до неорганізованих мігрантів?

Ні! Це спричинені Голодомором втрати, що мають бути віднесені до реєстру української нації!

І хай для американського професора Воловини – це «безнадійне завдання», але наш обов'язок – таки «скласти комплексний список всіх можливих смертей і намагатися їх підрахувати». І не тільки в межах колишньої УСРР, а й на всіх українських розселеннях, насамперед на Кубані, де не просто виморили голодною смертю сотні тисяч нащадків запорозьких козаків, а й заборонили навіть українське слово в школах, в газетах, на радіо спеціальними постановами Москви в грудні 1932 року.

А те, що після ретельного вивчення досі непроаналізованих документів з наших архівів, яких цурається професор Воловина, ствердиться проголошена нашою діаспорою ще десятки років тому заява про втрати українства від Голодомор-геноциду 1932 – 1933 років від 7 до 10 мільйонів у мене немає жодного сумніву.

ІСТОРИЯ, ФОЛЬКЛОРИСТИКА, ЕТНОГРАФІЯ

УДК 14.327 (063)

Дмитро БІЛИЙ,

*доктор історичних наук, професор, професор
Львівського національного університету фізичної культури*

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ФОЛЬКЛОРИСТІВ НА КУБАНІ наприкінці ХІХ – початку ХХ сторіччя

У статті розглядається вплив дослідників народної творчості українців Північного Кавказу (переважно Кубані) на становлення національної української ідентичності місцевого населення. Визначені найбільш ключові постаті дослідників, їх біографії та творчі досягнення.

Ключові слова: *Кубань, етнографія, фольклор, національна ідентичність.*

Постановка проблеми. Фольклор у ХІХ – початку ХХ сторіччя мав набагато більше значення, ніж просто збірки народних пісень, приповідок та переказів. Насправді, він відіграв головну роль у становленні модерних націй в цей період, відігравши роль головної підстави, яка доводила самобутність народів на власне державотворення. Подібна праця була у вищезначений період розгорнута на всіх територіях, де мешкали українці. І Кубань у цьому просторі не стала виключенням. Отже, якщо ми хочемо зрозуміти всі процеси самовизначення всього українського обширу, то маємо звернутися до праць кубанських етнографів.

Метою статті є спроба осмислення основних напрямів праці кубанських етнографів, головні теми їх зацікавлень, та

вплив їх на подальше становлення національної ідентичності українців Кубані.

Виклад основного матеріалу. Зацікавлення скарбами українського фольклору Кубані виразно виявив ще Яків Кухаренко, який одним з перших почав збирати та опрацьовувати його зразки. На іншому, науковому рівні, та в контексті загального народовсько-демократичного осмислення українського етносу за цю працю взявся етнограф і фольклорист **Митрофан Дикарів** (1854-1899) [1]. Народився майбутній збирач українського фольклору в родині церковного паламаря 31 травня 1854 р. у слободі Борисівка Валуйського повіту Воронежської губернії. У своїй «Автобіографії» М.Дикарів згадував: «Батьки мої завжди жили бідно і своїм становищем, світоглядом і мовою майже нічим не відрізнялися від навколишніх селян-малоросів. І моє дитинство минуло у середовищі селянських дітей. Ці обставини згодом допомогли мені зібрати більш докладні відомості про духовне життя борисівців» [2]. З 1863 р. М.Дикарів навчається в Воронежській бурсі, згодом у Бирючинському духовному училищі. У 1870 р. вступає до Воронежської духовної семінарії, вивчає латинську, німецьку, а згодом і французьку мови. У квітні 1876 р. «за цілковиту неблагонадійність» з семінарії його виключають, хоча він і був одним із найкращих її учнів. Довелось М.Дикариву тяжкою поденною працею здобувати собі кусень хліба, – спершу в Губернському статистичному комітеті, потім у Воронежському губернському правлінні. У 1880-х рр. М. Дикарів познайомився з кубанським вченим Ф. Щербиною, який на той час працював в Губернському статистичному комітеті. Вірогідно, що саме Ф.Щербина – палкий патріот Кубанщини – прищепив інтерес молодому вченому до цього краю. У 1891 р. у «Воронезькому етнографічному збірнику» виходить перша вагома праця М.Дикарива «Нарис Воронежського міщанського говору, порівняно з україно-руським наріччям», у якій він зібрав сім з половиною тисяч російських і українських прислів'їв та приказок [3]. М.Дикарів провів декілька етнографічних експедицій по Воронежчині, планував підготувати та видати

словник малоруської мови. Але головна етнографічна праця очікувала вченого на Кубані, куди його було запрошено в 1893 р. завідувати в Катеринодарі обласною друкарнею.

У липні 1893 р. Митрофан Дикарів переїхав до Катеринодара. Отримати посаду завідувача друкарні йому не вдалось і М.Дикарів займав посаду молодшого діловода Обласного правління. Окрім безпосередньої роботи – касації рішень станичних (1-ї інстанції), почесних (апеляційних) і волосних судів тощо – М.Дикарів активно займався культурно-просвітницькою та етнографічною діяльністю. За власний кошт передплачував українські книжки, у першу чергу «Кобзар» та безкоштовно розповсюджував серед місцевого населення, поповнював власну бібліотеку, вів листування із особами, які збирали для нього зразки усної народної творчості в кубанських станицях та хуторах, сам регулярно виїжджав у відділи Кубанської області для збору етнографічних матеріалів. Окрім того, М.Дикарів листувався з українськими діячами науки і культури – Б. Грінченком, О. Кониським, М. Драгомановим, Хведором Вовком, друкував статті з етнографії Кубані у «Кубанських обласних відомостях», розробляв ґрунтовну програму по зібранню, класифікації та виданню кубанського фольклору, народних переказів, пов'язаних з голодом і холерою, з нагоди приїзду імператора, всеросійського перепису населення, збирання відомостей про товариства і збори сільської молоді (вулиці, вечорниці, досвітки, складчини), народних апокрифів і балачок тощо. До виконання цієї програми М.Дикарів намагався залучити якомога більше число добровільних і платних кореспондентів. Частину своїх праць з української етнографії та фольклору Кубані М. Дикарів видав у Львові в збірках Наукового товариства імені Шевченка [4]. У 1898 р. Митрофана Олексійовича призначили архіваріусом Кубанського військового архіву. 1899 р. він став одним з ініціаторів створення «Товариства аматорів дослідження Кубанської області» (Общество любителей изучения Кубанской области – ОЛИКО), першим секретарем якого і був обраний. Помер М. О. Дикарів 14 листопада 1899 р., його поховали за

військовий кошт. На могилу поклали вінки: «Від чиновників Обласного Правління», «Від редакції «Кубанських обласних відомостей», «Від завідувача військовим історичним музеєм К. Живило» і «Від українців земляку М. О. Дикаріву» [5].

Відчуваючи наближення смерті, М. Дикарив дуже турбувався про подальшу долю рукописів своїх праць з етнографії, розробив план видання з восьми окремих томів. За кілька років до своєї смерті вчений почав непокоїтися про долю зібраних ним матеріалів. Усю свою наукову спадщину, яка ще не побачила світ, М.О. Дикарив заповів Науковому товариству імені Шевченка у Львові. Після смерті вченого його рукописи (близько 10 рукописних томів) та більшість паперів – особистий щоденник, бібліотека, матеріали до словника, упорядковані редактором «Кубанських обласних відомостей» Лукою Мельниковим, відправлено до Львова. Розбирати архів М.Дикарива за дорученням Товариства взявся Іван Франко, наслідком чого стало видання через три роки окремим шостим томом у серії збірників філологічної секції НТШ, з передмовою і за науковою редакцією І. Франка, «Посмертних писань Митрофана Дикарева з поля фольклору і мітології» [6].

Серед талановитих учнів і помічників М. Дикарива необхідно згадати писаря обласного правління **Олександра Півня (М. Забігайло)** – ревного завзятого збирача козацького гумору, нісенітниць та балачок [7]. Народився Олександр Юхимович Півень в станиці Павловській Єйського повіту 3 червня 1872 р. у родині псаломщика, жив у станицях Єйського відділу, був учителем, станичним отаманом, писарем, суддею. Завдяки наполегливій праці збирача бринить із сторінок його збірок жива козацька мова, пісні і сміховинки чорноморців. Прославився цей козак своїми «Збірниками сміховинок, брехеньок, видумок, приказок, поговорок і дечого іншого з побуту козаків Чорноморського (Кубанського) війська». Перша збірка з цієї серії вийшла у 1904 р. в Одесі під назвою «Сім кіп брехеньок або торбина сміху». Книга миттєво розійшлася по країні. На неї звернув увагу відомий книговидавець І. Ситін, і з 1905 по 1915 роки ці книжки витримали 12 видань. Олександр

Півень до 1920 р. встиг видрукувати 28 книг (53 з перевиданнями). Цього ж року вимушений був емігрувати, жив спочатку у Сербії, потім – Німеччині, друкувався в емігрантських журналах «Козачьи Думи», «Вольная Кубань», «Вольное казачество – Вільне козацтво» (Чехословаччина), «Кубанская жизнь» (Канада) та в ін. Написав багато поетичних і прозових творів, спогади. Помер у квітні 1962 р. у м. Дармштадті (Західна Німеччина). На пам'ятнику, що встановлено на його могилі, вибито напис: «Олександр Ю. Півень. Поет. Кубанський Кобзар».

Яскравим представником українських самобутніх етнографів та письменників Кубані був **Гнат Савович Макуха (Шевель)**. Народився він 28 січня у станиці Полтавській. Його батько був лікарем. Невдовзі після народження Гната родина переїхала в станицю Брюховецьку. У 1887 р. Гнат закінчив двокласну станичну школу. Під час навчання в школі на формування свідомості хлопця мав великий вплив вчитель М.Кочевський, який ознайомив школярів з творчістю Тараса Шевченка, Прокопа Короленка, Івана Попка. Перший свій вірш Гнат Макуха написав у 13 років. У ньому були такі рядки:

*Ой, могила, могила,
Яка ж в тобі сила!
Ти ж Тараса навчила
Писати пісні,
Поможи ж і мені...*

Після закінчення школи він вступив до Кубанської вчительської семінарії у станиці Ладозькій. За чотири роки навчання Гнат Макуха, підробляв наймитом у козацьких господарствах, грав на скрипці на весіллях. Тоді ж написав драму: «В убогій козацькій хаті на Різдво». У 1899 р. закінчив двокласне училище в станиці Петровській, вчителював в станицях Апшеронській, Ірклієвській, Гривенській. Гнат Макуха вже в ті роки виявив себе як збирач козацького чорноморського фольклору, часто їздив по станицях Кубані, збираючи матеріали для своїх творів. Відомо, що писав історичні поеми, рукопис

його книги «Сльози козачі» загинув під час Громадянської війни. Деякі вірші Г.Макухи публікувались в «Кубанських обласних відомостях». 1917 р. його обрано до Кубанської Крайової Ради. Виявив себе як активний прихильник примирення козаків та іногородніх. Разом з К.Бардижем формував загони «Вільного козацтва», був обраний отаманом одного з куренів «вільних козаків». Під час встановлення радянської влади на Кубані в березні 1918 р. Гната Макуху заарештовано і він дивом утік перед розстрілом. Пізніше очолював охорону Військових клейнодів. 14 – 16 лютого 1919 р., коли в станиці Брюховецькій козаки-чорноморці зібрали Чорноморську Раду, до неї обрано і Гната Макуху. З поверненням більшовиків на Кубань знову був заарештований, але йому вдалося втекти, півроку воював у повстанському загоні «комишинників» у плавнях. Перебуваючи в еміграції, продовжував літературну діяльність, більшість його творів українською мовою друкував альманах Вільнокозацького руху «Вольное казачество – Вільне козацтво» (ред. Г.Білий), у 1925 р. празьке емігрантське видавництво «Вольная Кубань» випустило окремим виданням збірку його творів [8].

У збереженні історичної пам'яті та української козацької ідентичності важливу роль відігравав величезний комплекс української народної творчості, який дбайливо плекався чорноморцями і дивував не одного збирача фольклору. Співучість козацької чорноморської станиці дивувала людей, слабо обізнаних з місцевими народними традиціями. Один зі священників ст. Новомишастівської, який щойно прибув туди з центральних регіонів Росії в 1883 р., зробив наступний запис у «Літописі станиці Новомишастівської»: «Є ще один недобрый звичай у прихожан, утім, звичай цей є спільним для всієї Малоросії, а звідти і сюди перенесений: під неділю та святкові дні молодь обох статей збирається на вулиці і до півночі співає пісні» [9]. Власне, про збереження та розвиток власної пісенної культури чорноморці дбали ледь не з перших років переселення на Кубань. У 1811 р., завдяки пропозиції Кирила Росинського, отаман Ф.Бурсак заснував у Катеринодарі військовий хор, який

став важливим осередком духовної культури регіону [10]. На початку ХХ ст. за рекомендацією композитора М. Лисенка на Кубань вирушив керівник Київського студентського хору **Олександр Кошиць** (1875 – 1944). Він уже був дещо обізнаний з Північно-Західним Кавказом, оскільки після закінчення Київської духовної академії працював у Ставропольському жіночому училищі. Пізніше в еміграції, будучи керівником всесвітньо відомого Українського хору, О. Кошиць із сумом згадував про незабутні подорожі кубанськими станицями та хуторами, про чарівні чорноморські пісні – могутні і вільні, як і люди, які їх співали. Згадував О.Кошиць і старого козака зі станиці Новомінської: «А старий Кучер як ухопиться з-за столу, як вдарить гопака, аж курява пішла по хаті – і дріботушкою, і навприсядки і руками по халявам! Просто сам чорт літає по хаті! А усі ще й жару додають і голосом і ногами й руками! Такого гопака трудно побачити й серед молоді, а Кучеру було тоді під 70 років» [11].

О.Кошиць залишив і надзвичайно яскравий опис пісенної культури козаків-українців: «Узагалі ж співучість кубанських козаків, так прославлена в усій російській армії, була дійсно надзвичайна. Тут висловлювалась вся природна українська музикальність і старовинна хорова традиція. Які чудовні, вправні хорові співаки (не кажу вже про знамениті голоси), які музикальні! Треба було послухати отой контрапункт, що вони утворювали під час співу вільно, спокійно, як річ не тільки самозрозумілу, але й цілком природну. Треба було чути ту вражаючу поліфонію (багатоголосність), та поверх усієї маси отой неперервний, що ніколи двічі не повторюється, узор підголоска, неймовірно високого і легкого тенора... Або присвист у маршовій пісні! Аж дух захоплює, наче несе тебе якась непереможна сила в наступ або на батареї якоїсь фортеці, чи в кінну атаку на ворога! Тут можна було відчути силу пісні й уявити собі її виховну роль для нас! Це страшна сила... Бували й моменти іншого характеру, особливо при піснях історичних. Не знаю, може мені так здавалось, а може відгомін сумних історичних подій жив ще в колективній душі народній та якимсь

містичним способом передавався співаками, але виконання історичних пісень набирало цілком іншого характеру, ніж в піснях військових та побутових. Якась урочистість, якась піднесеність відчувалась у голосах, якийсь особливий сум у співові. Я пильно стежив за обличчями співаків! Вони поступово змінювались – звичайне, буденне спливало з них, з плином пісні вони робились сумними, поважними, іноді, (мені здавалось) схвильованими, у всякім разі зворушеними. Голоси чим далі ставали більш чулими й виразними. У них говорила загальна душа нашого народу для якої подія, що оспівувалася, не була мертва сторінка історії, а жива свіжа рана, що стікає живою кров'ю і болить правдивим, живим боєм. З їх очей на мене дивився сум моєї батьківщини, історія оживала й дихала холодним минулим... Іноді мені ставало страшно... Я не перебільшую, бо кажу зараз про колективний «хоровий голос», звук якого має своє особливе обличчя – живе й виразне, коли люди, що творять його, відчують те «щось», що не дається до наслідування, але що само собою утворюється, коли ідея опанує душею загалу. Кожного разу після таких духовних «подій» я сповнювався якогось духовного тремтіння, що не покидало мене дуже довго і давало мені настрої на цілі роки» [12].

Пізніше на еміграції, згадуючи свої враження від близького знайомства з традиціями народної культури кубанських українців, О.Кошиць писав: «Багато зворушливих моментів пережив я. Доля дала мені найбільше щастя – балакати неначе в якомусь місячному тумані з самою історією, чути, як б'ється серце усїєї нації, сама моя батьківщина шепотіла мені на вухо усї свої жалі, свої образи, свої скарги, свої сподівання. За це я дякую своїй долі! Це просвітило мій розум, дало національну силу моїй душі, національно ушляхетнило мое серце й навіки спрямувало мою життєву працю. Дійсно, я потім в життю перейшов багато спокус, включно по той «шмат гнилої ковбаси» але пісня рятувала мене» [13]. «Ця робота дала мені велику радість і задоволення і я завше згадую з великим задоволенням і почуттям вдячності тих людей і той край, ті свої поїздки по Кубанщині та ті переживання, які я тоді мав. Що то

тепер зісталось від цього оригінального фрагменту історичного, від рештів нашого козацтва?» [14].

Чотири роки збирав Олександр Кошиць скарби кубанського фольклору. Усього він зібрав 700 рідкісних пісень з варіантами, 14 збірок вже були готові до друку. За титанічну працю Кошиць отримав золоту медаль від військового уряду, але пісні ці так і не були видані.

На початку ХХ ст. на Кубані стрімко відновився та поширився кобзарський рух. У перші роки після переселення чорноморського козацтва на Кубань, кобзарське мистецтво зберігалось серед переселенців. Як відомо, один із засновників Чорноморського війська Антін Головатий добре грав на бандурі. Кобзарські традиції на Кубані, вірогідно ніколи не переривалися – у середині ХІХ ст. в чорноморських станицях та ярмарках краю кобзарі були звичним явищем [15], у другій половині ХІХ ст. російський фольклорист Ю. Миролубов записав декілька стародавніх обрядових пісень у кубанського кобзаря Олекси, частина з яких сягала періоду Київської Русі [16].

Нове дихання кобзарському рухові надала діяльність **С.Ерастова**, який небезпідставно вважав популяризацію бандури серед кубанських козаків важливим чинником прищеплення їм української національної ідентичності. Одним з перших кобзарів, запрошених з України С.Ерастовим за сприянням Г.Хоткевича, на Кубань був Михайло Кравченко (1858 – 1917). 7 березня 1903 р. на початку засідання «Товариства аматорів дослідження Кубанської області» він виконав думи «Про трьох братів азовських», «Про дівку-бранку», «Про Морозенка» і «Про Киселя» [17]. З того часу на запрошення місцевих українських громадсько-просвітницьких об'єднань на Кубань приїжджають такі визначні бандуристи, як Григорій Кожушко, Іван Запорожченко. У поширенні кобзарського мистецтва на Кубані винятково важливу роль відіграв «кобзарський батько» Микола Богуславський (1850-ті – 1933). Він прибув на Кубань у 1912 р. з Катеринослава і працював інженером на будівництві Чорноморсько-Кубанської залізниці. Вже в 1913 р. М.Богуславський організував в Катеринодарі

гурток шанувальників бандури. Перший концерт місцевих бандуристів, які опанували кобзарське мистецтво, відбувся 1 вересня 1913 р. [18]. Серед його учнів визначилися кубанські козаки – Конон Безцасний, Зот Діброва, Савва Діброва, Конон Йорж, Степан Жарко, Іван Шеремет, Михайло Теліга та інші. Захоплення бандурою серед козаків призвело до виникнення аматорських гуртків бандуристів у багатьох станицях Краю. Найбільшою популярністю користувалося кобзарське мистецтво в станиці Пашківській, яка була розташована поблизу околиць Катеринодара, де її мешканці відвідувати кобзарську школу М.Богуславського. Окрім того, в станиці вже діяв україномовний аматорський театр, чоловічий козацький хор, організований Г.М.Концевичем. Козаки Пашківської станиці, учні М.Богуславського пізніше стали відомими на всю Кубань бандуристами – Михайло Горіх, Петро Гузій, Зот і Сава Діброви, Кузьма Німченко, Анастасія Сотніченко, Антін Чорний, Василь Шевченко [19]. У 1916 р. М. Богуславський відкрив Другу кобзарську школу в Катеринодарі. Досить показово, що окрім навчання грі на бандурі, відвідувачі школи М. Богуславського, знайомилися з історією України, отримували від нього книги М. Аркаса, М. Костомарова, П. Куліша, Б. Грінченка, А. Кащенка. М. Теліга в своїх спогадах зазначав, що свідомим українцем він став саме під впливом занять у кобзарській школі М.Богуславського та історичних книг, до яких той його заохотив: «Мені було дуже боляче, що ми, козаки, нащадки запорожців, не пішли шляхом наших дідів-лицарів, а обернулись на якусь купу сміття, стали сліпою та ганебною зброєю в руках московських посіпак. Хоч мені й було тоді п'ятнадцять років, однак українознавство сильно розвинуло мій кругозір» [20].

Висновки. Працю фольклористів навряд чи можна вважати звичайним збиранням та класифікацією народних пісень, переказів, традицій та обрядів. Виведення ознак етнічної ідентичності на зовсім інший, науковий рівень та зворотні процеси популяризації власного фольклору серед певного етносу, є однією з обов'язкових стадій формування нової,

національної ідентичності. «Усі рухи національного пробудження мобілізують пам'ять про минуле, яке різоче відрізняється від сучасності і стає втіленням справжнього становища, заклик повернутися до нього, часом волі та незалежності, для відновлення якого необхідно скинути «іго чужоземного владарювання». Те, що прийнято називати фольклором і вважати традицією, що йде в далеке минуле, здебільшого виникло в XVIII та XIX ст., під час таких національних рухів.

Праця кубанських фольклористів наприкінці XIX – на початку XX ст. є не тільки великим внеском у збереження етнічної ідентичності українців Кубані, вона створила необхідні підстави для подальшого формування модерної національної ідентичності та закріпила цей регіон у загальноукраїнському національному дискурсі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чумаченко В. «Пам'яті сього незвичайно енергійного та симпатичного чоловіка» (До 150-річчя від дня народження М. О. Дикарева) / В. Чумаченко // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 4. – С. 21–28.

2. Дикарев М. А. Автобіографія / М. А. Дикарев // Дикаревские чтения (8). – Краснодар: Издательство «Крайбибколлектор», 2002. – С. 123–135.

3. Дикарев М. А. Очерк Воронежского мещанского говора с украинно-русским наречием // Дикарев М. А. Воронежский этнографический сборник. – Воронеж, 1891. – С. 1–60.

4. Крамаренко М. (Дикарів М.) Різдвяні святки в ст. Павлівській Єйського відділу, на Чорногорії / М. Крамаренко (М. Дикарів) // Етнографічний збірник Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів: друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка, 1895. – Т. 1. – С. 1–24.; Дикарів М. Чорноморські народні казки і анекдоти.... – Т. II. – С. 1–54.

5. Чумаченко В. «Пам'яті сього незвичайно енергійного та симпатичного чоловіка» ... – С. 25.

6. Франко І. Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору і мітології / І. Франко. – Львів, 1903. – VII. – С. 258.

7. Билый И. Александр Ефимович Пивень (М. Забигаило) // Вольное казачество – Вільне козацтво, Прага. – 1929. – № 41 – 42. –

- С.10 – 15; Чумаченко В. Письма А. Пивня М. Дикареву как источник по истории кубанской этнографии и регионального книжного дела / В. Чумаченко // Дикаревские чтения (9). – Краснодар, 2003. – С. 3 – 11.
8. Гнат Савич. Макуха (Шевель) / Гнат Савич // Вольное казачество – Вільне козацтво. – Прага, 1928. – № 25. – С. 11
9. ДАКК (Державний архів Краснодарського Краю). – Ф.1. – Спр.499. – Арк.10.
10. ДАКК. – Ф. 396. – Оп. 1. – Спр. 10017. – Арк.3.
11. Кошиць О. Спогади / О. Кошиць. – Вінніпег: Б.в., 1948. – С.44.
12. Там само. – С. 44 – 45.
13. Там само. – С.47.
14. Там само. – С.70.
15. Попко И.Д. Черноморские казаки ... – С.80.
16. Нирко О. Кобзарство Кубані / Олексій Нирко // Кобзарсько-лірницькі традиції та їх сучасний розвиток: матеріали науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ, 1994. – № 49–50. – С. 19–21.
17. Чумаченко В. Кубань в житті і творчості Симона Петлюри / В. Чумаченко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім. – 2005. – Т. 8. – С.85.
18. Нирко О. Кобзарство Кубані... – С.67.
19. Там само. – С.68.
20. Теліга М. Як я став свідомим українцем / М. Теліга // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 3–4. – С.95.

Борис ФРОЛОВ,
(г. Краснодар, Россия)

**УНИКАЛЬНЫЙ ЭКСПОНАТ ШКОЛЬНОГО МУЗЕЯ:
ПУШКА МАСТЕРА КАРПА БАЛАШЕВИЧА
ИЗ КОЛЛЕКЦИИ КУБАНСКОГО
ВОЙСКОВОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО И
ЕСТЕСТВЕННО-ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ**

Историческое исследование об уникальном экспонате – пушке мастера К. Балашевича из музея средней школы № 75 станицы Елизаветинской Краснодарского края Российской Федерации.

Ключевые слова: Пушка, исторические источники, мастер Карп Балашевич, г. Глухов, казаки, школьный музей.

Введение. В начале XX в. Кубанский войсковой этнографический и естественно-исторический музей, основанный в 1879 г., располагал достаточно представительными систематическими и тематическими коллекциями, включавшими около 8000 предметов. В коллекции оружия особый научный интерес представляла группа из семи медных пушек, «замечательных своею вековой давностью».

Ещё в 70-е гг. XIX в. краткое описание этих пушек сделал известный кубанский исследователь П. П. Короленко: «*Первое орудие в 9 пудов 19 фунтов, с обозначением 1706 года. На нем изображены российский герб и надпись:*

"По указу Великаго Государя и по приказу Адмиралтейца Феодора Матвеевича Опраксина, лита на Воронеже в Изюмский полк 1706 году. Мастер Ян Осипов".

Второе орудие 1713 года, в 11 пудов 32 фунта, с изображением российского герба и надписью:

"Вылита сия армята в глухове року [1713] мца Февруаря [17], а весу: в не: пуд [12] Карпъ Баляшевичъ мастер".

Третье орудие 1732 года в 15 пудов, с изображением российского герба и знака Андреевской звезды, с надписью посредине: "За веру и верность".

Четвертое орудие 1759 года, в 18 пудов 2 фунта, с изображением российского герба, под которым, как бы на ленте, вычеканены слова: "Fama extendere factis" ("*славу стяжать делами*"), а по сторонам герба запорожских казаков, в барельефе следует пространная надпись с перечислением титулов гетмана Малороссии К. Г. Разумовского. Пятая, шестая и седьмая пушки отличались от четвертой весом и датой отливки – 1 октября 1753 г. [1].

Целью нашего исследования является пушка № 2 мастера К. Балашевича.

Основное изложение. В начале несколько уточнений по тексту П. П. Короленко. По его мнению, все семь орудий переданы Черноморскому казачьему войску князем Г. А. Потёмкиным из числа орудий, бывших ещё в Коше Войска Запорожского. Не вдаваясь в дискуссию, заметим, что документов подтверждающих это предположение нет, а вот опровергающих его вполне достаточно. П. П. Короленко указывает имя мастера первого орудия – Ян Осипов, а в работе Е. Д. Фелицына он значится как Матвей Осипов [2]. И. Д. Попко в статье, посвящённой этим «достойным» семи орудиям, называет мастера Мартьяном [3]. К точке зрения И. Д. Попко присоединился недавно П. В. Новиков [4]. Нам это мнение представляется более верным, и мы разделяем его, так как известный московский литейщик Мартьян Осипов отливал пушки не только в Москве, но и в Воронеже. Указание «на герб Запорожских казаков» на стволах орудий № 4–7 в корне не верно. Это герб гетмана К. Разумовского. Щитодержатели на гербе представлены вовсе не казаками, а скифом и поляком. И последнее: в коллекции Войскового музея хранилась не одна пушка отливки 1759 г., а две, которые и сейчас находятся в экспозиции Краснодарского государственного историко-археологического музея-заповедника имени Е. Д. Фелицына.

Однако вернемся к пушке № 2. Она представляет собой бронзовую полковую трехфунтовую пушку, отлитую в Глухове мастером Карпом Балашевичем 17 февраля 1713 г. Диаметр канала ствола – 78 мм, общая длина ствола – 1165 мм, длина ствола без тарели и винграда – 1086 мм, длина канала ствола (до застрявшего ядра) – 712 мм, длина дульной части – 600 мм,

диаметр дульной части – 150 мм, длина цапфы – 322 мм, длина донной части (от цапфы до тарели) – 405 мм, диаметр донной части – 213 мм, лафет 1450 x 645 мм, диаметр колес лафета – 251 мм; 266 мм; 293 мм. Ствол визуально поделён на три основные части: дульную, вертлюжную (чопову) и казённую. Дульное утолщение, или дульное поле, сформировано из дульного кольца и нескольких профильных поясков. У основания дульного утолщения располагается обрамлённый двумя фризами художественный пояс, заполненный стилизованным растительным орнаментом в виде завитков и побегов. Ниже орнаментального пояса, в середине дульной части, вылит герб России – двуглавый орёл. Головы орла увенчаны коронами с крестами, между голов парящая корона с «венчальным» крестом; хвост прямой, крылья подняты вверх, хорошо выражены перья на тулове, шеех, хвосте и крыльях. В лапах орла символы царской власти: держава и скипетр. В средней, вертлюжной, части орудия расположены цапфы – два цилиндрических выступа по бокам ствола. Над ними, на верхней части ствола, отлиты, сразу бросающиеся в глаза экзотические орудийные скобы – дельфины. Дельфинами называют две гладкие или фигурные скобы, находящиеся обычно в средней части орудия, служащие для удобного его перемещения. Это название применимо для скоб вне зависимости от того какой они формы и какое существо изображают. На нашей пушке дельфины выполнены в форме какого-то морского чудовища. Судя по всему, в основе этой химерической «тварины» лежит натуральный или геральдический дельфин, доведенный до неузнаваемости рядом ужасающих деталей [5]. Из раскрытой пасти, по обе стороны головы видны огромные саблезубые клыки, заходящие друг за друга. Если смотреть в фас, то на гладкой лобной части можно увидеть нечто, напоминающие рога. Фантастический вид придают большие рельефные хребты, огромные плавники, разложенные как грива на две части, четко прорисованные миндалевидные глаза. В заключение стоит отметить, что в замечательной работе киевского историка О. Е. Мальченко, посвящённой украинской артиллерии в зарубежных музейных коллекциях, приведено несколько орудий с подобными дельфинами [6].

Базовая пушечная эпиграфика является ценным источником по истории каждой конкретной пушки. И в нашем случае, практически вся главная информация сосредоточена в надписях на казенной части орудия. Текст выполнен церковно-славянским шрифтом, с использованием украинской и русской лексики. Все цифры в надписи обозначены буквенными изображениями чисел славянского алфавита. В начале статьи авторы цитировали надписи из работы П. П. Короленко. Далее приводим текст, выполненный на описываемой пушке. Первая четырёхстрочная надпись расположена чуть ниже дельфинов: «Вылита: сия: ярмятя: в: глухове: Року: я: мць: февруарь: дня:». К сожалению, по техническим причинам авторы не смогли воспроизвести цифровые надписи в аутентичном виде. Следующая надпись вылита в одну строчку уже в другом секторе казенной части, образованном двумя профильными фризами «Я: весу: внэ: пудь:». Третья, также однострочная надпись расположена на самом краю казенной части у тарели «карпъ бяляшевичъ мяистеръ.» Из этих коротких надписей мы узнаём главное: место, время производства и мастера. Наша пушка отлита в малороссийском городе Глухове 17 февраля 1713 г. известным, можно сказать знаменитым, мастером Карпом Иосифовичем Балашевичем, а вес пушки 12 пудов. Наша расшифровка даты и веса полностью совпала с данными, приведенными И. Д. Попко в указанной его статье. Считая свои выводы вполне верными, авторы приводят ещё один вариант буквенного перевода даты отливки пушки. 19 августа 1861 года заведующий войсковым артиллерийским арсеналом подполковник Волкодав представил в Войсковое дежурство сведения о хранящихся в арсенале орудиях [7]. Год отливки пушки Балашевича, под пером какого-то офицера, превратился в непонятную криптограмму: «РОКУ Я :Г : 11/5 11:Г:Г: февраля 11 дня.»

Город Глухов являлся крупным ремесленным и торговым центром Левобережья Днепра, мощным центром металлообрабатывающих отраслей ремесла на территории Нежинского полка. Глуховский центр мастеров по обработке металла был основан в 1664 г. Город считался одним из наиболее крупных центров литейного производства. Мастера отливали пушки для

войска, колокола, изготавливали казаны, литавры, медную посуду.

Глуховский «артиллерийский двор» середины XVIII в. включал в себя дома старой и новой канцелярии, два амбара с припасами, две избы для часовых казаков, пушкарей и мастеров, «изба пороховая для деланя нарочитого ножного пороха, кузню с 4-мя горнами, погреб», «избу черную формовую, где на пушки формі делаются», литейный амбар с 2-мя кирпичными печами, сверильную мастерскую, «токарню», сарай для пушек [8].

К концу XVII в. глуховские мастера выработали свой морфологический тип пушки и приемы её художественного оформления. По словам О. Е. Мальченко формула художественного выражения морфологии базировалась на четырех позициях: традиционное оформление винграда, тарели, поясков, цапф, дельфинов, дульного утолщения; орнаментация в стиле барокко; акцент на старшинских и гетманских геральдических композициях; христианская эблематика с антимусульманским уклоном [9]. Для Глухова характерна манера датировки ствола кириллическими литерами. Все известные на сегодня образцы глуховских гармат датированы таким «старосвітским» способом. Только отдельные мастера обладали выразительными признаками собственного стиля. К числу таковых относятся глуховские литейщики отец и сын Иосиф Тимофеевич и Карп Иосифович Балашевичи. Известно, что они прибыли на гетманскую службу в Глухов из Речи Посполитой. В своих первых работах Карп Балашевич, находясь под влиянием эстетических вкусов отца, использовал определённые черты его стиля. В более поздних работах он использует иной, не столь насыщенный, стиль декорирования. Для него характерна плоская графическая трактовка орнамента, низкий рельеф, что сближает работы Карпа Иосифовича с российским художественным литьём. Под влиянием К. Балашевича глуховские пушки, ещё до 1730-х гг. стали продуктом конвергенции прибалтийского и московского литейного искусства.

Попробуем ответить на вопрос – для кого предназначалась пушка, кто был заказчиком? Все учёные единодушны во мнении, что артиллерия у казаков имела статус войсковых клейнодов, которые презентовали славу и мощь войска.

Представительскую функцию артиллерии казаки переняли от украинских магнатов. Казачья артиллерия жила благодаря частной инициативе, гетманской или полковничьей. Владение частной артиллерией – одна из международно признанных манифестаций шляхетности. Полковая старшина тешила себя «дворовой артиллерией» – титульными презентационными пушками «салютовками». Известный украинский учёный, блестящий специалист в области артиллерии О. Е. Мальченко пишет: «В конце концов, военная доктрина гетманщины "загнала" украинскую артиллерию в глухой угол декоративных игрушек: салютационных и презентационных стволов... артиллерия в сознании новоиспеченной украинской шляхты превратилась в оружие политическое, способное подчеркнуть статус владельца...» [10].

Наша пушка на роль «дворовой салютовки» не очень подходит, это вполне боевое оружие, только художественно оформленное. Отпадает и цель самопрезентации какого-то казачьего старшины, стремящегося удовлетворить личные амбиции, поскольку не указано имя владельца. Единственным элементом оформления ствола, позволяющим сделать надёжное предположение, является государственный герб. Он утверждает принадлежность пушки к Российскому государству. Возможно, перед нами пушка (или одна из пушек), заказанная (не исключено, что гетманом И. Скоропадским) для пушечного парка генеральной артиллерии. К сожалению, нам почти не известен провенанс пушки. Где, и кому она служила, где хранилась «на пенсии», когда и как попала в Черноморское казачье войско – на эти вопросы ответа пока нет. В Государственном архиве Краснодарского края сохранились сотни документов, по которым можно написать историю артиллерии Кубанского казачьего войска, но идентифицировать по ним пушку Балашевича, да и другие исторические орудия не представляется возможным. Пушки описывались предельно лаконично: пушка медная или пушка медная 3-х фунтовая. Впервые, по нашим данным, пушка 1713 г. была упомянута и описана в уже цитированной выше описи артиллерийских орудий, хранящихся в войсковом арсенале в 1861 г. Из описи становится ясно, что эта пушка и ранее хранилась в арсенале, её

вес указан 11 пудов 30 фунтов. «На приход» все семь исторических орудий были записаны 19 ноября 1858 года.

В 1907 г. пушку К. Балашевича вместе с двумя старинными орудиями «извлекли на свет» и установили возле памятника императрице Екатерине II. В 1920 году памятник демонтировали, его фрагменты и три пушки передали в музей. Известно, что в конце 1930-х гг., пушка Балашевича хранилась в музейном лапидарии (ул. Шаумяна, 3). Пушка благополучно пережила войну, в 1952 г. она упоминается в документах учёта наличия экспонатов музея. Начиная с 1954 г. все музейные предметы переписываются из разрозненных книг поступлений в Главную книгу поступлений новой формы, происходит формирование основного и научно-вспомогательного фондов. Но по какой-то причине, вероятно, из-за отсутствия кадров (в тот период в фондах работал только один сотрудник – главный хранитель), пушки регистрируются только в начале 1960-х гг., нашей пушки к этому времени в коллекции музея уже не было. В 1955 г. её передали на временное экспонирование в создаваемый школьный музей станицы Елизаветинской; инициатором его создания был школьный учитель, известный кубанский краевед Анатолий Михайлович Коломиец. Вот как он описывает эту историю: «Мальчики из 7-Б класса... по поручению классного руководителя совершили поездку в историко-краеведческий музей и выпросили там для своего будущего музея запорожскую пушку с изломанным лафетом» [11]. Документов по передаче не сохранилось. Авторы предполагают, что это было устное распоряжение вышестоящего руководства.

...Прошли годы, а вместе с ними ушло старшее поколение педагогов школы, музейных работников. О пушке Балашевича забыли больше чем на полвека. Эта старинная пушка стоит до сих пор в музее СОШ № 75 станицы Елизаветинской, на виду у всех, но никто не мог связать её с исчезнувшей реликвией. Один из авторов данной статьи в 1968 г. был у Коломийца на музейной практике, но в голове у студента были зачёты, экзамены и не было места для какой-то пушки. И только в 2017 г., когда в фондах музея-заповедника началась работа по изучению музейной коллекции по артиллерии, вспомнили о

пушке из школьного музея. Первое же натурное исследование подтвердило – перед нами действительно уникальная пушка работы одного из лучших литейщиков XVIII в. глуховского мастера Карпа Иосифовича Балашевича, то есть та самая, из коллекции Войскового музея, так неосмотрительно переданная в школьный музей в далекие 1950-е гг.

Автор предлагает руководству школы: пушку, как редкий артефакт, поставить на государственный учёт и начать процедуру передачи в государственное предприятие, в данном случае музей-заповедник.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. *Короленко П.П.* Черноморцы. СПб., 1874. С. 77, 78.
2. Кубанское казачье войско. 1696–1888 г. Сборник кратких сведений о войске / Под ред. Е.Д. Фелицына. Воронеж, 1888. С. 444.
3. *Попко И.Д.* Об артиллерийских орудиях, сохраняемых в Кубанском казачьем войске в качестве памятников войсковой старины, восходящей к началу XVIII столетия // Кубанские областные ведомости. Екатеринодар, 1872. № 33. С. 4.
4. *Новиков П.В.* Пушка из коллекции регалий Кубанского казачьего войска // Старый Цейхгауз. № 77. М., 2018. С. 28.
5. *Фолли Д.* Энциклопедия знаков и символов. М., 1996. С. 285.
6. *Мальченко О.* Museum artilleriae Ucrainicae. Музей української артилерії XV–XVIII століть. Частина I. Українські гармати в зарубіжних музейних колекціях. Київ, 2011. Ілюстрації до каталогу. № 9, 17, 18, 21, 24, 32. Ілюстрації до коментарів. № 1, 13, 26, 27, 30.
7. Государственный архив Краснодарского края. Ф. 254. Оп. 7. Д. 59. Л. 3.
8. *Сокирко О.Г.* Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація (1648–1781 рр.) // Український історичний журнал. 2012. № 4. С. 45.
9. *Мальченко О.Є.* До питання про морфологію глухівської артилерії // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ, 2013. Т. 27.
10. *Мальченко О.Е.* Особенности художественного стиля глуховских литейщиков Иосифа и Карпа Балашевичей // Война и оружие. Новые исследования и материалы. СПб., 2013. Ч. 3. С. 147, 159.
11. *Коломиец А.М.* Настоящий друг. Краснодар, 1958. С. 23.

ІСТОРІЯ, ФІЛОСОФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ

УДК 133.5:54(477)

Костянтин РОДИГІН,
кандидат філософських наук,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса, м. Вінниця

Михайло РОДИГІН,
кандидат хімічних наук,
Інститут фізико-органічної хімії та вуглехімії
ім. Л.М. Литвиненка НАН України, м. Київ

УКРАЇНСЬКА АЛХІМІЯ В ПОХІДНИХ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО РОЗУМІННЯ: АВАНТЮРНІ ПРОЯВИ

Статтю присвячено дослідженню авантюрної складової української алхімії – однієї з похідних проявів цього малодослідженого феномена. Здійснено оцінку проявів алхімічного авантюризму в українському соціокультурному просторі, яка свідчить щодо високого ступеня соціального вкорінення феномена, вираженого як на історичному рівні, так і в його легендарних заломленнях. Відображення авантюрного виміру алхімії в художній літературі може розглядатися як сучасне продовження існування феномена в «легендарному» модусі. В такий спосіб алхімія, зокрема в авантюрних проявах, продовжує існування в сучасному соціокультурному просторі.

Ключові слова: алхімія, історичний та легендарний модуси соціокультурного буття, українська алхімія, авантюризм, фальшивомонетництво, XVII – XVIII ст.

В цивілізаційному просторі феномен алхімії представлено у широчезному різноманітті онтологічних, гносеологічних, аксіологічних та інших проявів. Проте, думка щодо обумовленості наявних відмінностей у проявах феномена ментальністю носіїв та природою соціокультурного оточення досі не є чітко

окресленою. Розуміння цього не є вираженим навіть в усталених ідіомах історії природознавства, де культурні, регіональні та темпоральні ознаки покладено в основу усталеної класифікації – елліністичний та арабський періоди, доба християнських докторів, новітня алхімія, тощо. Однак, є очевидним, що настанови та прояви європейської алхімії суттєво відрізняються від китайської (наприклад, [1]) або індійської [2], та й сама європейська алхімія далеко не є однорідною за регіональними та темпоральними ознаками [3].

Раніше було виокремлено два принципових модуси буття досліджуваного феномена [4]:

- «історичний» або «науковий», що інтегрує дійсні конкретно-історичні реалії, та

- «легендарний», що є результатом заломлення дійсності у фантазійному вимірі, й відповідність його історичним реаліям не є принциповою.

Релятивізм існування цих граничних модусів забезпечує цілісність феномена та характеризується наявністю численних перехідних форм. Науковий та легендарний модуси алхімії є рамковими й окреслюють контури буття феномена – «альфу та омегу» соціально-історичного явища, тобто є декларативними щодо факту його існування серед інших (нема межі – нема об'єкта). Прояви ж, що лежать поза цими «альфою та омегою» трактування, або не стосуються досліджуваного феномена, або належать до похідних від його сутнісно-доктринальних форм. Фігурально, це «кола від кинутого каменя», в даному випадку – філософського, але явища зазвичай і вивчають за їх зовнішніми проявами.

Привабливість вивчення цих похідних полягає у тому, що, вочевидь, саме вони характеризують напрямок, ступінь та способи соціального вкорінення феномена – стан та характер його сприйняття суспільством, тобто варіативні фактори, що зумовлено переважно ментальністю носіїв та природою соціокультурного оточення¹.

¹ Наявність, сутність та відмінності внутрішнього та зовнішнього сприйняття феномена алхімії раніше було виявлено та проаналізовано на прикладі проявів середньовічної англійської алхімії [6, с. 69-110].

Зважаючи на це, **предметом** даної роботи є дослідження авантюрної складової української алхімії¹ – однієї з похідних проявів цього малодослідженого феномена.

Робота **має на меті** оцінку проявів алхімічного авантюризму та їх виявлення в українському соціокультурному просторі.

Тенденція шельмування та криміналізації образу алхіміка й алхімії в суспільній свідомості, ототожнення їх з шахрайством має давню історію, відбиту, зокрема, у творах Данте Аліґ'єрі [5, с. 152-156], Джеффри Чосера [6], Еразма Ротердамського [7], Себастьяна Бранта [8], Бенджаміна Джонсона [9] та ін.

Слід зазначити, що в суспільному сприйнятті феномена значущість цього прояву може бути свідомо чи підсвідомо спотвореною, й в такий спосіб впливати на розклад акцентів в усвідомленні його соціокультурної сутності, як історичної даності. Це було очевидним щонайменше за часів «християнських докторів». Наприклад, Альберт Великий писав: «Дурні ... вважають працівників [нашого мистецтва] фальшивомонетниками» [10, с. 3-4]. Наведене Альбертом співвіднесення алхімія-фальшивомонетництво дозволяє надалі в межах даної роботи досліджувати авантюрні прояви алхімії в межах цієї паралелі.

Природно, що алхімічне шахрайство може реалізовуватися на різних рівнях та мати відмінні прояви. Не беручи до уваги не надто численні прояви новітнього алхімічного шахрайства – десь з ХІХ ст. вони зазвичай набувають вигляду сенсаційного природничонаукового відкриття², – зосередимось на історично усталених формах явища.

Перш за все, це виготовлення подробного золота чи монет з його використанням або збільшення внеску лігатури у монетних сплавах понад усталену норму. «Алхімією подробляв

¹ Дефініції української алхімії докладно наведено в роботі [4].

² Заслуговує на увагу авантюрна історія «останнього львівського алхіміка» – інженера Збігнева Дуніковського, який у 1930-х рр. спроектував апарат для добування золота з піску за допомогою нібито відкритих ним таємничих Z-променів [11]. Після серії невдалих експериментів і неповернення коштів інвесторів Дуніковський був ув'язнений за шахрайство, а його апарат ймовірно було втрачено під час Другої світової війни.

метали» (Пекло, XXIX, 136-139) – писав Данте [5, с. 156], маючи на увазі та засуджуючи алхімічне шахрайство.

У XV – XVII ст. ремесло в Україні було переважно товарним [12, с. 12], що передбачало наявність розвинених товарно-грошових відносин – одну з умов формування алхімічної парадигми, її економіко-правове підґрунтя [13, с. 166]. Проте, фальшування грошей не було прерогативою алхіміків. Знеціненням монети шляхом зменшення вмісту дорогоцінних металів при декларованому збереженні цінового еквіваленту традиційно займалася влада¹. У суспільній думці європейського Середньовіччя та Нового часу це викликало незадоволення, проте з алхімією, вочевидь, не асоціювалося.

Однак, славетний майстер арабської доби Разес кваліфікував такі дії як суто алхімічні й, здається, не вважав їх негідними, хоча з щирим золотом та сріблом свою продукцію, певно, не плував. «Якщо покладеш дирхем [нукри] на сорок [дирхемів] очищеної міді та на чотири [дирхеми] срібла, то [срібло] буде ... краще не буває. Ми продали вісімнадцять дирхемів [такого срібла] за [один] динар» [15, с. 83].

Разесові твори містять чимало таких прикладів, де не є очевидним – йдеться про злодійську підробку, чи про ювелірну імітацію². Нині важко стверджувати, як дійсно оцінював таку діяльність Разес, але в наведених фрагментах ключовим словом є «продав». Зважаючи на комерційну спрямованість дій,

¹ Промовистим свідченням цього є потрапляння оцінки явища до художніх творів відповідного часу. «Лихий, тобто фальшивий, ангел залегкий, а мою вагу можна легко визначити, навіть не кладучи на терези. А проте мушу зазначити, таку монету пустити сьогодні в обіг важкувато...» (Генріх IV, ч.2, I, 2) [14, с. 265]. Шекспірівський Фальстаф обіграє тут омоніми «лихого ангела» християнської традиції, що скеровує на негідні вчинки, та «лихого ангела», вочевидь поширеної штучно знеціненої монети.

² «... зливко, що нагадує [зверніть увагу, не «є», а саме «нагадує» – Авт.] золото по жовтизні, вигляду, пробі [вочевидь, йдеться про зовнішній шар виробу, що дійсно міг бути щирим золотом, а тому задовольняти усталеним методом ювелірного випробування, як на пробирному камені, так і нітратною кислотою – Авт.] ... Я продав його золотих справ майстру ... в Багдаді ... за дві третини динара. ... витягни його у вигляді золота. Я продавав міскаль за шість ... [дирхемів і] не відмовлялися ... продав один міскаль його за півміскаля [справжнього золота] ...» [15, с. 86-87].

виключати облудні мотиви а ргіогі не можна. Також не можна вважати цю практику в подальшому невластивою європейському соціопростору, зважаючи як на мотивацію дії, так й авторитет арабських алхіміків.

Інший варіант алхімічного шахрайства є витонченішим та артистичнішим. «І в мавпуванні був мастак чималий» (Пекло, ХХІХ, 139) – писав Данте [5, с. 156]. Це виманювання грошей в обмін на таємницю трансмутації¹. Зрозуміло, що шахрайська оборудка проводилась з антуражем максимальної втаємниченості. Проте, це не дивувало, оскільки відповідало засадничим настановам герметичного мистецтва². Запорукою успіху були фантазія, вправність та артистизм виконавця³. В «Оповіді Слуги каноніка» Джеффри Чосера знаходимо характерну аргументацію:

«Рецепт мій, отче, коштує чимало,
І в Англії лиш двоє його знали
Донині: я та ще один монах
<...>
Я мушу про одне вас попрохати –
Рецепт у таємниці зберігати.
Якщо ж про це довідаються люди,
Тоді мені життя від них не буде» [6, с. 48-49]

Так само персонажі сатиричного діалогу Еразма Роттердамського «Алхімік» «клятвено зобов'язалися зберігати таємницю, як це роблять люди, посвячені в таїнства» [7, с. 197].

¹ З прагматичних міркувань, на перший погляд, це видається дещо дивним. Навіщо брати платню природним золотом, якщо йдеться про можливість майже необмеженого видобутку штучного? Проте, якщо врахувати реалії, кожна справа вимагає первинних капіталовкладень, яких зазвичай бракує в безпосередніх діючих осіб й необхідним стає інвестор, що дає певні кошти на розвиток справи та вимагає їх повернення з лихвою.

² «Працівник мистецтва має зберігати мовчання та берегти таємницю ... Якщо втратиш таємницю мистецтва, досконалості тобі ніколи не досягнути» – так Альберт Великий формулював найперше правило роботи алхіміка [10, с. 12].

³ Дж. Чосер наводить опис простих та ефектних трюків імітації алхімічного перетворення: «Канонік спритно працював над тиглем, // І паличкою помішав вугілля, // Аж поки плумбу воскову нагрів // І жаром її швидко розтопив. // Із палички прихованеє срібло // Швиденько все потрапило до тигля» [6, с. 45].

Демонстрації трансмутацій перед впливовими володарями, зазвичай ласими до алхімічних скарбів, є класикою буття європейської алхімії. Історичними свідченнями таких акцій є численні картини (напр., [16; 17]) та алхімічні артефакти – пам'ятні монети та медалі, що нині зберігаються в музейних фондах [18]. Варто зазначити, що у виробництві таких медалей, вочевидь, було використано Разесів прийом виготовлення суто золотого поверхневого шару виробу при далекому від благородства внутрішньому вмісті.

Історично значущої інформації щодо авантюрних проявів української алхімії бракує. Зважаючи на це, для оцінки явища в соціокультурному вимірі видається виправданим звернення до допоміжного матеріалу. Такий можуть надати спроби мистецької віртуальної подорожі в минуле. Відтворення минувшини відбувається через призму світогляду автора сучасного українського середовища, що намагається відтворити події теж українського середовища, але дещо віддаленого в часі, – творця вторинного віддзеркалення дійсних або уявних подій, що з певною часткою скепсису подаються як історичні, хоча, безумовно, тяжіють до легендарного модусу.

Старі легенди набувають матеріального втілення та живуть власним життям у сучасній культурі¹, чим актуалізується ідея їх використання для дослідження феномена алхімії, зокрема його соціокультурної складової. Зокрема, твір Юра Логвина «Закляття відьмака» [20] видається інформативним, а його посили варто порівняти зі змістом джерел, що належать не лише до царини мистецтва, але мають дійсне історичне підґрунтя.

Перш ніж перейти до аналізу окремих фрагментів, варто охарактеризувати в цілому сутність твору та політичну ситуацію тієї доби. Внаслідок соціально-історичних процесів XIV – XV ст. етнічні українські землі вийшли з-під контролю Золотої Орди, проте не набули самостійності, увійшовши до Великого князівства Литовського. Така даність не всіх влаштувала, що актуалізувало ідею створення суверенної держави. Проте, окрім наявності визнаної правлячої династії, це передбачало ще й

¹ Прикладом цього є численні експозиції музеїв та розповсюджені нині приклади новітніх історико-імітативних реконструкцій [19].

дотримання засадничих постулатів феодального права – власного суду, власного війська та власної валюти. Здавня у світовій практиці було встановлено монополію на карбування грошей: ніхто, окрім суверенного володаря – монетного сеньйора – не мав права виготовляти гроші, тому монетні штемпелі належали винятково сеньйору [21, с. 64].

Однак, матеріального ресурсу зазвичай бракує, що часто густо вимагає дій сумнівних з погляду права та моралі. Тут і виникають умови для появи на історичній арені алхіміка-авантюриста¹. Ось як це відбито в художній літературі. «ми ... займалися ... Справжнім архимництвом! ... гроші ... ми ... пробували на щирість. ... у німців, і каміння пробірне було, і всякі кислоти, і ... солі їдучі ... погане срібло ми плавили ... додавали домішок, міді там, олова. ... з цього фальшивого срібла ми карбували підробну монету ... Гроші – кров для держави! ... все вирішують ... зброя і гроші!» [20, с. 129]. Однак, введення в обіг нової валюти є складним та непевним

¹ Заколотники «готувались ... до вирішальної битви. Алхимник ... варив алхимницьке золото і карбував з нього «золоті угорські». Бо серед золотої монети в наших землях уже в ті далекі часи було найбільше золотих угорських» [20, с.260]. Джерела з нумізматики свідчать, що ця тенденція збереглась й надалі. Принаймні у другій половині XVII – XVIII ст. на українському грошовому ринку найвартіснішими залишалися золоті дукати. Вони століттями зберігали високу якість і були в обігу без урахування національної приналежності, як «червоні злоті». Лише іноді згадується походження монети. Наприклад, в описі скарбниці Семена Палія фігурують 51 угорський та 137 венеціанських дукатів [22, с. 159]. Західноєвропейські монети, особливо дрібні, з часом ставали низькопробнішими та недбало виконаними, тому їх було легко підробляти. Про розповсюдженість цієї практики на теренах України часто йдеться в актових документах XVI – XVII ст. [21, с. 76]. Незважаючи на те, що фальшування монети каралося смертною карою, кількість фальшивих грошей в Україні невпинно зростала і на початок XVIII ст. набула загрозливих масштабів. Населення відмовлялося приймати дрібні монети й зберігало довіру лише до великих, головню талерів, підробляти які виявилось дуже важко [21, с. 111]. Водночас мала місце й інша тенденція. Так, за часів короля Владислава IV (1632-1648 рр.) на українському ринку майже повністю були відсутні польські срібні та золоті монети великого номіналу [23, с.118-119], що, вочевидь, було наслідком сумнівів у їхній щирості.

завданням¹. Ось чому актуалізувалась ідея фальшування чужих грошей замість карбування власних, названа у цитованому творі «архимницькою».

У фаховій літературі [23, с. 113-114] обговорюється питання щодо численних випадків фальшування монети українською старшиною. Ще з XIV ст. на теренах України в обігу були чеські й татарські монети. Оскільки розвиток торгівлі вимагав збільшення грошової маси [21, с. 62], це стимулювало владу до карбування чужих грошей, що навіть за дотримання нормативних умов були фальшивими².

У Лисянці на Черкащині у 1665-1676 рр. за гетьмана Петра Дорошенка фальсифікували мідні польські гроші, що переважали на ринку й карбувалися доволі примітивно, тому їх фальшування було доцільним [21, с. 123]. Протоколи Мало-російського приказу зберегли ім'я одного з тамтешніх майстрів – Янка Гранковського [21, с. 122-123; 23, с. 113-114]. Ситуація

¹ Промовистим прикладом цього є таврований талер – московська «сфімка». З одного боку, поза сумнівами була вартість перевіреної європейської монети, з іншого – створювалась ілюзія існування власної валюти. Та й в зовсім іншому соціокультурному середовищі шекспірівський персонаж зауважував, що незвичну «монету пустити сьогодні в обіг важкувато» [14, с. 265].

² Романтизація часів Гетьманщини та алхімічної практики мають цікаві приклади симбіотичного використання у художній літературі. «Казімеж Вельський мав у Польщі славу шанованого ювеліра та гравера. ... Гетьман Мазепа не став торгувати сріблом, що видобувалося у таємній копальні. Він ... за допомогою Вельського почав карбувати польські злоті, що на пробу виявилися кращими за ті, що випускалися королівським монетним двором; вміст срібла у них був вищим. ... Судячи за кількістю фальшивих злотих (втім, ніхто так і не збагнув, що гроші підробні), таємна срібна копальня була справді золотим дном» [24, с. 113-114]. Історія зберегла відомості про багатомільйонні золоті та срібні скарби, що залишили по собі такі прихильні до алхімії європейські володарі, як імператор Рудольф II або саксонський курфюрст Август I [25, с. 10-13]. Це, звісно, мало наслідком утворення нових алхімічних легенд. Не винятком на цьому фоні виглядає й гетьман Іван Мазепа. «...Мазепа запросив із Франції монаха-алхіміка, щоб той пошукав на Полтавщині срібло та золото ... алхімік дійсно знайшов родовище срібла. Тільки де воно було, ... Мазепа приховував вельми ретельно. ... таємна срібна копальня запрацювала в повну силу. Саме вона зробила Івана Мазепу найбагатшою людиною в Європі» [24, с. 111-112]. Проте, за сучасними геологічними даними, на Полтавщині немає покладів аргентумвмісних руд, хоча на суміжних територіях золото все ж є.

виглядає подібною до описаної в романі «Закляття відьмака»: «в [Тевтонському – Авт.] ордені Алхимник пройшов найвищий вишкіл алхимництва. ... допомагав ... карбувати алхимницькі монети, бо срібла в них було мало, а ... домішок багато. І те «срібло» він допомагав німцям пускати в сусідні землі. А з тих ... вивозили добре срібло ... Те ж ... робили і з золотом. Щире собі тягли, сусідам алхимницьке підкидали» [20, с. 255]. Подібна діяльність тривала століттями та була поширеною, щодо чого є численні історичні підтвердження¹.

У XVII ст. у місті Сучава (нині Румунія) під патронатом молдавського господаря Дабії Істрате (1661 – 1665 рр.) діяла монетарня боярина Георгіу Гхіца [22, с. 160] – потужний центр фальшування європейських монет, що у великих кількостях потрапляли в Україну, зокрема, на Поділля та Галичину [23, с. 121]. В контексті даного дослідження слід звернути увагу на те, що карбовані в Сучаві підробні ризькі соліди або шеляги (поширена шведська монета, що карбувалась в Ризі з 1620-х рр. до кінця XVII ст. [21, с. 111]), за свідченнями нумізматів, важко відрізнити від справжніх [23, с. 121]. Це спостереження дозволяє припустити, що «сучавська» практика фальшування не зводилася до механічної імітації, але мала певне фізико-хімічне підґрунтя, що зближувало її з алхімічними справами, принаймні дозволяло надати виробу вигляду справжньої монети. Техніка виконання підробок свідчить, що над ними працювали кваліфіковані фахівці при належному технічному устаткуванні².

Сучавські підробки контрабандою завозились на українські землі, де обмінювались на повноцінну срібну монету або використовувались в розрахунках. Одним з організаторів таких

¹ Історія нумізматики зберегла свідчення, що величезна кількість знецінених пруських монет (тевтонська «алхимницька» практика пережила сам Орден) ввозились в Річ Посполиту, де обмінювались на вартісніші, що далі доправлялись до Берліна, Кенігсберга або Вроцлава. Суспільство було занепокоєно проблемами з відрізненням оригінальних та фальсифікованих монет [22, с. 156].

² Належного устаткування вимагав аналогічний процес при використанні навіть якісних матеріалів: «– Ні, ... не треба шахрайства ... карбуватимете польські злоті зі срібла. Найважливіше, щоб вони не відрізнялися від справжніх. – Тоді мені потрібне добре обладнання» [24, с. 114].

оборудок був орендар львівського монетного двору¹, львівський купець італійського походження Джованні Баттіста Аморетті. За його сприяння підроблені волоські шеляги поширювалися всією Правобережною й навіть Лівобережною Україною. Аморетті було засуджено до страти і конфіскації майна, але він відкупився [22, с. 160].

Політичні негаразди, хаос в економіці, відсутність ефективної правоохоронної системи та низка інших факторів сприяли поширенню в Україні фальшивомонетництва. Це практикує не лише влада, шляхтичі та купці, а й дрібні ремісники. Документи XVII ст. рясніють згадками про діяльність «клепачів», що підтверджується аналізом скарбового матеріалу [22, с. 159-160].

Проте, якщо в Європі поширеною була згадана Данте «алхімічна» практика підробки золотих номіналів, то в Україні фальшивомонетництво орієнтувалось на фабрикацію популярних, але іноді малознаних населенням монет. Так, у 1664 р. у Лохвиці на Полтавщині, сотенному місті Лубенського полку, такі собі Фесько та Костянтин підробляли нові для України злотівки-тимфи, виливаючи їх у форми-відбитки зі справжніх монет. У львівських актових книгах згадуються інші підробні монети. Зокрема, у 1699 р. в міщанина Каспера Стадніцького виявлено «півталарок і шостачок злий». У 1714 р. в судах розглядалися справи про фальшування Ільком Дячком, Петром Бубенком та Петром Сироїжкою у містах Кобеляки та Келеберда російських копійок. За аналогічний злочин було покарано жителя м. Хорол Федора. Відомі приклади витончених підробок вартісніших номіналів. Зокрема, ювелір Ілько Перебийносенко у 1753 р. на території Прилуцького полку виготовляв півполтинники та гривеники – срібні монети високої проби, фальшування яких було значно складнішою справою. У

¹ Відомо, що в другій половині XIV ст. монетні двори функціонували у Києві та Львові [21, с. 62]. Тоді Львівський монетний двір використовував якісне срібло Семиградського родовища (Угорщина). Спочатку монети були майже чисто срібними, але з кінця XIV ст. застосовується лігатура, і вміст срібла зменшується наполовину [21, с. 66].

тому ж році до Генеральної Військової канцелярії з Ніжинського полку було прислано три фальшиві рублі [22, с. 161].

Художня література містить згадки не лише тривіального фальшування, історичні приклади чого наведено вище, але й витонченішого алхімічного шахрайства. «Такого гарного дукача не було ... на всій нашій вулиці! ... І раптом ... дукач позеленів, ... і розсипався. ... пил золотий був ... на сорочці ... Батько її ... позивав ... до лавників, буцімто йому дали фальшованого дукача. А мій чоловік відповів на лаві: «... Може то він замінив справжнього дуката на архимницьку підробку?! ... Якби він був архимницький, то хіба б десять років провів на шворці і не розсипався?» [20, с. 58]. Аналіз змісту цього фрагменту дозволяє зробити кілька висновків. По-перше, в суспільній свідомості алхімія і фальшування ототожнюються, – принаймні, так вважає сучасний автор. По-друге, фальшивий дукач був з позолоченої міді¹.

Алхімік досконало володів технологією золотіння, про що докладно повідомляється далі. «В ... юдея-золотаря працював ... сарацин із землі єгипетської [в такий спосіб автор віддає належне легендарній батьківщині алхімії – Єгипту. – Авт.] ... справжній чаклун ... він знає таємницю позолоти. А якщо так, то знає і як підробити золоті дукати. ... я ... вивідав найбільшу в світі таємницю! Я можу зробити із міді і золота дукат. Золота у сплаві буде четверта частина ... Я ж так дукат оброблю, що згори буде шар найщирішого золота. Хоч на зуб пробуй, хоч на пробному камені кресли риси, хоч кислотами чи лугом трави, все свідчить – найщиріше золото»² [20, с. 121].

¹ Подібна ювелірна практика була розповсюдженою й надалі. «– Ясновельможний пане, я можу зробити такі золоті, що будуть як справжні! ... для цього я багато працював... І вийшло! Мідні заготовки вкриваються золотим сплавом. Навіть єврейські неогоціанти з Кракова попались на гачок, немов діти» [24, с. 114].

² Автор чимало уваги приділяє деталям цієї справи. «ворушив вустами. Не було зрозуміло, що він говорить – чи молитву ..., чи закляття ... диявольське, архимницьке, чи згадає рецепти того архимницького потаємного діла. ... витяг малесенький горщечок ... і кинув у нього дукати, шматок мідного дроту та ... білі шротини і таємний порошок ... Коли ота гаспидська алхимницька суміш плавилась ..., все в пічі тріщало. ... Зварив він своє архимницьке злато, хоч казав, що то сарацинське золото, і залив його у ... форми. ... Краще володіти

Наразі інформації щодо шахрайських спроб продажу рецепту трансмутації та її фальсифікацій перед можновладцями бракує, однак в цілому Річ Посполита багата на приклади такого штибу¹, що дозволяє до певної міри поширити їх на українські терени. Історично підтвердженим є факт існування алхімічної лабораторії пана Северина Жевуського в Підгорецькому замку на Львівщині. В її короткому описі фігурує фраза «безрезультатні експерименти деяких значних панів XVIII ст.» [27, с. 88], а якщо є попит, обов'язково буде і пропозиція. Напевно, панам, що пошановували алхімію, пропонували свої послуги та таємниці заїжджі алхіміки. Вочевидь, так було з Тадеушем Граб'янкою, який у своїх подільських маєтностях тримав алхімічну лабораторію та приймав численних вояжерів з Європи, що закономірно закінчилося його фінансовим фіаско [28] – цілком в дусі критичних алхімічних рефлексій Джеффри Чосера:

А хто безумство хоче проявити,
Нехай береться золото варити.
У тебе в гаманці побитий гріш –
Ставай тоді філософом скоріш [6, с. 26-27].

вмінням, ніж таємницею. ... Отож він ... зразу до своїх архимницьких порошоків. Розчинив їх у полив'янім горщику, повиколупував з ... глиняних опік «золоті» кружальця і кинув їх у горщика, а горщик поставив у запічок. ... таки Лавр був не тільки алхимником, а й справжнім чародієм ...» [20, с. 138-140]. «Лавр ... заходився коло свого алхимницького золота. Повитягав із горщика кружала, тільки вже не золоті, а ... зеленкуваті якісь ... їх довго відмивав, відтирав ..., поки почало золото знов яскраво променитись. ... Коли відлощив з обох боків, то вони сяяли, як сонечка, потім поклав межі двома ... таврами і шосили ударив молотком. ... справжній угорський! – Це той сарацин єгипетський до такого алхимництва дійшов своїм розумом? – Ні! На цю таємницю, щоб самому дійти, одного життя замало» [20, с. 143-144].

¹ Характерною для епохи є постать алхіміка кінця XVI – першої половини XVII ст. Міхала Сендзивою, що має значну вагу як в «науковому», так і в «легендарному» модусах європейської алхімії. Шанобливий послідовник герметичної доктрини і водночас сміливий новатор (див., наприклад, [26, с. 33-38]), своєю творчістю Сендзивою переконливо вписав Річ Посполиту в загальноєвропейський алхімічний контекст. При цьому історія його життя рясніє епізодами, що нагадують авантюрний роман і надають багатий матеріал для художньої інтерпретації (вільною екранізацією цих сюжетів є фільм «Alchemik» – Польща, 1989 р., реж. Я. Копрович).

Висновок

Чисельні прояви алхімічного авантюризму на українських теренах свідчать про високий ступінь соціального вкорінення феномена, вираженого як на історичному рівні, так і в його легендарних заломленнях.

Фантазійно-легендарний вимір феномена алхімії знаходить відображення в художній літературі, і це може розглядатися як сучасне продовження існування феномена в його «легендарному» модусі. Традиція звернення до образу алхімії та алхіміків в українській літературі простежується від часів Кирила Транквіліона-Ставровецького [29, с. 266] (XVII ст.) і Григорія Сковороди [30] (XVIII ст.) через Миколу Гоголя [31] та Олену Вельтман¹ [32] (XIX ст.) до сучасних авторів [20; 24; 33-35].

В такий спосіб алхімія, зокрема в її авантюрних проявах, продовжує своє існування в сучасному соціокультурному просторі України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даосская алхимия / [пер. с кит. Е.А. Торчинова]. – СПб.: Азбука; Петербургское Востоковедение, 2001. – 470 с.
2. Deshpande V. Medieval Transmission of Alchemical and Chemical Ideas between India and China / V. Deshpande // Indian Journal of History of Science. – 1987. – Vol. 22, No. 1. – P. 15-28.
3. Родигін К. Феномен алхімії Заходу в діахронному вимірі / К. Родигін // Схід. – 2013. – № 1 (121). – С. 137-147.
4. Родигін К. Модуси соціокультурного буття феномена української алхімії / К. Родигін, М. Родигін // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 44. – Донецьк, 2017. – С. 268-279.
5. Данте Аліг'єрі. Божественна комедія / Данте Аліг'єрі; [пер. з італ. Є. Дроб'язка]. – Харків: Фоліо, 2001. – 607 с.

¹ Життя і творчість пані Олени Вельтман, уродженої Кубе, є тісно пов'язаними з Україною, що дозволяє певною мірою віднести її творчість, хоча б її частину, до української літератури. До того ж, події роману «Приклучення королевича Густава Ириковича, жениха царевны Ксении Годуновой» відбуваються на початку XVII ст. переважно на теренах Речі Посполитої та Московщини, а у подальших історичних подіях за участі низки самозванців український фактор відіграв помітну роль.

6. Поегична алхімія Джеффри Чосера / Джеффри Чосер; [пер. з англ. К. Родигіна]. – К.: ФОП Халіков, 2017. – 113 с.
7. Еразм Роттердамський. Алхімік // Похвала Глупогі. Домашні бесіди / Еразм Роттердамський; [пер. з лат. В. Литвинова, Й. Кобова]. – К.: Основи, 1993. – С. 195-202.
8. Брант С. Корабель дурнів: Вибрані сатири / С. Брант; [пер. з нім., післяслово Ф. Скляра]. – К.: Дніпро, 1980. – 151 с.
9. Джонсон Б. Алхімік // Пьеси / Б. Джонсон; [пер. с англ.] – Л.-М.: Искусство, 1960. – С. 209–422.
10. Albertus Magnus. Libellus de Alchimia / Albertus Magnus; [translation by Sister Virginia Heines]. – Cambridge Univ. Press, 1958. – 79 p.
11. Łotysz S. Alchemik czy oszust? Sprawa Zbigniewa Duniowskiego / S. Łotysz // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. – 2009. – 54, 2. – S. 63-82.
12. Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників / В. Балушок. – К.: Наук. думка, 1993. – 120 с.
13. Родигін К. Алхімія та натурфілософське знання в ментальному та геополітичному просторі Східної Європи XV – XVII століть / К. Родигін, М. Родигін // Схід. – 2012. – № 2 (116). – С. 164-172.
14. Шекспір В. Генріх IV. Частина друга / [пер. Д. Паламарчука] // Твори в 6 тт. / В. Шекспір. – К.: Дніпро, 1985. – Т. 3. – С. 250-348.
15. Каримов У.И. Неизвестное сочинение Ар-Рази «Книга тайны тайн» / У.И. Каримов. – Ташкент: Изд. АН Узб. ССР, 1957. – 192 с.
16. Brinkman A.A.A.M. An Unknown Alchemical Drawing Probably by David Teniers II / A.A.A.M. Brinkman // Ambix. – 1966. – Vol. 13, № 3. – P. 187-188.
17. Wilsdorf H. Alchimi und Bergwerck Zur Entdeckungsgeschichte einiger Elemente aus bergmännischen Produkten / H. Wilsdorf // Abhandlungen des Staatlichen Museums für Mineralogie und Geologie zu Dresden. – Dresden: Verlag Theodor Steinkopff, 1966. – Bd. 11. – S. 315-376.
18. Karpenko V. Alchemistische Münzen und Medaillen / V. Karpenko // Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums. – Nürnberg, 2001. – S. 49-72.
19. Родигін К.М. Феномен алхімії в сучасному світі: музеологічний аспект / К.М. Родигін, О.М. Родигіна, М.Ю. Родигін // Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2013. – № 1-2, Т. 2. – С. 79-90.
20. Логвин Ю. Закляття відьмака / Юр Логвин. – К.: Укр. письменник, 1995. – 271 с.
21. Котляр Н.Ф. Кладоискательство и нумизматика / Н.Ф. Котляр. – К.: Наук. думка, 1974. – 127 с.

22. Шуст Р.М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні / Р.М.Шуст. – К.: Знання, 2009. – 376 с.
23. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М.Ф. Котляр. – К.: Наук. думка, 1971. – 176 с.
24. Гладкий В. Золото гетьмана [Електронний ресурс] / В. Гладкий. – URL <http://www.book-online.com.ua/read.php?book=2996>. – С. 111-114.
25. Гофман К. Можно ли сделать золото? / К. Гофман; [пер. Е.М. Маршак; под ред. Ю.Н. Кукушкина]. – Л.: Химия, 1984. – 232 с.
26. Халтурин Ю. «Небесная наука»: западная алхимия и российское розенкрейцество в XVII-XIX вв. / Ю. Халтурин, В. Кучурин, Ю. Родиченков; [науч. ред. С.В. Пахомов]. – СПб.: Издательство РХГА, 2015. – 380 с.
27. Kryczyński W. Zamek w Podhorcach / W. Kryczyński. – Złoczów, 1894. – 93 s.
28. Danilewicz-Zielińska M. Mistyk w kręgu oświeconych. Próba przyrównania «Króla Nowego Izraela» – Tadeusza Grabianki [Електронний ресурс] / M. Danilewicz-Zielińska. – URL http://www.gnosis.art.pl/e_gnosis/aurea_catena_gnosis/danilewicz_grabianka1.htm
29. Кирило Транквіліон-Ставровецький. Із книги «Перло многоцінне». Про премудрість / Кирило Транквіліон-Ставровецький // Слово многоцінне: Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття) / [упорядники В. Шевчук, В. Яременко]. – К.: Аконті, 2006. – Кн. 2. – С. 265-267.
30. Родигін К.М. «Духовна алхімія» Григорія Сковороди / К.М. Родигін // Гілея: науковий вісник. Збірник наук. праць / [гол. ред. В.М. Вашкевич]. – К.: ВІР УАН, 2012. – Вип. 65 (№10). – С. 323-330.
31. Гоголь Н.В. О средних веках // Собр. соч. в 7 тт. / Н.В. Гоголь. – М.: Худ. лит., 1978. – Т. 6. – С. 28-39.
32. Вельтман Е.И. Приключения королевича Густава Ириковича, жениха царевны Ксении Годуновой / Е.И. Вельтман. – М.: Мол. гвардия, 1992. – 477 с.
33. Богданова А.И. Самозванец сын самозванца / А.И. Богданова. – К.: ЗАВС України, 1992. – 144 с.
34. Білий Д. Козацький оберіг / Д. Білий. – Донецьк: ЦСО, 2005. – 352 с.
35. Винничук Ю.П. Аптекарь / Ю.П. Винничук. – Х.: Фоліо, 2015. – 318 с.

Віталій БІЛЕЦЬКИЙ,
кандидат філософських наук, доцент,
Донецький національний університет імені Василя Стуса,
м. Вінниця

**УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

У статті продовжується¹ дослідження розвитку вітчизняної української соціологічної думки. Описано початки українського позитивізму. Соціологічні пошуки “громадівців”, науковий доробок “Женевського” гуртка. Проаналізовано фігуру М.Драгоманова у вітчизняній соціології, соціологічні пошуки І.Франка, М.Туган-Барановського, Б.Кістяківського, М.С.Грушевського.

Висвітливши у попередніх роботах протосоціологічні оптики численних вітчизняних мислителів й історичну конкретику, яка формувала запит на них, зосередимось тепер на демонстрації академічних праць, які належать до вітчизняного соціологічного наробку.

До ранніх вітчизняних власне соціологічних студій сучасні дослідники відносять роботи численних українських науковців-гуманітаріїв і правознавців 60-70 років ХІХ ст. Така їх ідентифікація пояснюється тим, що, по-перше, це цілком правомірно з позицій історичного періоду і, по-друге, у своїх

¹ Попередні публікації: Білецький Віталій. Вітчизняні соціологічні рефлексії початку – середини ХІХ ст. / Віталій Білецький // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 45. (Серія. ПРОБЛЕМИ ФІЛОЛОГІЇ. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО. ІСТОРІЯ. ОСВІТА. СОЦІОЛОГІЯ. ЕКОНОМІКА ТА ЕКОЛОГІЯ. ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ. ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ). – Донецьк-Маріуполь-Покровськ, 2018. – С. 238-246; Білецький Віталій. Вітчизняні соціокультурні процеси ХVІІ – кінця ХVІІІ ст. та їх вплив на розвиток національної свідомості / Віталій Білецький // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 44. (Серія. КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО. ЛІТЕРАТУРНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ІСТОРІЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ. ІСТОРІЯ ТЕХНІКИ ТА ТЕХНОЛОГІЙ. ФІЛОСОФІЯ. УКРАЇНА І СВІТ). – Донецьк, 2017. – С. 226-238.

працях широке коло цих дослідників зосереджувалося саме на розгляді суспільства, висуваючи ідеї щодо його закономірностей і структури. Це якісно відрізняє їх від попередників, які до такого предмету переходили через історію-, та етнографічні пошуки.

Поява і поширення перших вітчизняних соціологічних робіт в Україні обумовлена впливом молодого європейського соціології, у якій тоді домінував напрямок позитивізму (марксистська соціальна теорія лише починала віднаходити своїх прихильників).

Зрозуміло, що ці загальноєвропейські (і світові) тенденції вплинули на широке коло українських науковців, які прагнули асимілювати, а також популяризувати їх на українських (і російсько-імперських) теренах. Це цілком типово для тогочасної соціології, бо вона для більшості країн була наукою новітньою – спочатку її тлумаченням опікувалися науковці-історики, етнографи-філософи, економісти, психологи.

Розглянемо доробок раних вітчизняних соціологів докладніше.

До українських позитивістів того часу безперечно слід віднести видатного вченого-соціолога, історика і педагога **Олександра (Олександера) Івановича Строніна** (1826 – 1889 рр.), який, подібно до більшості представників цього напрямку, прагнув емпірично дослідити і теоретично сформулювати загальні соціологічні закони. У своїх працях (“История и народ” – 1869 р., “История общественной” – 1886 р., інші) він загалом *демонстрував натуралістичний* підхід до суспільних явищ, який виражався наразі у *механіцизмі* – зазначимо, що це досить типово для представників раннього позитивізму. Механістичне уявлення про суспільну будову виразилося у О.Строніна зокрема у тому, що він наполягав, що оптимальною будовою будь-якої суспільної системи (держави, сім’ї, громади тощо) є пірамідальна. У верхівці піраміди має перебувати активна меншість („аристократія”), внизу – більшість („демократія”), посередині – шар честолюбців („тимократія”). При цьому вчений висловлював думку, що соціологічні закони у будь-якій соціальній організації подібні.

Крім цього, соціолог аналізував питання „соціальних патологій”, прогресу, суспільного руху взагалі, оперуючи термінами, властивими більше для фізики, механіки, геометрії – “центр ваги”, “трикутник”, “рівновага і стійкість”, “коливання”, “падіння”.

Зазначимо також, що О.І. Стронін певний час перебував під арештом за “распространение малороссийской пропаганды” (патріотична громадсько-політична діяльність у полтавській філії організації “Громада”). Був він і вчителем М. Драгоманова, на якого справляв великий ідейний вплив.

Іншим відомим позитивістом є **Володимир Вікторович Лесевич** (1837 – 1905 рр.). Він опікувався загальнометодологічним визначенням соціологічної науки у системі гуманітарного знання, її предмету, до якого дещо абстрактно відносив *суспільність* взагалі – не тільки суто людську.

Також до поля його наукового інтересу входили проблеми прогресу, соціологічні методи, до яких він відносив спостереження, накопичення емпіричних даних та компарацію (співставлення). Щодо прогресу, то В.Лесевич вважав, що він полягає у розвитку людства взагалі, його русі до ідеалу, під яким вбачав *людяність*. Дотримуючись просвітницьких і контівських позицій, соціолог визначав принциповою умовою прогресу розумову діяльність, що проходить у своєму розвої три щаблі – теологічний, метафізичний і позитивний.

У свою чергу професор Київського університету **Іван Васильович Лучинський** (1845 – 1918 рр.), історик, у рамках позитивізму прагнув розглянути базову структуру суспільства і закони його розвитку, суму яких називав предметом соціології. При цьому вчений наполягав, що соціологічні закони повинні виводитися з даних історії та біології.

Так, зокрема, він сформулював *закон поколінь*, за яким попереднє неодмінно впливає на наступне. Стосовно суспільної структури, то І.Лучинський висловлював соціально-атомістичні погляди, вважаючи, що її утворюють агрегати, які при більшому наближенні походять з індивідів-атомів, які у своїй активності виходять з мотивів індивідуального характеру. Ці потяги (загалом, біологічні) професор пропонував певною мірою переносити на соціальні закономірності, тлумачити їх з точки

зору активності суспільних атомів – так він формулював *біологічний закон*. Зазначимо, що загалом така позиція може бути справедливою для аналізу історично первинних форм суспільства.

Професор Ніжинського історико-філологічного інституту (працював також у Московському, Новоросійському університетах), український позитивіст **Микола Якович Грот** (1852 – 1899 рр.), приділяв загалом свою увагу питанням прогресу і регресу, сутності соціології у системі наук. Активно підтримуючи принцип розвитку наук про *неорганічні* → *органічні* → *надорганічні* явища, у праці “До питання про класифікацію” (1884 рік) вказував, що соціологія (а також психологія) належать до останніх і мають багато спільного.

Принципова різниця між психологією і соціологією вбачалася М.Гротом незначною – психологія розглядає індивідуальні психічні явища, які мають загальний і порівняно простий характер, а соціологія, вважає соціолог, опікується явищами суспільними (колективними), які складніше за перші і мають специфічний характер. У цьому, зокрема, проявляється тенденція вченого до психологізації соціології – так, скажімо, суспільство, подібно до індивіда, виявляє пізнавальну діяльність, яка виражається у накопиченні наукових знань, розвиткові мови тощо.

Розглядаючи питання побудови соціології як науки, М.Грот наполягав на виділенні таких її підрозділів: 1. Суспільні і філологічні науки, 2. Соціальна етика і наука про мистецтво, 3. Політична історія і релігієзнавство, 4. Юридичні та економічні науки.

Концепцію суспільного розвитку професор виклав зокрема у праці “Прогрес і наука” (1883 рік), тлумачив його як безперервну вервечку природних перетворень, фіналом якого є взаємне пристосування природних об’єктів. Ці перетворення здійснюються трьома різними шляхами:

- шляхом прогресу – зміни у природі (і, відповідно, суспільстві) ведуть до підйому його потенційних можливостей (сил, енергії);

- шляхом регресу – зі зворотніми наслідками;

- шляхом інгресу – власне, якісних перетворень не відбувається – суспільство усталене, його потенції перебувають на одному сталому рівні.

Насамкінець зазначимо, що, подібно до І.Лучиського, М.Грот вважав джерелом динаміки суспільних відносин індивідуальну активність окремих суб'єктів – їх мотиви та цілі.

Іншим відомим українським соціологом, вченим європейського масштабу, діяльністю якого протікала, загалом, у руслі позитивізму, є **Максим Максимович Ковалевський** (1851 – 1916 рр.).

Непересічний історик, у тому числі історик соціології, етнограф, політичний діяч – ліберал, він, закінчивши Харківський університет, тривалий час продовжував освіту у Західній Європі, був академіком Петербурзької академії наук, очолював редакцію енциклопедичного видання “Украинский народ в его прошлом и настоящем”.

Наукова діяльність професора була надзвичайно інтенсивною і плідною – він активно спілкувався з провідними соціологами заходу (Г. Спенсером, К. Марксом, Г. Тардом, Е. Дюркгеймом, Р. Вормсом та іншими), проводив лекції у ряді провідних університетів США, Європи і Росії. Серед численних наукових праць слід назвати, зокрема, такі: “Современные социологи” (1905 рік), “Очерки развития социологических учений” (1906 рік), “Современные французские социологи” (1913 рік). Окремо зазначимо також його вагому організаційну роботу у рамках Наукового товариства імені Т.Шевченка (НТШ), діяльність якої ми докладніше розглянемо нижче.

Як і більшість попередників, вчений розглядав соціологію як науку про суспільний розвиток, опікувався питаннями соціального прогресу і солідарності. Останню він тлумачив не психологічно (як почуття чи ідею), а як “замирнену сферу” – універсальний закон прогресивного розвитку соціуму, його порядків, суспільних інститутів.

У свою чергу, частину своєї роботи, присвячену питанням суспільного прогресу, розвитку, які відбуваються, зокрема, внаслідок зростання солідарності, М.Ковалевський називав “генетичною соціологією”. Основні її позиції відбилися у праці “Очерки происхождения и развития семьи и собственности”.

Крім цього, відзначимо, що видатний український соціолог виступав проти суб'єктивістського підходу у соціологічній науці, настійно впроваджував методологічний принцип неупередженості тлумачення суспільного життя. Поцінуючи контівський доробок, він погоджувався з засновником соціологічної науки, що різноманітні “начала”, які не можуть бути досліджені засобами науки, повинні бути виключені з серйозного наукового поля зору.

Зазначимо також, що з точки зору орієнтації наукових пошуків, професор М.Ковалевський також був “західняком”, який не піддавався впливові політичної кон'юнктури того часу і не розглядав наукову тематику, яка була нав'язана багатьом вченим імперсько-російською науковою традицією.

Окремого виділення і розгляду заслуговує діяльність численного київського товариства “Громада” („Стара Громада”), яке зародилося на початку 1860-х років. „Громада” мала наукове, просвітницьке, педагогічне, радикально-політичне і громадське спрямування, викликало значний резонанс серед численних патріотичних представників вітчизняної інтелігенції в Україні і поза її межами. Слід зауважити, що подібні спілки інтелектуалів під назвою „Громада” доволі скоро виникли у багатьох містах – у тому числі, зарубіжних, між ними, як правило, існували стійкі зв'язки.

Найбільш плідна робота „Старої Громади” відбувалася у 70-х роках XIX ст., а політична програма передбачала відстоювання основних принципів демократичної держави (як їх бачили громадівці): політичного федералізму, демократизму соціальних відносин, раціоналізму у культурі. Членами цієї організації були В.Антонович, М.Зібер, М.Драгоманов, Ф.Вовк, П.Чубинський, М.Старицький, М.Лисенко та інші дослідники історії, культурології, лінгвістики.

Зазначимо, що їх громадсько-політична діяльність протікала також у рамках “Юго-западного отдела российского географического общества” (1873 рік), “Женевського гуртка” (1875 рік). Чимало досліджень, проведених “громадівцями”, цілком можуть бути дефіновані як соціологічні. Розглянемо найбільш відомі з них детальніше.

Економіст, професор кафедри політичної економіки та статистики Київського університету **Микола Іванович Зібер** (1844 – 1888 рр.), який зрештою був вимушений емігрувати до Швейцарії, загалом опікувався соціологічними проблемами суспільства, його розвитку, народонаселення та історії соціології. Де в чому погоджуючись з К.Марксом стосовно концепції базису і надбудови, економічних стосунків, стадіальності суспільного розвитку, він, однак, наголошував, що порядок суспільних відносин має змінюватися *еволюційно* і не підтримував позицію щодо методів досягнення стану соціалізму.

У своїх роботах “Нариси первісної економічної культури”, “До історії російської общини”, “Вибрані економічні твори” М.Зібер досліджував первісне суспільство, викладав порівняльний аналіз общинного і капіталістичного суспільства, характеризував риси общинної організації, віднайшов відмінності між цим суспільним станом і сучасною йому європейською цивілізацією. Розмірковуючи над суспільним розвитком, професор вказував зрештою, що європейська цивілізація створює значно більші умови для розвитку особистої свободи.

У свою чергу, щодо проблеми народонаселення, М.Зібер різко критикував відому концепцію Т.Мальтуса (*мальтузіанство*), доводячи, що покращення життя людей (зокрема, робітників), цілком можливе, а збільшення їх кількості не можна однозначно пов’язувати з погіршенням рівня їх життя. М.Зібер вказував, що людське життя далеко не у всьому тотожне життю тварин, бо “розмноження людини обумовлює і розмноження її їжі” – тобто суспільство, знаючи закони природи, здатне (і повинне) відновлювати споживані продукти.

Цікавився М.Зібер також компаративним аналізом широкого спектру культурних виявів різних соціальних груп, які перебувають на різному щаблі суспільного або історичного розвитку.

Сергій Андрійович Подолинський (1850 – 1891 рр.), також член “Женевського” гуртка, був економістом, соціологом і публіцистом. Коло його наукових інтересів включало академічну соціологічну тематику: соціальні аспекти вироб-

ничої діяльності, господарські стосунки, суспільну стратифікацію, мобільність, залежність статусу індивіда від національної належності, ряд соціологічних законів. Аналізуючи їх, С.Подолінський, як і деякі інші вчені, звертався до марксистських поглядів, вміло поєднуючи їх з соціал-дарвіністськими.

Практичне застосування поєднання цих двох концепцій призвело до досить оригінальних раціональних припущень – вчений вважав, що у суспільстві, побудованому на засадах солідарності, природний відбір виявить себе у просуванні науки, мистецтва, морального вдосконалення людей. Сукупно це дозволить людям долати природні проблеми, не витрачаючи сили на боротьбу між собою.

Соціолог, подібно до більшості вітчизняних науковців, також виступав проти мальтузіанства – аргументи його були подібними до висловлених М.Зібером.

У свою чергу, український антрополог, етнограф і політичний діяч, **Федір Кіндратович Вовк** (1847 – 1918 рр.) тлумачив соціологію як науку про громадське життя, а також як своєрідну *складову базової науки про людину* – антропології, до якої також мають входити спеціальна та передісторична археологія, етнологія та етнографія. Будучи під впливом ідей О.Конта, Г.Спенсера, український соціолог припускав, що антропології еволюційно передують геологія, палеонтологія та біологія.

У дусі раннього позитивізму Ф.Вовк певною мірою прагнув біологізувати соціологію, вважаючи, що форми суспільного життя можуть еволюціонувати навіть без зовнішнього впливу. Їх розвиток доволі суперечливо тлумачився як вивільнення і реалізація у сфері соціального внутрішніх *зародків фізичної природи* людини. При цьому певне розмаїття соціальних явищ пояснюється вченим різними природними умовами, у яких реалізуються ці принципово однакові біологічні потенції.

Однією з ключових персоналій української соціології є **Михайло Петрович Драгоманов** (1841 – 1895 рр.) – непересічний вчений, професор Київського університету (до 1875 р.).

Михайло Петрович був одним з найактивніших громадських діячів, вчених і публіцистів свого часу. Зокрема,

він був членом київської „Старої Громади”, засновником “Громади” женеvської. З 1876 року М. Драгоманов внаслідок реакції російсько-імперської влади перебував у еміграції, де до кінця життя обіймав посаду професора кафедри всесвітньої історії Софійського університету.

Наукова діяльність М.П.Драгоманова як вченого охоплює широкий спектр тем, серед яких: суспільні зміни, співвідношення соціології та історії, питання національності, проблеми прогресу. Існує опінія, що саме він вперше використав поняття “соціологія” серед українських вчених, погоджуючись з контівським прагненням розвинути “точність” цієї науки шляхом досконалого визначення її законів. Приведемо більш детальні відомості про його наукові пошуки і деякі громадсько-політичні погляди.

У своїх соціологічних рефлексіях вчений дотримувався еволюційної теорії, при цьому він вважав, що державна форма і політичний стан конкретного соціуму еволюціонують у прямій залежності від економічних і соціальних перетворень, є похідними від останніх. Така логіка привела М.Драгоманова до висновку про нагальну необхідність дослідження історії, оскільки це обов’язково дозволить з’ясувати суспільні закони – тоді соціологія насправді набуде необхідної точності.

Стосовно суспільної структури, то вона постає у вченого, у першому наближенні, як трикомпонентна:

- перша складова – сукупність індивідів та народностей – матеріал, з якого складаються спільноти;
- друга складова – різні форми спільнот – сім’я, суспільний клас, державні і міждержавні спільноти;
- третя складова об’єднує матеріальні і духовні продукти суспільної діяльності двох попередніх.

Говорячи про прогрес, професор називав його *якісною характеристикою розвитку суспільства*. Він вважав, що до прогресу призводить об’єктивний і поступальний рух історії, форми якого можуть бути різноманітними – як мирними, так і радикальними (революції тощо).

З таких аргументів він, зокрема, робив висновок про принципову неповторюваність форм суспільного буття – якщо прогрес дійсно відбувається. Якщо ж ні, то суспільні форми

повторюватимуться. Існування таких “відкотів” і “зупинок” у суспільному розвитку цілком передбачено соціологом.

Зазначимо, що досліджуючи питання прогресу, М.Драгоманов загалом послуговувався марксистською термінологією, яка набувала все більшого поширення у світі. Так, головним чинником прогресу соціолог називав спосіб виробництва, а класове розшарування пояснював існуванням приватної власності, яка має бути у перспективі змінена на більш прогресивну – колективну.

Не можна обійти увагою те, що фігура М.Драгоманова як представника української соціології не позбавлена певних протиріч – національно-політичні його погляди змінювалися. Як наголошують сучасні дослідники, він, подібно до деяких інших українських соціалістів, без оптимізму ставився до європейського шляху розвитку України, активно критикуючи “українофільство” і, особливо, його крайні ідейні позиції (праця „Що таке українофільство?”). Разом з цим, соціолог патріотично прагнув протистояти ідейному тискові на українську культуру, мову, що втілювалося, зокрема у таких його працях як “Політичні пісні українського народу, XVIII – XIX ст.”, „Нові українські пісні про громадські справи”.

У різні періоди М.Драгоманов ідентифікував себе то як „український сепаратист”, то як „общерос” або космополіт, вірячи у перемогу глобального соціалістичного і космополітичного ладу – у перспективі.

Аналізуючи сутнісні ознаки, притаманні національностям, М.Драгоманов у окремих працях наголошував, що кожна з них рівноцінна серед інших, хоч і має окремі специфічні атрибути: мову, одяг, звичаї тощо.

Разом з цим, значний вплив поглядів М.Драгоманова на подальший розвиток української соціології є беззаперечним фактом. Його концепції були розвинені Б.Кістяківським, М.Грушевським та іншими вітчизняними науковцями.

Великий український поет, драматург, художній перекладач **Іван Якович Франко** (1856 – 1916 рр.), крім своєї відомої мистецької і громадської діяльності займався розв’язанням широкого кола філософських питань, проблем історії, естетики, публіцистики, культурології. Яскравий слід він

залишив і в історії української соціологічної думки. Серед його праць з яскравим соціологічним тлом слід назвати зокрема такі: “Про соціалізм”, “Наука та її становище щодо працюючих класів”, “Про працю”, “Що таке поступ?”, а також “Мислі о еволюції в історії людськості”.

Соціологічні погляди І.Франка як науковця на суспільство, його прогрес і регрес загалом будувалися на ідеях позитивізму, антропологічного напрямку в теорії культури, а також на марксистських економічних ідеях. Вчений доволі своєрідно тлумачив предмет соціологічної науки, який має охоплювати людину як суспільну істоту, а також еволюцію суспільства, розвиток праці і культурних проявів (ідей, вірувань, техніки, артефактів тощо). Однією з цілей, які повинна переслідувати соціологія, була, за І.Франком, просвітницька, яка має допомогти народові усвідомити власну мету.

Перебуваючи під впливом позитивізму, мислитель вважав, що соціологія має базуватися на спостереженнях фактів і на критичному їх осмисленні – у цьому контексті він, зокрема, активно наполягав на розвитку соціальної статистики.

Визнавав український соціолог також єдність законів розвитку природи і суспільства. Так, скажімо, у своїх ранніх працях він визначав рушійною силою еволюції (у тому числі, соціальної) боротьбу за існування, хоча згодом, відійшовши від такої опінії, бачив її у єднанні людей і *кооперативному* раціональному здобуванні духовних і матеріальних потреб. Тут ми можемо бачити принаймні одну принципову відмінність позиції І.Франка від марксистської, яка наголошувала на неодмінному накопиченні суспільних протиріч і революційному їх розв’язанні. Погляди на владу у великого українського мислителя також відрізнялися від зазначених – її він тлумачив як результат поділу праці, а не власності.

Разом з цим мислитель загалом підтримував марксистські погляди на суспільну еволюцію, її стадійність, однак, знову ж-таки, на відміну від деяких класиків, і, зокрема, М.Драгоманова, вважав формою прогресивного поступу не революцію, а “суспільну реформу”, уникаючи остаточних висновків про майбутню або кінцеву форму суспільного ладу.

Відомим українським економістом і соціологом тих часів є **Михайло Іванович Туган-Барановський** (1865 – 1919 рр.). Соціологічні пошуки його були зосереджені навколо питань соціального розвитку, соціальної стратифікації і класової боротьби. Виділяючи такі класи: наймані працівники, капіталісти і землевласники, він вважав основою соціального розвитку господарство – сукупність людських дій, спрямованих на перетворення природного світу, утворення матеріальних і духовних об'єктів для задоволення потреб.

Застосовуючи термінологію, вироблену марксизмом, М.Туган-Барановський загалом критикував цей напрям, обстоюючи позиції неокантіанства.

Іншим непересічним вітчизняним українським соціологом, правознавцем, філософом і політичним діячем, який певною мірою перебував під впливом ідей та діяльності М. Драгоманова, був професор Київського університету, академік **Богдан Олександрович Кістяківський** (1868 – 1920 рр.), завідувач кафедри соціології Всеукраїнської Академії наук.

У своїх наукових пошуках, особливо пізніх, цей вчений прагнув розвинути соціологію, відділити її, зокрема, від соціальної філософії і звільнити від рис психологізму. Сфера соціологічних штудій мислителя охоплювала логіку і методологію соціологічної науки, а також право як соціальне явище.

Б.О. Кістяківський вважав, що кристалізація соціологічного знання як самостійної царини гуманітарної науки можлива після вирішення трьох основних проблем: по-перше, питання про те, *як утворювати* соціально-наукові поняття; по-друге, *з'ясування вірного причинно-наслідкового зв'язку* у поясненні соціальних явищ і, по-третє, визначення *норм* соціального життя.

У свою чергу, аналізуючи соціологічні аспекти правових норм, вчений вважав, що правопорядок, який існує у звичайному соціумі, як правило, не є тотожним формально відбитому у правничих документах. Звідси він робив висновок про необхідність поглибленого дослідження права як соціального явища, правових уявлень народу, групи тощо.

Однією з провідних праць Б.Кістяківського є “Соціальні науки і право: нариси з методології соціальної науки і загальної теорії права” (1916 рік).

На окрему увагу нашого курсу справедливо заслуговує видатна персона **Михайла Сергійовича Грушевського** (1866 – 1934 рр.). Він є крупним українським істориком, соціологом, масштабним громадським і політичним діячем, професором Львівського університету, головою наукових товариств (НТШ та ін.), фундатором Українського соціологічного інституту (м. Відень), академіком Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), АН СРСР, першим Президентом України.

Соціологією М.Грушевський, як наголошують історики, захопився доволі раптово. У 1903 році, перебуваючи у Парижі, він познайомився з Е.Дюркгеймом та Л.Леві-Брюлем, і отримав змогу безпосередньо ознайомитися з їх доробком, а також з працями і позиціями О.Конта, Г.Спенсера та В.Вундта. Саме цей ряд подій, на думку сучасних науковців, спонукав Михайла Сергійовича до активних соціологічних пошуків, створення згаданого університету у Відні, видання ряду праць: “Початки громадянства” (“Генетична соціологія”) (1921 рік), “Проект Соціологічного інституту”; “Проект законопроекту про Соціологічний інститут” та ін.

Загальне коло його наукової діяльності – в рамках соціологічної науки, – окреслювалося, зокрема: чинниками суспільної еволюції, законами суспільного розвитку, генетичною соціологією.

Подібно до більшості своїх колег, завданням соціології він визначав вивчення соціальних процесів. При цьому Грушевський цілком погоджувався з тими науковцями (наприклад, М.Ковалевським), які наполягали на необхідності виключення з поля наукового аналізу випадкових, мінливих явищ і зосередження уваги на типових і постійних процесах соціального буття.

У рамках генетичної соціології академік М. Грушевський приділяв увагу аналізу первинних, примітивних форм соціальної організації, закономірностям їх переходу у більш складні, впливу “передісторичних” форм суспільної організації на тенденції розвитку наступних. Вчений зокрема відслідковував, чи є форми і етапи суспільного розвитку універсальними для

всіх народів. Відповідаючи зрештою на це питання, він висував тезу, що вони можуть бути подібними, але практично ніколи – тотожними, пояснюючи це варіативністю психологічної та моральної регуляції у різних людських спільнотах. Разом з цим великий український соціолог наголошував на існуванні *загальних подібних тенденцій* суспільної еволюції – процесів *диференціації* та *інтеграції* (*консолідації*), які тривають у будь-якій спільноті. Чергування цих процесів М.Грушевський вважав уособленням невинної боротьби індивідуалістичних та колективістських потягів, мотивів і прагнень.

Така позиція повністю узгоджується з іншою тезою – *про неможливість тлумачення суспільних законів як автоматичних або механістичних*. Іншими словами, вони є відносними. Отже, можна наочно бачити, як вітчизняна соціологія успішно подолала натуралістичні (механістичні і біологізаторські) тенденції раннього періоду свого розвитку – М.Грушевський їх прямо заперечував.

Еволюцію суспільства академік вважав стадіальною:

- “передісторичне” суспільство, в якому домінують біологічні чинники, а людина і громади тільки починають виникати;
- період колективізму – перехід суспільної організації до форми родоплемінної громади;
- “цивілізована доба” – розпад родоплемінного ладу, виникнення класів.

Як талановитий організатор Михайло Сергійович Грушевський був засновником фахових, у тому числі – українських, соціологічних закладів та установ, активно генерував ідеї щодо безпосереднього розвитку соціологічної науки, здійснював непересічні організаційні заходи щодо їх практичного впровадження. Зазначимо, що деякі факти з його життя та смерті є загадками для вітчизняної історії, у тому числі – історії соціології.

Висновки

Наукова діяльність представників української соціології раннього періоду була досить потужною і загалом протікала під активним впливом західних соціологічних концепцій (переважно позитивізму і, певною мірою, марксизму).

Зауважимо ще один важливий момент – до класичної соціології були „навернені”, як правило, вітчизняні представники суміжних гуманітарних дисциплін – історіографії, економіки, правництва, філософії.

Зазначимо також, що своєрідним тлом для розвитку української соціології того часу є теми загальнометодологічні, суспільного прогресу, законів та еволюції. У питаннях про місце і роль народів (зокрема, українського – у М. Драгоманова, М. Грушевського та інших) як активних суб'єктів розвитку суспільства реалізується спадкоємність вітчизняної соціологічної традиції – вони згодом стають провідними для соціологічних студій українських вчених у еміграції.

Українська соціологія на межі ХІХ – ХХ сторіч загалом залишає позаду первинні і сумнівні механістичні та біологічні методологічні підходи, які були типовими для раннього етапу позитивізму.

Авторитет вітчизняних науковців-соціологів помітно зростає, вагомість їх наукових доробків цілком визнається численними представниками західної науки – при цьому внаслідок активної громадсько-політичної позиції частина українських соціологів була вимушена працювати поза межами батьківщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мусієздов О. О. Історія української соціології: Навчально-методичний посібник. – Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2004. – 117 с.
2. Історія соціологічної думки в Україні: Навч. посібник. – Львів: Новий світ. – 2000. – С.68- 81.
3. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник – К.: Книга, 2005. – С. 435 – 448.
4. Історія України. – Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1998. – С. 174–190.
5. Ручка А. О., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології. – К.: Наукова думка, 1995.
6. Захарченко М. В., Бурлачук В. Ф., Молчанов М. О. Соціологічна думка України. – К.: Заповіт, 1996. – С. 229–331.
7. Піча В. М., Піча Ю. В., Хома Н. М. та ін. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. – К.: Каравела, Львів: Новий Світ – 2000, 2002. – 480 с.

МЕДІАОСВІТА

УДК 37.013.8:070

Ганна ОНКОВИЧ,

*доктор педагогічних наук, професор,
Київський медичний університет, професор кафедри
гуманітарних наук та іноземних мов; член НТШ; академік
Академії міжнародного співробітництва з креативної
педагогіки (АМСКП)*

Артем ОНКОВИЧ,

*кандидат педагогічних наук, доцент,
Київський національний університет культури і мистецтв,
доцент кафедри журналістики та зв'язків із громадськістю*

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ ЯК РІЗНОВИД ІННОВАЦІЙНИХ МЕДІАОСВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЙ

Розвиток інноваційних підходів організації навчання, інтерактивність навчального процесу нині відбувається з використанням засобів масової комунікації – медіа. Медіаосвітні технології передбачають включення в систему освіти різних медіапродуктів, розроблення нових методичних і технологічних форм навчання. У статті розглядаються різні «жанри» наукових конференцій. Об'єднує їх парасольковий термін «інтерактивна медіаосвітня технологія».

Ключові слова: *медіаграмотність, медіаосвітні технології, конференція як жанр, конференція як медіапродукт, інформаційна грамотність, медіа-інформаційна грамотність, інтерактивна медіа-освітня технологія.*

Вступ. Постановка проблеми. Розвиток інноваційних підходів організації навчання, інтерактивність навчального процесу нині відбувається з використанням засобів масової комунікації – медіа. Часто синонімом до «медіа» (від лат. media – засоби) виступає поняття «засоби масової комунікації».

Відповідно, медіаосвітні технології передбачають включення в систему освіти різних медіапродуктів, розроблення нових методичних і технологічних форм навчання.

Інтерактивні технології – порівняно новий підхід до організації навчальної діяльності. Слово “інтерактив” походить від англійського “interact”, що складається з двох понять: “inter” (взаємний) та “act” (діяти). Тож інтерактивне навчання спрямовано на сприяння взаємодії і співробітництву в процесі пізнання, на співтворчість тих, хто навчає, і тих, хто навчається. Інтерактивність у навчальному процесі передбачає залучення методів, котрі стимулюють пізнавальну активність, самостійність, творчість.

В статті пропонується розглянути проблему: осучаснення наукового простору через удосконалення форм проведення наукових форумів, розглядати їх як інноваційну медіаосвітню технологію.

Останні дослідження та публікації розглядаємо з кількох позицій.

До інтерактивних методів одні дослідники відносять такі, як: дискусія, евристична бесіда, «мозковий штурм», рольові, «ділові» ігри, тренінги, кейс-метод, метод проектів, групову роботу з ілюстративним матеріалом, обговорення відеофільмів тощо, інші серед інтерактивних методів виокремлюють: мозковий штурм, круглий стіл, „ситуація”, „мікрофон”, „коло ідей”, робота в малих групах, „займи позицію”, прес-метод, „акваріум”, подорож, рольові ігри тощо [3].

В інформаційно-аналітичному огляді „Інтерактивні методи навчання в освітніх закладах вищої професійної освіти” [5] виокремлено такі основні інтерактивні форми навчання: творчі завдання; робота в малих групах; ігри, що навчають (рольові, ділові та освітні ігри, імітації); використання громадських ресурсів (запрошення фахівця, екскурсії); соціальні проекти та інші позааудиторні методи навчання (змагання, інтерв’ю, фільми, спектаклі, виставки); вивчення і закріплення нового матеріалу (інтерактивна лекція, робота з наочними посібниками, відео- та аудіоматеріалами, «той, хто навчається, в ролі викладача», «кожен навчає кожного», мозаїка („ажурна пилка”), використання запитань, сократичний діалог); тестування;

розминки, зворотній зв'язок; дистанційне навчання; обговорення складних і дискусійних питань і проблем („займи позицію”, шкала думок); розв'язання проблеми („дерево рішень”, „мозковий штурм”, „аналіз казусів”, „перемовини і медитація”, „драбини і змійки”); тренінги.

Активні групові методи також умовно об'єднують в три основні блоки:

1) дискусійні методи (групова дискусія, розбір випадків з практики, аналіз ситуацій морального вибору, моделювання практичних ситуацій, метод кейсів та ін.); 2) ігрові методи: а) дидактичні, імітаційні й творчі ігри, в тому числі ділові (управлінські); б) рольові ігри (поведінкове наuczіння, ігрова психотерапія, психодраматична корекція); в) мозковий штурм; г) контргра (трансактний метод усвідомлення комунікативної поведінки); 3) сенситивний тренінг (тренування міжособистісної чуттєвості і сприйняття себе як психофізичної єдності) [4].

Інтерактивні технології навчання українські дослідники О.Пометун та Л.Пироженко поділяють на чотири групи: парне навчання (робота студента з викладачем чи однолітком один на один), фронтальне навчання, навчання у грі, навчання у дискусії [16]. На думку Ю.В.Гущина, інтерактивні методи навчання якнайбільше відповідають особистісно-орієнтованому підходу, оскільки передбачають спів-навчання (колективне, навчання у співробітництві), причому і той, хто навчається, і педагог є суб'єктами процесу пізнання. „Інтерактивне навчання ґрунтується на власному досвіді тих, хто навчається, їхній прямій взаємодії з галуззю професійного досвіду, котрий засвоюється” [2, с.2]. Навчання з використанням інтерактивних освітніх технологій передбачає відмінну від звичної логіку освітнього процесу: не від теорії до практики, а від формування нового досвіду до його теоретичного осмислення через застосування [2].

Аналіз праць засвідчує, що основна характеристика „інтерактиву” – це спеціальна форма пізнавальної діяльності, коли процес пізнання організовано так, що практично всі присутні заохочені до нього, мають можливості розуміти і рефлексувати з приводу того, що вони знають і думають [5], це спосіб багатосторонньої комунікації в освітньому процесі. При інтерактивній формі навчальної діяльності відбувається

колективне занурення в обговорювану проблему. Тож проілюструємо сказане вище кількома конкретними прикладами з наукових зібрань, присвячених медіа- та інформаційній грамотності.

Дослідники вже розглядали різні «жанри» наукових конференцій, об'єднаних «парасольковим» терміном «інтерактивна медіаосвітня технологія». Ключовими словами при цьому виступали такі поняття: медіаосвітні технології, конференція як жанр, конференція як медіапродукт, інформаційна грамотність, медіа-інформаційна грамотність. І тут доречно звернутися до відносно нового поняття «медіапродукт». Українська дослідниця Катерина Нагорна пропонує таке його визначення: медіапродукт – це результат навчальної або практичної медіадіяльності людини, що має на меті донести певну інформацію до цільової аудиторії, відрізняється наявністю ідеї, єдністю форми та змісту, цілісністю, завершеністю, має яскраве емоційне начало, тобто це – продукт практичної діяльності (опрацювання досвіду і спостережень) із використанням медіа, зрозумілий для подальшого використання, єдиний для посилання на нього. Сьогодні цифровий формат припускає наявність у медіапродукті додаткової характеристики – мультимедійності та інтерактивності [7, с. 226].

Задум будь-якого продукту, ідеї втілюється у певній формі, у певному жанрі. Жанр (від фр. *genre* – «манера, різновид») – це змістовно-формальна єдність, певним чином окреслений зміст, що "відшукав" найбільш зручну форму для свого втілення, зазначає І.Л.Михайлин. Споживач інформаційного продукту звикає бачити дійсність «очима жанру» – це обумовлює його очікування у зв'язку з певними способами її вираження. Жанри в журналістській, літературній, мистецькій, науковій творчості існують об'єктивно, незалежно від бажань практиків і думок теоретиків. Зазвичай, це – «великі групи текстів, які наділені спільними ознаками. Цим переймається жанрологія – наука про типологію текстів» [6]. Завдяки своїм усталеним ознакам, жанри відіграють самі по собі важливу комунікативну роль при спілкуванні. І ми можемо назвати чимало форм наукового спілкування, котрі можна було б об'єднати поняттям «жанр». Отже, наукове спілкування у жанрі

«наукова конференція» («науковий форум», «симпозіум» і т.ін.) деякі дослідники розглядають як медіаосвітню технологію, мета якої – не тільки обмін досягненнями, набутим досвідом, окреслення шляхів подальшого розвитку проблеми, що обговорювалася, а й підвищення професійної компетентності фахівців (у разі, коли йдеться про студентські конференції – майбутніх фахівців). Як «медіапродукт» (за аналогією до усних наукових журналів) сучасне наукове зібрання має розмаїття різних форм (що, до речі, також свідчить на користь понять «жанр», «рубрика»). Тож проілюструємо сказане вище кількома конкретними прикладами з проведених наукових зібрань, де плідно обговорювалися актуальні проблеми медіа-інформаційної грамотності (МИГ/MIЛ). Професор Хосе Мануель Перес Тореро, завідувач кафедри журналістики та комунікації з Автономного університету Барселони зауважує: "Медіа [та інформаційна] грамотність – це не просто одна спільна мета. Це каталізатор для залучення інновацій в освіті, зв'язку, культурі й політиці ... це можливість оновити навчання і викладання".

Формулювання цілей статті (постановка завдання).

Мета статті – розглянути наукові форуми, котрі проводяться в різних країнах світу, з позицій інноватики медіаосвітніх технологій, визначити новітні форми їх проведення й виокремити перспективи подальшого розвитку їхнього жанрового розмаїття. Наукові зібрання нині виступають інтенсифікаторами науково-освітнього процесу, часто включені у навчальний процес, значно розсувають межі впливу науково-практичних конференцій. От кілька прикладів.

Європейський форум з медіаграмотності проходив у травні 2014 року в Штаб-квартирі ЮНЕСКО в Парижі й фінансувався Європейською Комісією та ЮНЕСКО, був організований спільно з Проектом EMEDUS і Gabinete de Comunicación y Educación (UAB) у рамках Глобального Альянсу з Партнерства в Медійній та інформаційній грамотності (GARMIЛ) [1; 10; 17]. У результаті поглибленого дослідження, проведеного в 27 європейських країнах, проект EMEDUS запропонував рекомендації щодо вдосконалення медіаосвіти в кожному з цих ареалів. Передбачалося, що захід збере представників урядів, керівників мас-медіа, експертів,

викладачів, працівників засобів масової інформації, медіагалузі, науковців, фондів із метою розповсюдження медійної та інформаційної грамотності в Європі, що обговорення політики медіа-інформаційної грамотності (MIL) на європейському рівні сприятиме в цьому напрямкові співпраці та ініціативі на національних та європейському рівнях.

MIL-Форум – продукт міжнародного співробітництва між ЮНЕСКО, Європейською комісією (ЄК), Автономного університету Барселони та інших партнерів в рамках Глобального альянсу з партнерства зі ЗМІ та інформаційної грамотності (GARMIL). У заході взяли участь понад 350 осіб з усієї Європи та з більш як 15 країн з інших континентів. Серед учасників були експерти MIL, педагоги, представники засобів масової інформації, промисловості, фондів, медіаорганізацій, організацій громадянського суспільства, інформаційні та технологічні фахівці, а також представники влади всіх рівнів. Основна мета Форуму полягала у сприянні просування рекомендацій з включення медіаосвіти в шкільні програми європейських держав і розвитку ініціатив у галузі неформальної освіти та освіти для уразливих груп населення.

Форум проходив у режимі пленарних та секційних засідань, у вигляді дебатів представників різних установ, експертів, фахівців галузі, навчальних закладів та засобів масової інформації і органів влади. Визнано перспективним створення спільної платформи розвитку медіа- та інформаційної грамотності на Європейському континенті, координатор – європейський Глобальний альянс (GARMIL).

Пленарні засідання на Форумі вів модератор, який надавав слово 5 – 7 основним доповідачам, котрі викладали своє бачення проблеми, винесеної в назву засідання. Після виступів доповідачі відповідали на запитання. В обговоренні позицій доповідачів через вільний мікрофон могли взяти участь усі бажаючі. На дев'яти секційних засіданнях, що нагадували звичні нам «круглі столи», обговорювалися актуальні проблеми, наперед оголошені оргкомітетом Форуму: Сесія 1 – Формальна освіта: новий навчальний план; Сесія 2 – MIL та міжкультурний діалог; Сесія 3 – Дослідження та оцінка в медійній та інформаційної грамотності; Сесія 4 – Регулювальні органи та

MIL; Сесія 5 – Сім'я, ЗМІ та MIL; Сесія 6 – MIL і наслідки для політики; Сесія 7 – Сприяння кінограмотності; Сесія 8 – Інформальна освіта, соціальна інтеграція і MIL; Сесія 9 – Медіапромисловість і MIL.

Цікавим, зокрема, було обговорення системи міжнародного співробітництва у розвитку медіа- та інформаційної грамотності та інтеркультурного діалогу (МІГІД), яка втілюється за допомогою програми МІГІД у мережі двостороннього співробітництва університетів (UNITWIN), заснована на ініціативі ЮНЕСКО і Альянсу цивілізацій ООН (UNAOC). Ця програма була створена з метою служити каталізатором і посередником для інноваційних проєктів, спрямованих на зниження поляризації між націями і культурами на основі взаємного співробітництва, оскільки нинішні глобальні виклики вимагають невідкладного реагування і дій для гарантування мирного співіснування, гармонії та взаємодії між людьми з різними культурними традиціями, через упровадження культурного та мовного розмаїття і інтеркультурного діалогу. Засоби масової інформації мають багато можливостей для міжнародного діалогу за умови надання їм свободи і незалежності, тож саме тому міжнародні організації наразі приділяють значну увагу розвитку медіа- та інформаційної грамотності [1; 9; 11].

Мережа UNITWIN спершу складалася з восьми університетів із різних географічних регіонів. Ці навчальні заклади активно досліджують можливості інтеграції МІГІД у вищу освіту. Зокрема, там розроблялись нові спецкурси для студентів: в Університеті Вест-Індії впроваджено два спецкурси – «Навчання інформаційної грамотності» та «Інструкції з інформаційної грамотності»; в Університеті Циньхуа студенти опрацьовують основи збору інформаційних матеріалів і вивчають курс «Навчання студентів-нежурналістів створення новин». Тут також приділяється увага впровадженню в процес навчання однієї з основних концепцій медіа-та інформаційної грамотності – «активного розслідування» – через уведення методів заохочення активності студентів при проведенні лекцій та зменшення ролі педагога. В Університеті Сан-Паулу активно використовуються медіакласи. Технологічний університет

Квінсленда впроваджує практику проведення дискусій про медіа-та інформаційну грамотність у дитячих садках, а також займається розробкою такого онлайн-курсу, який був би доступним для педагогів будь-якої країни світу. В Університеті Темпл, США, існує Центр медіа-та інформаційної грамотності, тут також планують створення Медіаклубу, який можна було б відвідувати у вільний від занять час. Автономний університет Барселони досліджує МПГД і можливості її впровадження в систему освіти в контексті політики з урахуванням її впливу на всі сфери життя суспільства.

Основним завданням мережі UNITWIN, крім сприяння співробітництву між університетами-членами, є створення потенціалу в кожній країні світу для просування сфери медіа- та інформаційної грамотності і інтеркультурного діалогу, а також забезпечення свободи слова, свободи інформації та вільного потоку ідей і знань. Діяльність мережі включає в себе розроблення університетами різних країн широкого спектру так званих МПГД-проектів, а також обмін досвідом та досягненнями в галузі медіа- та інформаційної грамотності між різними країнами. В цілому ця ініціатива ґрунтується на передумові, що якщо громадянам з усього світу поліпшити їх комунікативні здібності та здатність до критичного мислення, вони зроблять значний внесок у розвиток демократичного суспільства та забезпечення миру і гармонійних відносин між представниками різних культур і націй [1; 10].

З кожного заявленого напрямку на Форумі пропонувалися питання для обговорення. Наприклад, їхній перелік з проблематики "МПІ та міжкультурний діалог" виглядає так: Чи усвідомлюємо ми роль засобів масової інформації в якості інструменту для створення міжкультурного діалогу? Чи є нові медіа та соціальні медіа способом розширення можливостей людей і створення більш широкого розуміння міжкультурних і національних реалій? Як критичне розуміння (та інші поняття, пов'язані з розширенням прав і можливостей) матеріалів засобів масової інформації може допомогти впоратися з забобонами і нерівністю відтворюваних на певних інформаційних та розважальних каналах, і як воно може посилити соціальну інтеграцію? Чи достатньо ефективні медіаосвіта і спільні

ініціативи ЗМІ, які прагнуть сформувати діалог, розуміння і розширення прав і можливостей у громадян, що займаються національними або міжнародними конфліктами? Як сприяти такій акції? Як забезпечити інструменти (як технічні, так і академічні) й пояснити важливість розуміння інформації та визначати зміст якості в цих видах контекстів? Міграційні рухи та міжкультурний діалог. Чи є новими виклики в умовах економічної кризи? Як сприяти медіаосвіті в період кризи для того, щоб створити нові можливості? У цьому сенсі – чи можливо спрямовувати нові технології у процеси включення та обговорення таких тем, як міжкультурний діалог? Що має бути взято до уваги? та ін.

У той час, як ключові можливості створюються для людей у всьому світі, в сучасному цифровому середовищі існує також низка нових проблем, таких як перевантаження інформацією, етичні питання. Суспільство в цифровий вік вимагає МІЛ-компетенцій, тому прийнята на форумі Декларація закликає до участі всі зацікавлені сторони для ефективного просування медіа-інформаційної грамотності (МІЛ) для всіх громадян, закликає всіх учасників – журналістів і ЗМІ, бібліотекарів, аудіовізуальну владу, педагогів і приватний сектор – працювати разом.

Загальна думка учасників: перший європейській МІЛ-форум мав величезний успіх. Якість втручання в обговорювані проблеми учасників сприяла обміну знань. Як зазначив один з учасників, "... Конференція була чудовою. МІЛ перебуває на порозі глобального прориву ..."

На заключному пленарному засіданні було вирішено, що Форум проходитиме щорічно в якості платформи для Європейського відділення GARMIL. Учасники першого європейського Форуму з медіа-та інформаційної грамотності (МІЛ) прийняли Паризьку декларацію з МІЛ в цифрову епоху [1; 8; 17]. Декларація підтверджує важливість медіа-інформаційної грамотності (МІЛ) і закликає до нових акцентів у медіа-інформаційній грамотності в сьогоднішньому цифровому середовищі, а також до співпраці між ключовими суб'єктами і групами різних зацікавлених сторін для просування МІЛ для всіх. При її обговоренні визнавалось, що МІЛ-компетенції та

технологічні компетенції доповнюють одне одного. У той же час має значення, яка технологія доступніша для громадян. І навіть більш важливо зосередитися на тому, що громадяни хочуть робити з інформацією або як вони реагують на неї, на засоби масової інформації і технології, як це впливає на бажання громадян брати участь у самореалізації, культурному обміні і в їх прагненні бути етичними. Здатність успішно використовувати інформацію і засоби масової інформації в різних контекстах вимагає певних МІЛ-компетенцій. Декларація закликає до ефективного просування МІЛ для всіх громадян, закликаючи всіх зацікавлених учасників працювати разом.

Спираючись на підсумки Європейського форуму, ЮНЕСКО, Національний автономний університет Мексики і Автономний університет Барселони домовилися про проведення спільного першого в Латинській Америці і Карибському басейні МІЛ-Форуму. Підготовка до цієї події велася за тим же алгоритмом, що й до Форуму в Парижі.

Проблеми інформаційної грамотності перебували в центрі інших наукових зібрань. Так, на європейських конференціях з інформаційної грамотності (ЕСІЛ), що відбувалася 2013 р. у Стамбулі (Туреччина), у 2014 р. – в Дубровнику (Хорватія), у 2015 р. – у Таллінні (Естонія), у 2016 – у Празі (Чехія), у 2017 – у Сен-Мало (Франція), у 2018 – в Оулу (Фінляндія). Організаторами конференції виступили Департамент інформаційного менеджменту Університету Хаджеттепе (Туреччина) і Департамент інформаційних і комунікаційних наук Університету Загреба (Хорватія). ЕСІЛ – це міжнародна конференція, до складу організаційного та програмного комітетів якої входять понад сто відомих експертів із понад шістдесят країн світу [13].

Інформаційна грамотність (ІГ), медіаграмотність (МГ) і безперервне навчання (упродовж усього життя) були основною темою усіх конференцій ЕСІЛ, націлених на об'єднання зусиль учених і фахівців у галузі інформації та медіа, педагогів, політиків, підприємців і всіх інших зацікавлених сторін з різних країн світу для обміну знаннями та досвідом. Обговорювалися актуальні питання, останні події, досягнення теорії і передової практики за такими основними темами (перерахуємо їх, щоб

продемонструвати поступ відносно нового явища наукового знання):

Інформаційна грамотність (ІГ) та навчання протягом усього життя; ІГ у теоретичному контексті (моделі, стандарти, показники і т.ін.);

ІГ і пов'язані з нею поняття (наскрізні компетенції, медіаграмотність, трансграмотність, метаграмотність, електронна грамотність, комп'ютерна грамотність, цифрова грамотність, наукова грамотність, візуальна грамотність і т.ін.);

Медіа та інформаційна грамотність (МІГ) як нова концепція;

Дослідження інформаційної грамотності (ІГ) – методи і прийоми;

Пошук інформації та інформаційна поведінка;

Кращий досвід у сфері ІГ;

Мережева ІГ і робота в мережі;

Політика ІГ і політика розвитку; ІГ і бібліотеки;

ІГ та бібліотечно-інформаційна освіта;

ІГ та управління знаннями; ІГ у різних дисциплінах;

ІГ у різних культурах і країнах;

ІГ у різних контекстах (юридичному, медичному та ін.); ІГ та освіта (Болонський процес і т.ін.);

Планування стратегії ІГ (просування і маркетинг, підготовка інструкторів, партнерство, співпраця в рамках професії, педагогічної освіти, інтеграції в навчальні програми);

Навчання ІГ (технології та методи навчання, педагогічне проектування, розробка навчальних програм, вимірювання та оцінка, веб-навчання, електронне навчання);

Навчання ІГ у різних секторах (середня, вища освіта, професійна освіта);

ІГ на робочому місці;

ІГ для дорослих; ІГ для проблемних (уразливих) груп; ІГ для полікультурних спільнот;

ІГ та етичні та соціальні питання; ІГ і демократія; ІГ і цифровий розрив;

ІГ і нові технології та інструменти (Web 2.0, Web 3.0, мобільні технології).

Форум зафіксував необхідність регулярного обговорення актуальних проблем для популяризації мереж співпраці і нових спільних зусиль, пов'язаних із проблематикою досліджень, політикою і тематичних уподобань. Наголошувалося на можливості об'єднати зусилля для актуалізації цілісного підходу щодо впровадження медіаосвіти і визначити спільні цілі у розвитку медіа грамотності. Всі проблеми розглядалися на засіданнях, проведених у «різних жанрах». Назвемо бодай кілька з них, щоб пересвідчитися у «різножанровості» конференції. *Ключова доповідь* у режимі пленарного засідання – це, переважно, доповідь про науково-дослідні роботи або поглиблений огляд літератури.; *постери* (деякі з них у зменшеному форматі можна було взяти з собою), *розіграш* у *лотерею* нових і актуальних книжок з інформаційної грамотності, *презентація видавництва* тощо.

Кожен формат мав різні вимоги та обмеження за обсягом, розподілом часу та змістом. Приваблювало розмаїття наукових дійств, котрі, в основному, склалися з представлення результатів, одержаних в ході роботи або представляли свіжі інноваційні розробки. Їх можна було обговорювати разом з авторами під час представлення передового педагогічного досвіду; це висвітлювали семінари; панельні дискусії; *«PechaKucha»* – короткий виступ, дуже концентрований, візуально привабливий, з показом слайд-шоу (20 слайдів по 20 секунд для кожного слайда, після п'яти презентацій – запитання, відповіді й обговорення); *кращі практики* – доповідь-презентація: включає в себе, переважно, звіти про хід роботи, свіжі напрацювання з інновацій та передового досвіду і запрошених педагогів-практиків; тренінги; презентації видань; форум докторантів та ін. Спілкування «наживо» – *майстер-класи, зустрічі* з „класиками” (зокрема – з автором поняття „інформаційна грамотність” Paul G.Zurkowski), Та найкраще – можливість спілкування з колегами, обмін досвідом. Це розмаїття форм для спілкування і навернуло нас на думку, що на часі вести мову про конференцію як про інтерактивну медіаосвітню технологію.

Спеціальні сесії з практичного досвіду були організовані з тим, щоб дослідники могли поділитися своїми набутками.

Семінари включали активну участь і обговорення з акцентом на учасників, які спроможні розвинути навички або практичні ідеї для майбутньої реалізації у власній практиці. *Дискусії* з окремих тем конференції проходили й у форматі панелі. Спеціальні сесії склалися з декількох доповідей з конкретних тем-напрямів. Докторський форум – це короткі виступи або критичний огляд літератури з теми дослідження чи науково-дослідної проблеми, методології дослідження і роботи, виконаної аспірантами. Відбір доповідей базувався на 500 словах заздалегідь надісланої анотації [12].

Конференції, до організації яких залучались професійні фірми, були добре підготовлені. Корпоративні вітрини та виставки призначалися для компаній, щоб представити останні події, додатки, продукти та послуги.

Цікавими є й приклади з України [12; 14; 15]. Так, уже кілька років поспіль у рамках Міжнародної науково-практичної конференції «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору» відбувається тренінг-марафон «Навчання-Якість-Моніторинг». На нашу думку, цей захід також можна розглядати як медіапродукт, оскільки це – засіб спілкування в процесі навчально-практичної діяльності тих, хто навчає, і тих, хто навчається. Він має на меті «донести певну інформацію до цільової аудиторії, відрізняється наявністю ідеї, єдністю форми та змісту, цілісністю, завершеністю, має яскраве емоційне начало, тобто це – продукт практичної діяльності» [7, с. 226]. В анонсі до заходу зазначається, що тренінг-марафон – це демонстрація роботи практичних психологів, бізнес-тренерів, коучерів, громадських тренерів та фахівців з освітнього тренінгу, а також демонстрація новітніх напрямів, підходів та методів тренінгової роботи, можливість набути новий досвід, віднайти колег та однодумців, відкрити нові перспективи власного професійного зростання, тобто організатори зорієнтовані на інтерактивні технології й виокремлюють такі тренінги: – *освітні тренінги* (коучинг, активні методи навчання, моніторинг якості, моніторинг ефективності впливу, освітній менеджмент, управління закладами освіти, ефективна освітня політика, європейський освітній стандарт, професійні тренінги та ін.); – *бізнес-тренінги*

(технології продажів, ефективний PR, психологія реклами, мистецтво презентації, внутрішня та зовнішня комунікація, ефективний імідж, бенчмаркінг, технологізація продукту, організаційні конфлікти, стрес-менеджмент та ін.); – *громадські тренінги* (розробка стратегічних планів, розробка проектів, проектний менеджмент, ефективна комунікація, міжсекторальна взаємодія, тренінги лідерства, корпораційне лідерство, гендерна взаємодія, та ін.); – *психологічні тренінги* (особистісне зростання, гештальт-терапія, когнітивно-біхевіоральна терапія, арт-терапія, процесуальна терапія, позитивна психологія, системно-феноменологічний підхід Берта Хеллінгера, психодрама, символ-драма, ігро-терапія, сімейна психотерапія та ін.). (Принагідно зазначимо, що відсутність питомо українських назв у різновидах проведення заходу свідчить про те, що українці поки що переважно запозичують світовий досвід, а не пропонують власні форми тренерських технологій).

Під час тренінг-марафону передбачаються такі форми роботи, як майстер-класи, work-shops, тренерські майстерні, демонстраційні заняття тощо. Отже, наше припущення, що сучасні наукові зібрання доцільно розглядати як медіаосвітні технології, справджувалося.

Організатори сучасних форумів, конференцій тяжіють до урізноманітнення форм їх проведення. І творці нових наукових «медіапродуктів», котрі проходять у різних «жанрах» наукової творчості, безперечно, віднаходять нові й нові форми їх організації, розробляють нові технології (сподіваємося, з цікавими українськими назвами).

Ще один приклад – з української глибинки. Кілька років поспіль Міжнародна науково-методична конференція «Концептуальні проблеми модернізації сучасної системи освіти на засадах формування духовно-патріотичних цінностей студентської молоді» проходить у Барському гуманітарно-педагогічному коледжі імені Михайла Грушевського на Вінниччині [14]. Цей вищий навчальний заклад комунальної форми власності готує кадри для здійснення практичної роботи у галузях освіти, мистецтва, журналістики та права. Конференції в Барі давно стимулюють мотивацію навчання – адже науковий форум інтегрується в освітній процес, переплітається з

позанавчальними формами навчання і виховання, є своєрідним звітом про набуте у навчальному році.

Перший день конференції – «професорські години» в студентських аудиторіях, майстер-класи гостей – відомих науковців, докторів наук, професорів при безпосередньому спілкуванні зі студентами, творчі зустрічі з фахівцями, відкрита виховна година на актуальну тему сьогодення. За окремою комплексною програмою проходить засідання молодіжного наукового об'єднання «Пошук» (за участю прибулих докторів педагогічних наук, професорів Л. В. Барановської, О. М. Барна, О. М. Семеног, Г. В. Онкович, В. В. Ягупова та народних музичних та пісенних колективів коледжу). Надзвичайним успіхом користувалася демонстрація кваліфікаційних робіт студентів – випускників спеціальності «Образотворче мистецтво» – у формі дефіле (за візерунками українських народних танцювальних мотивів) дівочих сорочок, вишитих за старовинними східно-подільськими мотивами.

Наступного дня – перегляд виставок та експозицій, підготовлених господарями. В режимі он-лайн проходили: презентація навчально-методичних посібників членів Академії міжнародного співробітництва з креативної педагогіки (АМСКП) та викладачів Барського гуманітарно-педагогічного коледжу; виставкова добірка матеріалів районної бібліотеки «Подільський Бар: минуле і сучасне»; вернісаж творчих портретів краснавця, фотохудожника, почесного громадянина міста, Заслуженого філателіста України Є. Меснянкін; експозиція художніх вишивок майстрині Л.В.Захарчук; виставка кваліфікаційних робіт студентів-випускників спеціальності «Образотворче мистецтво», концертна година – звітували молоді виконавці, які здобувають музичну освіту. У перервах під час брейк-кави демонструвалися відеоролики про діяльність Академії міжнародного співробітництва з креативної педагогіки та Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені М. Грушевського.

Далі – традиційні форми проведення пленарного засідання науково-методичної конференції: урочисте відкриття, привітання учасників та гостей; – підписання угоди про науково-методичну співпрацю коледжу з кафедрою української мови та

літератури Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка; виступи-презентації доповідачів пленарного засідання. Основні напрями проблем, що виносились на обговорення під час секційних засідань, розглядалися за задалегідь визначеними напрямами. У такий спосіб у Барі успішно апробувалися новітні форми проведення наукових зібрань, котрі були інтегровані у навчальний процес. Колективне занурення студентів у майбутній фах [11], спілкування науковців із науковцями – все, що робилося впродовж трьох днів, яскраво свідчило про те, що поняття "наукова конференція як інтерактивна медіаосвітня технологія" успішно розвивається не тільки за кордоном, а й в українському науковому просторі. Це – не стрибок у минуле Європи, а вивірений крок у майбутнє України...

Гострі питання, які виникли перед українською медійною спільнотою, стали предметом гарячої дискусії під час Міжнародного баркемпу «Каразінський медіасимпозіум», організованого Центром медіакомунікацій і візуальних досліджень соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна 16 грудня 2017 року. Баркемп (англ. BarCamp) – нове слово в лексиконі вітчизняних наукових зібрань – неформальні, демократичні, відкриті інтерактивні зустрічі людей, метою яких є інтеграція середовища, обмін досвідом і ідеями а також добрий відпочинок.

Перший у світі баркемп пройшов у Пало Альто, Каліфорнія, 19-21 серпня 2005 року в офісі компанії Socialtext. Його було організовано менш, ніж за тиждень від концепції до події, яку відвідало 200 учасників. З того часу баркемпи відбуваються в усьому світі. Перший баркемп в Україні відбувся у жовтні 2007 року і був присвячений блогам та новим медіа, звідки й назва Блогкемп. Однією з найголовніших рис баркемпів в усьому світі є те, що, попри наявність ініціативної групи, більшість роботи з організації події беруть на себе «наживо» самі учасники. Зазвичай для організації використовується онлайн ресурс, на якому встановлюється вікі для обговорення усіх нагальних питань – від програми до організації проїзду тощо.

Приміщення, в якому проводяться дійства, надають мінімум сервісу, проте однією з найголовніших умов є наявність бездротового доступу до інтернет за допомогою технології wi-fi. Участь у баркемпах, як правило, безкоштовна, а організатори покладаються на спонсорську допомогу – від приміщення та доступу до інтернет, до їжі та напоїв. Кількість учасників обмежується лише розміром приміщення, де проводиться баркемп.

У фокусі обговорення Міжнародного баркемпу «Каразінський медіасимпозіум», – «точка зору» в медіа [<https://www.facebook.com/events/773621122849037/>]. Організатори пропонували знайти відповіді на запитання: Якою має бути журналістика під час війни? Чи має право військовий кореспондент на висловлювання власної «точки зору»? Як змінюються професійні стандарти роботи журналіста в умовах жорстокої інформаційної війни? Чим є «точка зору» журналіста в епоху постправди: авторською позицією чи інструментом маніпуляції? Які ризики і небезпеки пов'язані зі «свободою слова» і відкритою артикуляцією журналістом своєї «точки зору» в ситуації збройного конфлікту? Як відомо, об'єктивність висвітлення подій є однією з ключових максим медійної етики, але під час бойових дій чи означає ця максима вимогу надавати слово «іншій стороні», з якою воює держава?

Дискусія розпочалася відеопривітаннями, після чого стрімко розгорталася у трьох форматах: серії круглих столів, скайп-сесій та мультимедійних презентацій. Учасниками круглих столів стали журналісти та відеооператори, які висвітлюють події в зоні АТО, медіаексперти та дослідники інформаційних війн з Харкова, Києва, Львова, Миколаєва, Гааги, Берліна, Брюсселя, Берліна, Майнца та інших куточків України та світу. Жваве спілкування учасників баркемпу доповнювалося десятками скайп-сесій і відеопрезентацій, які вражали не тільки інтелектом спікерів і різноманітністю «точок зору», але й самою географією багатомовного між-дисциплінарного полілогу: Клівленд, Нью-Йорк, Лондон, Мілан, Бонн, Ессен, Кельн, Гасселт, Прага, Париж, Варшава, Тбілісі тощо. Зокрема, британський публіцист, автор книги «Нічого

правдивого й усе можливе» Пітер Померанцев (Велика Британія) поділився з учасниками дискусії оригінальною концепцією інформаційної війни, головним ворогом якої є сама інформаційна війна, його батько, поет і журналіст Радіо «Свобода» Ігор Померанцев (Чехія) розповів про «точку зору» в медіа у жанрі feature, що зародився у надрах англійської демократії.

На скайп-зв'язку були американські журналісти Адріян Кармазін, який протягом багатьох років керував Українською редакцією «Голосу Америки», і професор Сіракузького Університету Шеріл Рід, предметом досліджень якої є журналістські розслідування в Україні; медіаексперти Джіджі Донеллі (Італія) та Олівер Бідло (Німеччина); професор університетів Левена та Арнхему-Наймегену Роджер Квінтенс (Бельгія/Голландія), який познайомив з результатами свого унікального дослідження специфіки висвітлення журналістами військових конфліктів, що проводилося на протязі 25 років у 98 країнах. Кожен новий співмовець розширював горизонти предмета дискусії і доповнював її новими смисловими обертонами: криза журналізму і падіння довіри до медіа, соціальна відповідальність журналіста, медіаманіпуляції та фактчекінг, ерозія етичних цінностей і метаморфоза професійних стандартів, свобода висловлювання і межі політкоректності, вади і переваги громадянської журналістики, виклики доби діджитал-революції та нових медіа.

Формат баркемпу зазвичай передбачає неформальну комунікацію. Але особливостями «Каразінського медіасимпозіуму» стали не тільки неформальна обстановка відкритого спілкування, але і включення низки спеціальних арт-подій. Зокрема, перформанс. Перфóрманс або Перфóманс (від англ. *performance* – вистава, спектакль, від *perform*) – одна з форм акціоністського мистецтва, де твором вважають дії автора, за якими глядачі спостерігають у режимі реального часу. В деякому сенсі дійство може вважатися продовженням стародавніх традицій народного театру і вистав, а в Україні – скоморохів, ряджених і юродивих старої православної, а потім і середньовічної козацької Русі. Ця нова форма мистецтва започаткована у ХХ ст. і виявляється не тільки у театральних

постановках, а й в літературі, візуальній та музичній сферах. У його основі лежить уявлення про творчість як спосіб життя.

Людина, котра творить дійство у певний час і в певному місці, називається перфомер. До перформансу можна віднести будь-яку ситуацію, котра включає чотири базових елементи: час, місце, тіло митця і стосунки художника й глядача. У цьому полягає основна відмінність перформанса від таких форм зображального мистецтва, як картина чи скульптура, де твір визначається виставленим об'єктом. Іноді перформансом називають такі традиційні форми художньої діяльності, як театр, танок, музика, циркові виступи тощо, проте в сучасному мистецтві термін «перформанс» зазвичай належить до форм авангардного або концептуального мистецтва, котрі успадковують традицію мистецтва зображувального.

Наукові джерела свідчать, що витoki перформанса занурюються у практики вуличних виступів футуристів, клоунади. Вперше подібне застосував до свого твору-дії композитор Дж. Кейдж, який у 1952 році зазначив в афіші свого концерту – перформанс. Як напрям мистецтва перформанс виник у творчості художників у 1960-і роки.

Перформанс на науковій конференції, безперечно, новація. До програми Каразінського симпозіуму входили чотири арт-перформанси. Актори "Дуже відомого театру" Михайло Божедомов, Олександр Балюк, Наталя Ковальчук, Дмитро Микиша – випускники акторської майстерні «TESTO» – своє кредо визначили як «соціально-необачно, абсурдно-метафорично, ірраціонально-символічно». У фіналі медіа-симпозіуму актори презентували перформанс «Аберація» (від лат. *aberratio* «ухилення, виділення, відволікання» – розклад спостережуваних явищ, відхід від істинності або від норми). Виступ був у стилі авангарду. Своєю грою, зізнаються актори, вони хотіли сказати, що ніхто не має нав'язувати людині інакшу точку зору – ми самі маємо вирішувати, що і як робити.

В один день під час баркемпу відбулися відкриття фотовиставки, презентації двох документальних фільмів і спектаклю-свідoctва про події українсько-російської війни, виступ академічного хору, низка музичних концертів, де

пролунали і рок, і класична гітара, і експериментальна електронна музика. Усе це, «пронизане пунктиром круглих столів і скайп-включень із різних країн, справляло враження ланцюгової реакції яскравих спалахів – інтелектуальних, музичних, аудіовізуальних і пластичних «точок зору». Завдяки високому темпоритму симпозіум став інформативним, емним, надінтенсивним, – свого роду складним «конвергентним меседжем», головні ідеї якого ще довго потрібно осмислювати», – коментувала дійство його ініціатор і організатор професор Лідія Стародубцева.

На окрему увагу заслуговували презентації-доповіді менеджера соціального та політичного мовлення Національної громадської телерадіокомпанії України Марії Фрей та відеооператора Івана Наконечного, який освітлює війну на Сході України починаючи від 2014 року, на Всеукраїнському телеканалі «5 канал», з 2017 року працює в «ТРК Україна».

Приваблювали представлені медіа презентації – мультфільму Аліни Баліозян "LeBallon" та фільму «Ампутація» Лідії Стародубцевої, створеної разом із російським публіцистом Ігорем Померанцевим. Картина «Ампутація» – поєднання мистецтва, журналістики та документалістики.

«Каразінський медіасимпозіум» став цікавою платформою, місцем для комунікації науки та мистецтва. Зокрема, відкриттям стала Ганна Мельникова, котра отримала освіту в Королівській академії мистецтв в Гаазі, нині – лауреат міжнародних конкурсів, куратор та організатор фестивалю MUTAVOR. Працює в жанрі портрета, авторської фотографії та режисури. На виставці представлені роботи з серії фотографій «Загублені у природі / Lost in Nature». Започаткована нею у 2014 році серія "Анатомія ботаніки" присвячена гендерній тематиці й створена під впливом вражень від голландського суспільства і живопису. «Сьогодні я розвиваю цю тему, поринаю більш глибоко у значення та символіку квітів», – розповідала мисткиня. Фотовиставку Ганни Мельникової «Загублені у природі / Lost in Nature» можна було побачити в Університеті і після завершення заходу, зініційованого професором Лідією Стародубцевою.

На баркемпі лунала і «крута музика» – для «медіалюдей» виступив дует The Taboo/Зе Табу. The Taboo – це творчість двох музикантів Богдана Тацюка та Тараса Петренка. У творчому тандемі хлопці створюють «електричну музику», за словами Богдана: «за звук відповідає Тарас, а я харизма та вокал».

На скайп-зв'язку Ігор Померанцев у своїй розповіді про жанр *feature* зазначив, що поки у журналіста є читачі, глядачі, слухачі – він не один. Андріян Кармазін (колишній керівник української служби «Голосу Америки») повідомив про журналістські стандарти на «Голосі Америки»: збалансоване, справедливе, точне подання новин. «Голос Америки» – експортер демократії, яким і має бути ЗМІ. Джіджі Донеллі (італійський журналіст) висловив свою точку зору, щодо подій, які відбуваються на Сході України. Шеріл Рід (американська журналістка) розповіла про важливість точки зору репортерів. Вона зазначила, що журналісти повинні мати доступ до документації працівників поліції. Це допоможе їм стати на заваді корупції. Журналістські розслідування – точка зору на те, що відбувається. Олівер Бідло (дослідник та лектор з Німеччини) повідомив, що медійне середовище не обмежується виключно журналістами. Важливою є точка зору як журналістів, так і позаштатних кореспондентів, громадянських журналістів і читачів.

Безсумнівно, Міжнародний баркемп «Каразінський медіа-симпозіум» [<https://www.facebook.com/events/773621122849037/>] відкрив новий, властивий поколінню Z формат проведення суспільно значущих дискусій, у якому поєдналися обмін медійним досвідом, наукова рефлексія і репрезентація різноманітних арт-практик. Ця безпрецедентна для журналістів нашої країни подія дозволила учасникам стерти символічні кордони простору, зруйнувати мовні та ментальні бар'єри, поділитися власними «точками зору» та вдуматися в інші в спробах визначити ключові позиції щодо розуміння того, як можлива «точка зору» в медіа. Багато питань залишилися відкритими. Але організатори впевнені: відмова від готових відповідей і є головною перевагою справжньої дискусії, яка надихає на нові пошуки та ініціює власні роздуми над тим, якою має бути журналістика під час війни.

Висновки

У Паризькій Декларації з медіа- та інформаційної грамотності в цифрову еру (Париж, 2014) [17], зокрема, зазначається, що значення медіа- та інформаційної грамотності в тому, що вона має справу з величезним розмаїттям засобів масової комунікації. Саме вони мають особливий потенціал: викликають цікавість, сприяють взаєморозумінню, розвивають критичне мислення своєї аудиторії, зокрема молодіжної; поважають свободу висловлювання думок, захищають недоторканність приватного життя, заохочують до між-культурного і міжрелігійного діалогу, представляють інтереси жінок збалансованим і нестереотипним способом, сприяють інвестиціям для творчості й інновацій, виявляють таланти та сприяють їхньому розвитку.

Огляд міжнародних форумів, у центрі яких перебували проблеми медіа- та інформаційної грамотності, засвідчують, як стрімко розвиваються ці нові явища гуманітарного знання. А самі наукові зібрання, проведені в різних країнах, стали чудовою ілюстрацією того, що сучасні форуми проходять у різних видах і формах. Це – спосіб багатосторонньої комунікації в науково-освітньому процесі. Тож на часі говорити про наукову конференцію як про інтерактивну медіаосвітню технологію.

Отже, наше припущення, що сучасні наукові зібрання доцільно розглядати як медіаосвітні технології, справдилося. Організатори новітніх форумів, конференцій тяжіють до урізноманітнення форм їх проведення. І творці нових наукових «медіапродуктів», котрі проходять у різних «жанрах» наукової творчості, безперечно, віднаходять нові й нові форми їх організації, розробляють нові технології (сподіваємося, з цікавими українськими назвами).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Горун Ю.М. Міжнародна співпраця у розвитку медіа- та інформаційної грамотності й інтеркультурного діалогу Горун, Ю.М. Вища освіта України, 2014. – № 3 (54). – С. 103 – 108.
2. Гущин Ю. В. Интерактивные методы обучения в высшей школе [Электронный ресурс] / Ю. В. Гущин // Психологический

журнал Международного университета природы, общества и человека «Дубна» (Dubna Psychological Journal). – 2012. – № 2. – С. 1–18. – Режим доступа : <http://www.fgosvo.ru/uploadfiles/mnlenie%20%-20expertov/2012n2a1.pdf> (Дата обращения 18.11.2014).

3. Двудичанская Н. Н. Интерактивные методы обучения как средство формирования ключевых компетенций [Электронный ресурс] / Н. Н. Двудичанская // Наука и образование : электронное научно-техническое издание. – 2011. – № 4. – Режим доступа : <http://technomag.edu.ru/doc/172651.html> (Дата обращения 17.11.2014).

4. Интерактивные методы обучения [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://book.e-reading-lib.org/chapter.php/98177/-38/Methodika_prepodavaniya_psihologii_konspekt_lekciii.html (Дата обращения 19.11.2014).

5. Интерактивные методы обучения в образовательных учреждениях высшего профессионального образования : информационно-аналитический обзор [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://apu-sin.ru/servis/omumr/material_int_form.html (Дата обращения 18.11.2014).

6. Михайлин И. Л. Основы журналистики / И. Л. Михайлин. – 5-те вид., доповн. і доопр. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 496 с.

7. Нагорна К.А. Медіаосвітня роль редактора у створенні коміксів // Медіакомпетентність фахівця: колективна монографія / Онкович Г. В., Горун Ю. М., Кравчук В. О., Литвин Н. О., Костюхіна І. В., Нагорна К. А., за наук. ред. д. пед. наук, проф. Онкович Г. В. – К. : Логос 2013. – 287 с. – С. 222 – 281.

8. Онкович А. В. Медийная и информационная грамотность в цифровую эпоху: на пороге глобального прорыва. ЮНЕСКО-2014 / А. В. Онкович // Медиаобразование. – 2014. – № 4. – С. 9–14; Онкович, Ганна. Медийная и информационная грамотность в цифровую эпоху: на пороге глобального прорыва. ЮНЕСКО-2014 [Электронный ресурс] / Ганна Онкович. – Режим доступа : http://mediagram.ru/news/-text_527.html (Дата обращения 19.11.2014).

9. Онкович А.В. Медийная и информационная грамотность в цифровую эпоху : на пороге глобального прорыва. ЮНЕСКО – 2014. А.В.Онкович/ Медиаобразование, 2014. – № 4. – С. 9 – 14. [Электронный ресурс] (режим доступа: http://mediagram.ru/news/-text_527.html, дата звернення 19.11.2014).

10. Onkovich, Anna. Media Didactics in Higher Education: Oriented Media Education // Worldwide Commonalities and Challenges in Information Literacy Research and Practice. Communications in Computer

and Information Science Volume 397, 2013, pp. 282–287. European Conference on Information Literacy, ECIL 2013 Istanbul, Turkey, October 22–25, 2013 Revised Selected Papers Editors: Serap Kurbanoglu, Esther Grassian, Diane Mizrachi, Ralph Catts, Sonja Špiranec ISBN: 978–3–319-03918–3 (Print) 978–3–319-03919-0 (Online)

11. Onkovych, Ganna. Collective immersion in future profession as an interactive media education technology / The Second European Conference on Information Literacy, October 20th–23rd, 2014, Dubrovnik, Croatia: Abstracts / Editors: Sonja Spiranec, Serap Kurbanoglu, Ralph Catts, Esther Grassian, Diane Mizrachi, Mihaela Banek Zorica. – Zagreb: University of Zagreb, Department of Information and Communication Sciences, 2014. – 210 p. – P. 86. (Хорватія)

12. Онкович, Ганна. Наукова конференція як інтерактивна медіаосвітня технологія / Ганна Онкович // Вища освіта України : теорет. та наук.-метод. часоп. - 2014. - № 4. - С. 85-93. - Бібліогр.: 12 назв.

13. Онкович Ганна, Каліцева Олена. Наукова конференція як медіаосвітня технологія // Проблеми освіти: Наук. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, – К., 2015. – Випуск № 80, Ч.2 – 326 с. – С.211 – 216.

14. Онкович Г.В., Сторожук А.І. Інтеграція наукової конференції у навчальний процес як інтерактивна медіаосвітня технологія // Від медіаграмотності до медіакультури: стратегії, проблеми, перспективи: тези доповідей Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (м.Миколаїв, 27 квітня 2016 року). – Миколаїв: ОППО, 2016. – 124 с. – С.71 – 74.

15. Онкович Г.В., Онкович А.Д. Конференція «Мова і культура» як нтерактивна медіаосвітня технологія // МОВА І КУЛЬТУРА. (Науковий журнал). – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. – Вип. 21. – Т. II (191). – 588 с. – С.486 – 491.

16. Пометун О.І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання / О. І. Пометун, Л. В. Пирожченко. – К. : А.С.К., 2004 – 192 с.

17. Paris Declaration on Media and Information Literacy in the Digital Era [Електронний ресурс] (режим доступу: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CI/CI/pdf/news/paris_mil_declaration.pdf, дата звернення 08.03.2019).

МОВОЗНАВСТВО В ОСОБАХ

УДК 801.4

Тетяна ЄЩЕНКО,
кандидат філологічних наук, доцент,
завідувачка кафедри українознавства
Львівського національного медичного університету
імені Данила Галицького, член НТШ

ФЕНОМЕН ПОСТАТІ ОЛЕНИ КУРИЛО У СТАНОВЛЕННІ МОВИ МЕДИЧНОЇ НАУКИ НА НАЦІОНАЛЬНОМУ ҐРУНТІ

Стаття продовжує низку публікацій автора, присвячених визначним постатям українського мовознавства. Зокрема у розвідці описано лінгвістична діяльність Олени Курило у становленні мови медичної науки на національному ґрунті, визначено її внесок у формування фахового медичного словника.

Ключові слова: *медичний термін, медична терміносистема, мова медичної науки, Олена Курило, фаховий медичний словник.*

Постановка проблеми та її зв'язок із науковими чи практичним завданнями. Історія культури української нації – це історія непересічних особистостей, які своєю натхненною і почасти жертвною працею поставали витворювачами духовних опор Українського Духу. Адже саме людський вимір найповніше виявляє ество українського світу в ментально-психологічній, культурно-духовній площинах. Неперевершеним взірцем філологічної обдарованості, виняткового інтелекту з усвідомленням високого обов'язку покласти Богом даний талант на вітар українства й максимально прислужитися йому, є творчий подвиг мовознавиці Олени Борисівни Курило.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Її біографія ніколи не була опублікована. Першим науковцем, хто започаткував зібрання документів та свідчень

про видатну українську дослідницю, був професор Гарвардського та Колумбійського університетів, відомий славіст, літературознавець, культурний і науковий діяч Юрій Шерех. У 1954 році накладом Українського народного дому в Торонто Українська вільна академія наук презентувала розвідку про Олену Курило у серії «Українські вчені» [8]. Ті «крихти біографії», що містилися у книзі, на сьогодні доповнені новою інформацією про українську філологиню вітчизняними вченими Н. М. Глібчук [1], В. М. Гамалією [2], Д. В. Матіяш [6]. Проте і досі не визначено роль відомої науковиці в історії становлення наукової мови галузі «Охорона здоров'я».

Мета статті – визначити феномен постаті Олени Курило у становленні мови медичної науки на національному ґрунті.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що Олена Курило народилася 6 жовтня 1890 р. у місті Слонім Гродненської губернії (нині Білорусь). Здобула на той час гарну освіту. У 1908 році почала навчання на філологічному відділенні філософського факультету Кенігсберського університету (університет «Альбертина»). Згодом вступила на відділення слов'янознавства історико-філологічного факультету Вищих жіночих курсів при Варшавському університеті, які успішно закінчила у 1913 році, склавши іспити на звання вчителя з педагогіки, історії педагогіки та методики мови. Є гіпотеза, що саме Євген Тимченко, представник так званої «народницької» течії у мовознавстві, сформував національну свідомість відомої мовознавиці, адже він в цей час викладав у вказаному вище навчальному закладі [8, с. 39]. Поза всіляким сумнівом: вчителі здатні впливати не лише на долю окремої людини, а й цілої нації. Так сталося наразі з вибором наукового шляху Олени Борисівни, який усвідомлювався нею як поклик, місія. Достеменно не відоме дівоче прізвище пані Олени. Адже Курило – прізвище її чоловіка, Дмитра, старшини армії УНР і працівника бюро при українській дипломатичній місії в Варшаві. Як відомо, на формування особистості має вплив і культурно-історична епоха. Творча діяльність Олени Курило припала на 20-і роки ХХ століття – період так званого Українського культурного Ренесансу: в літературі, мистецтві, науці. Це був дивовижний процес «українізації» після століть

русифікації, а тогочасне суспільство мало переважно романтично-етнографічні настрої. На цей час завершується процес формування української національної науки. Її центром стала Всеукраїнська академія наук (ВУАН, 1921), до керівного складу якої увійшла більшість учених Української академії доби визвольних змагань. Було створено місцеві філії академії, що пізніше перетворилися на наукові інститути. Завдяки невтомній праці дослідників, українська наука отримала світове визнання, стала невід'ємним складником національної культури. «Після тризір'я XIX сторіччя – Олександра Потебні, Костя Михальчука, Павла Житецького другий гребінь піднесення знаменували двадцять роки нашого сторіччя, коли працювали Всеволод Ганцов, Олена Курило, Петро Бузук, Євген Тимченко, Олекса Синявський, Микола Сулима, Іван Зілінський, Василь Сімович» [2, с. 5]. Усі ці мовознавці та їхні наукові твори були знищені Сталінським режимом, а лінгвістичні відкриття тривалий час замовчувалися. Попри все саме українська культура початку ХХ століття на довгі роки визначила поступ національного за своєю суттю мовознавства, початки якому дали гідні особистості, такі як: Олекса Синівський – у царині правопису, Всеволод Ганцов – у галузі орфоєпії та морфології, Олена Курило – у царині словотвору, синтаксису, фразеології та термінознавства. «Без діяльності цих трьох визначних мовознавців сучасна українська літературна мова мала б дещо інший характер – і цього не вдалося змінити навіть пізнішими мовними чистками в УРСР» [2, с.45].

Розпочалася наукова кар'єра Олени Курило у перші роки молодій українській держави. Вона бере активну участь в українізації школи. Адже народження української держави, школи, науки вимагало нових національно-культурних форм життя, для висловлення яких потрібні були не лише нові слова, синтаксичні та фразеологічні звороти, а й український зміст. Тож мовознавиця стає автором унікального підручника з української граматики для дітей, що витримав понад десяти видань, будив любов до своєї країни й мови і прищеплював дітям крізь мову українське бачення світу. Велика ерудиція, живе чуття дослідника-відкривача спонукало О. Курило до

розробки української термінології. Надихана любов'ю до української мови й піднесена бажанням підкреслити багатство її синтаксичних і лексико-фразеологічних можливостей у 1918 році п. Олена укладає «Російсько-український словничок медичної термінології», а в 1925 році публікує анатомічний словник за її редакцією [7]. Це були праці, які утвердили на теренах словникарства **український спосіб мислення** й опанування фахової інформації рідною мовою. Як і століття тому і досі в Україні точиться боротьба за право виражати картину світу (наукову, художню, релігійну тощо) у національний спосіб. За кожне слово (згадаймо медичні терміни: *вушина мушля, а не вушина раковина; кишківник, а не кишечник; кила, а не грижа; кульшовий, а не тазостегновий; злука, а не спайка; закреп, а не запор; щільникова кістка, а не решітчаста кістка; вінцева хвороба серця, а не ішемічна хвороба серця* тощо), за кожну літеру (пор. історію з літерою «Гг»), за кожну граматичну форму (до прикладу: повернення кличного відмінка у граматичний склад мови). Адже рідна мова це об'єднувальний, культуротвірний і комунікативний простір українців, один із найважливіших духовних екзистенційних чинників народу, що витворює сенс його присутності у цьому світі. Щодо цього Олена Курило слушно зауважувала: «...коли сучасна українська літературна мова, здебільшого наукова, ... відбігає свого природного джерела – народної підстави, де є інші психічні асоціації, і набігає чужої собі форми, що йде з російської мови, то вона стає неприродна і штучна, перестає бути українською мовою» [5, с. 94 – 100].

У чому ж полягала унікальність обдарування Олени Курило? Її творча наукова праця спиралася на факти й тенденції розвитку живої народної та інтелігентської мови. «Курило виходила з тези про те, що головне – впіймати дух української мови, що відбиває своєрідність національного світогляду. Пошук і культивування свого, притаманного українській мові і що вирізняє її від московської мови стало її місією і життєвим смыслом [8, с. 47]. Перейнявши від Потебні і безпосередньо від його вчителя В. Гумбольдта їхній національний романтизм, Курило увібрала від своїх наставників і вкрай важливу рису –

чесність науковця. Подальша діяльність була пов'язана з роботою термінологічної комісії Українського наукового товариства, метою якого постало сприяння, розробка і поширення українською мовою знань з різних сфер спеціального знання. Адже унормованої наукової мови на той час не було. Для становлення мови науки на національному ґрунті засновано Інститут української наукової мови, де О. Курило працювала у штаті старшим науковим співробітником-філологинею: укладає проєкт правопису чужих слів, є членом цілої низки комісій (етнографічної, краєзнавчої, діалектологічної) тощо. Світоглядно Олена Курило обстоювала погляд на формування української термінології загалом і медичної зокрема на народній основі, численні етнографічні експедиції і діалектологічні поїздки дозволили авторці запропонувати вдалі відповідники медичним поняттям й увести їх до лексикографічних праць, утвердивши вказані одиниці надовго як базові і для сучасних термінологічних видань, пор: *гомілка, рухомий нерв, зір, сухожилля, тім'я, шлуночок, камера серця, ліве передсердя, праве передсердя, волокно, повіка, дихання, тканина* тощо. Мовознавча діяльності Олени Курило в цілому базувалася на таких методологічних засадах: 1) термінологія має бути народною; 2) у разі відсутності готового терміна в народній мові, треба створити його з українськомовних морфем; 3) якщо новостворений термін був цілком непридатний, то наукову назву запозичали з мови-джерела; 4) термін повинен бути легкозрозумілий навіть для людини без спеціальної медичної освіти, мотивований, з прозорою внутрішньою формою; 5) назва поняття має бути точна й однозначна; 6) термін повинен бути придатний для творення похідних термінів, а також милозвучний і негроміздкий.

Оскільки на кінець XIX – початок XX століття розширюється сфера функціонування української мови у медичній науці та освіті, нею видаються десятки оригінальних та перекладних підручників з медицини, українськомовні наукові медичні журнали («Лікарський збірник» НТШ у Львові, «Записки Українського наукового товариства в Києві», «Збірник медичної секції Українського наукового товариства в Києві»), численні науково-популярні місячники, порадики (С. Ніс «Про

хвороби і як їх запомогти», М. Федоровський «Про дифтерит, або обкладки», М. Троцький «Про холеру» та ін.), бюлетені та газети («Життя і знання» у Полтаві, «Здоров'є» у Львові), а наукові медичні установи вперше починають друкувати українською мовою свої матеріали, у термінотворенні вчені здебільшого спираються на національний характер медичної терміносистеми. Так, перекладаючи російські слова, Олена Курило намагалася використовувати лексеми, побудовані з власне українськими стндартами: барабанная перепонка (рос.) – *плінка*; радужная оболочка (рос.) – *веселкова оболонка*; желудочек сердца (рос.) – *комірка серця*; кисть руки (рос.) – *китиця* тощо. Видання українських медичних стало помітним досягненням, що допомогло надалі збереженню української медичної лексики аж до сьогодення. У цих словниках автори використали досвід світової науки про переклад медичних слів рідною мовою з латинської та грецької мов.

На жаль, вказана доба тривала недовго, принаймні до 30-х років, і через тоталітарні репресії завершилася трагедією для української нації та її еліти. 14-річна наукова кар'єра Олени Курило завершилася безпідставним арештом у 1933 році. Далі було звільнення, вимушений переїзд до Росії, де за деякими даними вона викладала в Московському обласному педінституті. 1938 р. заарештована вдруге, засуджена на 8 років концтаборів. Ув'язнення відбувала в Карагандинському таборі (Казахстан). Після звільнення у 1946 р. її подальша доля достеменно невідома.

Що ж такого було злочинного у науковій діяльності Курило? Відповідно до комуністичної ідеї, всі мови мали б із часом злитися в одну, тому у радянському мовознавстві простежувалася насильницька тенденція максимального і штучного наближення всіх мов до російської. Розпочалася широкомасштабна кампанія боротьби з так званим «українським націоналізмом» у мовознавстві. Для виправлення і знешкодження виданих раніше термінологічних словників були укладені відповідні бюлетені, що фактично стали списками репресованих українськомовних лексем із контрастивною семантикою. «Медичний термінологічний бюлетень» став підґрунтям для повного вилучення Московією близько половини одиниць, які

відповідали внутрішній структурі та евфонії української літературної мови, відбивали оригінальні її риси, натомість вказані слова замінені калькованими або міжнародними словами у російській транскрипції. Спрямовуючи гостроту удару насамперед проти визначних діячів інтелігенції, тоталітарна влада прекрасно усвідомлювала, що саме ця верства є найвпливовішою силою, здатною чинити духовний опір, підносити свій голос на захист народу, привертати увагу світової громадськості. Винищення української духовної еліти в 30-х роках стало відоме як «Українське розстріляне відродження». До нього належать не лише ті діячі, які були фізично знищені, розстріляні, закатовані, померли в тюрмах і таборах ГУЛАГу, а й значна частина тих, хто, зазнавши репресій і утисків, на довгий час припинили творчу працю, як, скажімо, Олена Курило. Звісно, тоталітаризм за своєю природою не терпить самостійно мислячих людей та моральних лідерів, оскільки вони усвідомлювали національну окремість і мали гідність, демонстрували національну ідентичність.

Висновки. Олена Борисівна Курило – людина пристрасної любові до України, енциклопедичних знань і надзвичайної сили філологічного таланту стала жертвою нелюдського злочину і ідеологічного божевілля тоталітарної більшовицької влади. Вона чесно служила українській нації, ґрунтовно прислужилася українській культурі, науці, віддала своє життя за свідомо прийняту українську ідею. Завчасна ліквідація комуністичним режимом Олени Курило назавжди залишиться в історії вічним тавром, скалкою в серці мільйонів співвітчизників. Проте унікальним є той факт, що не маючи й краплини української крові, так само як і видатний вчений Агатангел Кримський, українство органічно вросло в її серце, стало еством її життя і вчена беззастережно зробила свій вибір на користь української національної ідеї, величній справі відродження вітчизняної науки та культури. Її життєвий шлях – приклад національного сумління, звитяжної і чесною боротьби інтелігенції 20-х років минулого століття за Волю та свободу нації. Ім'я великої Українки, справжньої Вченої-мовознавиці було посмертно реабілітовано у 1989 році.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гамалія В. М. Внесок Олени Курило в українську наукову термінологію [Текст] / В. М. Гамалія // Нариси з історії природознавства і техніки. – № 44. – 2002. – С. 173 – 177.
2. Глібчук Н. М. Мовознавчі погляди Олени Курило [Текст] : дис. на здобуття наукового ступеня канд. ділол. наук зі спеціальності 10.02.02. – українська мова / Н. М. Глібчук. – Львів: Львівський державний університет ім. І. Франка, 1994. – 167 с.
3. Калакура Я. «Україна – постаті» як концентр українознавства [Текст] / Я. Калакура // Українознавство. – 2013. – №3 – 4. – С. 10 – 18.
4. Курило О. Російсько-український словничок медичної термінології. – К., 1918. – 31 с.
5. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови [Текст] / О. Курило // Українська мова у ХХ сторіччі: Історія лінгвоциту / За ред. Л. Масенко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – С. 94 – 100.
6. Матіяш Д. В. Внесок Олени Курило в розвиток сучасної української літературної мови [Текст] / Д. В. Матіяш // Молода нація – Вип. 10. – 1999. – С. 195 – 215.
7. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду [Текст] : документи і матеріали / Упоряд.: Л. Масенко та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 399 с.
8. Шерех Ю. Всеволод Ганцов. Олена Курило [Текст] / Ю. Шерех / Українська вільна академія наук. – Серія: Українські вчені [за ред. : Л. Білецького]. – Ч. 5. – Вінніпег: Накладом Українського Народного Дому в Торонті, 1954. – 80 с.
9. Nomina Anatomica Ucrainica: анатомічні назви, прийняті в Базелі на ІХ-х зборах [Текст] / Ред. О. Курило. – К., 1925. – 82 с.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

УДК 633.21(470.6)

Святослав ОСЕЦЬКИЙ,

кандидат біологічних наук,

*Північно-Кавказький науково-дослідний інститут
тваринництва (м. Краснодар, Росія), член НТШ*

Наталія БЕДИЛО,

канд. с.-г. наук, старший науковий співробітник

*Краснодарський науковий центр зоотехнії і ветеринарії,
(м. Краснодар, Росія)*

Олександра СКАМАРОХОВА,

науковий співробітник

*Краснодарський науковий центр зоотехнії і ветеринарії,
(м. Краснодар, Росія)*

ТОНКОНІГ БУЛЬБИСТИЙ (РОА ВULBOSA L.) – ДЖЕРЕЛО НАДРАНЬОГО КОРМУ ТА ІНДИКАТОР ЗРОСТАЮЧОЇ АРИДИЗАЦІЇ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

В квітні 2015 року спостерігалось несподівано масове спонтанне проникнення напівпустельного тонконогу бульбистого в автохтонні травостої Краснодарського краю. Було висловлене припущення, що ця подія може передбачати різке підвищення температурного режиму в усьому Північно-Кавказькому регіоні в наступних роках. Метеорологічні показники наступних 2016–2017 років підтвердили цей прогноз.

Ключові слова: *тонконіг бульбистий, вівіпарії, індикатор геоекологічних змін, надранній пасовищний корм, поживність зеленої маси.*

Вступ. В 2015 році вперше за минулі роки в центральній степовій зоні Краснодарського краю з'явилась невідома навіть досвідченим спеціалістам-луківникам злакова рослина. Спо-

чатку вона була помилково прийнята нами за пошкоджений сисними шкідниками тонконіг лучний, суцвіття якого придбало, внаслідок цього, якийсь дивний «кучерявий» вигляд. Насправді ним, як згодом було встановлено, виявився тонконіг бульбистий – ефемероїдна злакова рослина. З літературних джерел стало відомо [3, с. 354–360], що продуктивність травостою у цього тонконогу в пустелях становить 3,5–4 ц/га сухої маси. В сприятливі вологі роки він там дає 5–6, а в посівах до 12 ц/га і більше сіна. Добре витримує витоптування тваринами. В 100 кг сухої трави в фазі кушення містить 21,8 кормових одиниць, 4,4 кг перетравного протеїну, 1,7 г каротину, а в фазі відмираючого сухоостою – 4,4 кормових одиниць, 3,8 кг перетравного протеїну. В 100 кг якісного сіна знаходиться 54,8 кормових одиниць і 5,7 кг перетравного протеїну [1, с. 16–17].

Рослина добре реагує на удобрення і зрошення; при поливі врожай сіна зростає більш ніж втричі. Використання на випас внаслідок недостатньої якірності молоді кореневої системи рекомендується не раніше, ніж через три роки після посіву; причому стравлювання при цьому повинно бути помірним. Збирати на сіно потрібно в ранні строки, бо інакше його їстівні якості різко погіршуються.

Матеріал і методи.

Визначення виду рослини провели по «Определителю высших растений Северо-Западного Кавказа» И. С. Косенко [2]. Тонконіг бульбистий (*Poa bulbosa* L.) має синоніми: Т. живородячий, тонконог, місячник. Згідно визначника це багаторічна ефемероїдна дрібнодерниста рослина з тонким неглибоким мичкуватим корінням, трьома – десятьма генеративними пагонами заввишки 10–50 см, які біля основи мають дрібні бульбочкоподібні потовщення завбільшки з пшеничне зерно. Суцвіття – мітелка [1, с. 16–17]. Численні прикореневі листочки утворюють дерновинки діаметром 1–5 см і висотою близько 7 см, що досить зручно для випасання всіма видами тварин, особливо вівцями і кіньми.

Він існує в двох формах, що розрізняються типом розмноження: або насінням, або утвореними в мітелці живородячими цибулінками – вівіпаріями схожими на просяне зернятко.

В природі найбільш поширена живородяча форма тонконогу бульбистого (*Poa bulbosa* L var. *viviparia* Koeir). В його колосках нема пиляків і маточки, а квіткові луски розростаються і утворюють виводкові бруньки – вівіпарії, які після досягання осипаються і з настанням пізньо-літніх дощів проростають. Схожість виводкових вівіпаріїв зберігається протягом 8–12 років. В районах пустель тонконіг розмножується виключно ними, а в вологих місцевостях – насінням [1].

Тонконіг бульбистий – рослина посухостійка, витримує солонцюватість і щербчатість ґрунтів, морозостійка. Починає відростати рано навесні, протягом 30–35 днів закінчує вегетацію і засихає. Період спокою триває до 11 місяців, якщо не йде в ріст з осені або під час м'якої зими при наявності вологи.

Врожайність надземної частини тонконогу ми визначали шляхом косіння на рівні ґрунту і обліку зеленої маси на 1 м² травостою з перерахунком, як прийнято, на ц/га. Повний зоотехнічний аналіз якості зеленої маси вивчаємої культури провели в лабораторії якості кормів Північно-Кавказького НДІ тваринництва.

Результати досліджень та їх обговорення.

Батьківський ареал поширення тонконогу – сухі степи, напівпустелі та пустелі Євразії та Північної Африки, де він є одним з основних компонентів цілинних і перелогових територій. Рослина надзвичайна невибаглива до умов існування.

На Кубані, за нашими спостереженнями, цей тонконіг є типовим ефемером, який починає вегетацію в кінці лютого, а вже в першій декаді травня припинає свою життєдіяльність, впадаючи в анабіоз до вологої осені.

У 2016 році його масове розповсюдження зафіксовано в місті Краснодарі, а також Кореновському, Тимашівському та інших районах краю. Частіше всього травостої тонконогу зазначались на розріджених газонах, на розподільних шосейних смугах і між трамвайними коліями в Комсомольському мікрорайоні крайового центру, в придорожніх фітоценозах вулиці Ставропольської і в міжквартальних дорогах мікрорайону Гідрострой, а також вздовж автотрас федерального значення. Цілком можливо, що це було тимчасове явище, так звана флуктуація трав'яного покриву. А якщо ні? Тоді агресивне

розповсюдження тонконогу можна вважати індикатором якихось глибинних процесів, котрі поступово нагромаджувались в природі краю.

Справа в тому, що самочинне проникнення чужоземних рослин в нові місця проживання не виникає саме по собі, а обумовлюється утворенням нових стабільних умов, що сприяють їх успішному виживанню і розмноженню. З цього витікає, що такі умови на Кубані раніше не виникали, а саме зараз почали формуватись, якщо тонконіг успішно захоплює свою нішу в аборигенних природних фітоценозах.

Виникає питання – чому не було засилля цієї рослини в минулі роки? Очевидно, тоді ще не склався комплекс сприяючих цьому факторів і місцева рослинність успішно пригнічувала життєдіяльність ювенільних особин тонконогу.

Можна припустити, що масова поява цієї рослини в північно-кавказькому регіоні передбачає виникнення важливих геоекологічних явищ. Скоріше всього, це відіб'ється на значному потеплінні клімату, що вже почало свій рух по планеті в зв'язку зі зміною напрямку океанської течії Ель-Ніньо. У РФ критичне обміління Волги і ускладнення з рухом річкових суден в 2016 році було першим підтвердженням цього процесу.

Другим показником стало незвично сильне заселення в той самий час кам'янистих оголень якірцями сланкими (*Tribulus terrestris* L.). В тому ж році воно проявилось у вигляді загрозливого нападу марокканської сарани спочатку на сільськогосподарські угіддя Дагестану, а потім на зелені насадження крайового центру і причорноморських курортних зон.

Природна флора, як здавна помітили численні дослідники, чіткіше реагує на навіть непомітні для людського ока зміни, які проходять в навколишньому середовищі, ніж вимірювальні приладами оцінки окремих показників його параметрів. Це пояснюється тим, що живі рослини реагують не на якийсь один показник, а на весь комплекс умов і демонструють, як правило, кумулятивний ефект нагромадження впливів, що дає можливість використати біоіндикацію в прогнозуванні назриваючої екологічної небезпеки. Так, зокрема, посилене проникнення тонконогу бульбистого в натуральні травостої в зоні промислового вівчарства в давні часи давало чіткий сигнал вівчарам про те, що

ці угіддя вже занадто перетравленні тваринами і необхідно терміново переходити до більш ощадливого режиму їх використання [5; 6].

Луківники здавна шукають можливість отримання більш раннього пасовищного корму, щоб скоротити малокомфортний стійловий період для домашньої худоби. Адже пасовищний сезон в нашому регіоні звичайно настає в кращому випадку лише в кінці квітня, а то і в першій декаді травня. А пасовище – це багато молокогінного і дешевого корму, здоров'я тварин, дієтичне і сиропридатне молоко, високий відсоток виходу телят.

Згідно наших щорічних спостережень бульбисто-тонконогові травостої дають пасовищний корм, цілком придатний для перетравлювання, вже на початку березня. При цьому валова врожайність його монодомінантного зімкнутого травостою складає 136 ц/га зеленого, або 29 ц/га абсолютно-сухого корму при вмісті в ньому 18,37 % сирого протеїну, 27,5 % сирої клітковини, 3,12 % сирого жиру, 12,77 % сирої золи, 8,11 % безазотистих екстрактивних речовин, 1,65 % кальцію, 1,53 % фосфору. Співвідношення Р до Са становить 0,93, що є навіть більш високим показником, ніж вимагається за зоотехнічними нормами (не менше 0,5–0,8).

Встановлено, що рослина тонконогу в наших умовах швидко розвивається і, як правило, через 50–60 днів закінчує вегетацію. Післяякісне відростання в умовах Кубані незначне, хоч в рівнинних районах Дагестану при ранніх строках випасання відростання отави¹ інколи спостерігалось. За спостереженнями в Азербайджані і Дагестані [3, с. 354–360; 7, с. 17–21], в м'які зими тонконіг залишається зеленим і нагромаджує надзвичайно велику кількість білка і жиру (відповідно 24,4 і 6,4 %), що значно більше ніж в травні (13,2 і 3,4 %) і поїдається з жадобою всіма видами тварин, особливо вівцями, для яких тонконогові пасовища дають нажировочний корм. Чабани твердять, що хворі тварини і молодняк поправляються на зимових тонконогових пасовищах буквально через декілька днів. Як уже згадувалось, крім зеленої маси тонконіг в кінці своєї вегетації формує значну кількість

¹ трава, що виросла на місці скошеної або після випасання худоби.

виводкових бульбочок, котрі також є концентрованим кормом високої поживної вартості [3]. Так, в напівпустелі Західного Казахстану їх запас сягає 2 ц/га повітряно-сухої маси, в якій містилось 9,6 кг перетравного білку і 98,4 кормових одиниць [2].

Тонконог бульбистий хоч і низькорослий, але при достатніх весняних опадах або на зрошуваних ділянках може коситись на сіно, яке при заготівлі не пізніше початку утворення вівіпаріїв чудово поїдається всіма видами тварин. Але при збиранні відмерлого сухого травостою поїдаємсть низька, бо корм складається фактично із голих безлистих стебел.

На верхівці вівіпарія є чубчик з 4-х зрослих м'яких звивистих остюків, які посилюють парусність, завдяки чому він може підхоплювались вітровим потоком і переноситись на сотні кілометрів, чим і можна пояснити масову появу тонконогу в Краснодарському краї. Очевидно цьому сприяли сильні вітри – суховії: західні з боку – кримських степів, північно-східні – з боку Калмикії, Ставропілля, а також із східних посушливих степів Ростовської області.

Вірогідність таких шляхів розповсюдження насіння підтверджується фактом дощових і снігових опадів з великою кількістю дрібного жовто-оранжевого піску. Це сталося 9–10 та, особливо, 22–23 березня 2018 р. над територією всього північно-кавказького регіону. Походження цього піску метеорологи пояснюють потужною піщаною бурею, яка відбулась в пустелях північної Африки і захопила території навколо Середземного і Чорного морів.

Ботаніки вважають, що чубчик належить до найбільш досконалих пристосувань цього роду в світі рослин. Його положення – вище центру ваги – особливо вдале, бо він знаходиться на носику вівіпарія, що надає йому певну рівновагу в польоті і підвищує динамічну підйомну силу, яка діє на насінину [4].

Переселення тонконогу із зони сухих степів і напівпустель в наш значно більш вологий регіон не пройшло для нього безслідно. Очевидно, внаслідок відсутності певного імунітету він в кінці квітня починає масово хворіти нехарактерними йому на батьківщині грибними хворобами: бурю іржею (27 % рослин), борошністою росю (34 % рослин) і обома хворобами

одночасно (8 % рослин), тоді як, на відміну від нього, кубанські аборигенні злаки (пирій сизий, тонконіг лучний, грястиця збірна, костриця очеретяна) не мали ознак цього захворювання.

При необхідності створення ультраранніх пасовищних травостоїв їх можна закладати восени з нормою висіву 24 кг/га, а в суміші з іншими травами – 5–6 кг/га вівіпаріїв, при заглибленні в ґрунт на 1,0–1,5 см [1].

Аналіз метеорологічних даних за наступні два роки спостережень після масової появи тонконогу бульбистого (таблиця 1) підтвердив наш прогноз. Хоч кількість опадів в 2016 і 2017 роках була більшою за середньо-багаторічні показники (відповідно на 50,4 і 41,7 мм), проте температура повітря значно піднялась (відповідно на 14,8 і 8,7°C), що в поєднанні з посиленою вітровою напругою привело до випаровування з ґрунту близько 80 % дощової вологи.

Таблиця 1. Метеорологічні показники в роки проведення спостережень

Місяці	Опади, мм			Температура повітря, °С		
	2016 р.	2017 р.	Середньо-багаторічні	2016 р.	2017 р.	Середньо-багаторічна
Квітень	25,6	43,5	48	14,7	12,1	10,9
Травень	62,2	116,0	57	17,7	17,5	16,8
Червень	176,1	63,4	67	23,4	22,0	20,4
Липень	43,4	87,6	60	25,8	24,8	23,2
Серпень	28,1	11,2	48	27,2	26,3	22,7
Всього за вегетацію	335,4	321,7	280	108,8	102,7	94,0
Різниця до середньо-багаторічних показників	55,4	41,7		14,8	8,7	

Внаслідок цього багаторічні трави і силосна кукурудза вже в липні припинили свій розвиток та ріст і почали засихати, привівши до нестачі зимових кормів. Тому не дивно, що вченими-кормовиробниками Північно-Кавказького інституту тваринництва було зроблено обґрунтовану пропозицію про

заміну асортименту більшої частини силосних культур не з пізніх ярових кормових культур, а з однорічних віко-пшеничних або озимих віко-тритикалієвих сумішок, які, користуючись пізньо-осінніми та зимово-весняними опадами, гарантовано мають високу продуктивність зеленого корму [8, с. 575–577].

Висновки. Масове розповсюдження тонконогу бульбистого на території Краснодарського краю є індикатором глобального потепління клімату в Північно-Кавказькому регіоні. Рослина може забезпечити отримання 136 ц/га зеленої, або 29 ц/га абсолютно-сухої маси на 1,5–2 місяці раніше, ніж інші лучні трави. Тонконіг бульбистий може бути рекомендований для включення в травосумішки культурних пасовищ з метою отримання ультрараннього зеленого корму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитриева С.И. Растения сенокосов и пастбищ / С.И. Дмитриева, В.Г. Игловиков, Н.С. Конюшков, В.М. Раменская. Москва: Колос, 1974. С. 16–17.
2. Косенко И.С. Определитель высших растений Северо-Западного Кавказа и Предкавказья / И.С. Косенко. Москва, 1970. 485 с.
3. Ларин И.В. Кормовые растения сенокосов и пастбищ СССР. Т. I Москва – Ленинград: Государственное издательство сельскохозяйственной литературы, 1950. С. 354–360.
4. Тахтаджян А.Л. Жизнь растений. Т.5 (2) / А.Л. Тахтаджян. Москва: Просвещение. 1982. 345 с.
5. Работнов Т.А. Фитоценология. / Т.А. Работнов. М.: Изд-во Московского ун-та, 1978. 315 с.
6. Воронов А.Г. Геоботаника / А.Г. Воронов. Москва: Высшая школа, 1973. 218 с.
7. Онуфриев В.А. Зимние пастбища Азербайджана / В.А. Онуфриев // Доклады ВАСХНИЛ. Вып. I. Москва, 1947. С. 17–21.
8. Ригер А.Н. Новые возможности гарантированного получения высококачественных объемистых кормов с урожайностью 70–80 центнеров кормовых единиц с гектара неорошаемой пашни / А.Н. Ригер, Л.Г. Горковенко, Н.А. Бедило // Сборник научных трудов Всероссийского научно-исследовательского института овцеводства и козоводства. 2016. Т. 1. № 9. С. 575–577.

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЇ

Валентина СОБОЛЬ,
доктор філологічних наук,
професор Варшавського університету

НОВА ПРАЦЯ ПРОФЕСОРА АНАТОЛІЯ ПОПОВСЬКОГО

***(Поповський А. Південноукраїнські джерела в історії
формування української мови : монографія / А. Поповський. –
Дніпро : Видавництво «Ліра», 2018. – 323 с.)***

Цінну книжку професора Анатолія Поповського «Південноукраїнські джерела в історії формування української мови» отримала – як милий серцю подарунок – у той знаменний день 6 лютого 2018 року, коли в Дніпрі відбулася презентація Шевченківської енциклопедії в шести томах. Нова наукова розвідка мого Учителя унікальна. Книжка розпочинається авторськими поетичними рядками і має присвяту: «Світлій пам'яті моему вельмишановному вчителю професорові Василю Семеновичу Ващенку присвячую»¹. Праця відзначається інтердисциплінарністю, має чотири розділи: «Значення південноукраїнських степових говорів у формуванні літературно-національної мови», «Нормативні тенденції в мові фольклору Південної України XIX – початку XX століття», «Мова фольклору та художньої літератури Південної України XIX – початку XX століття», «Значення навчальних посібників Південної України в унормуванні літературно-національної мови».

Так, перший розділ, в якому досліджено роль степових говорів Південної України у формуванні літературної мови, окрім теоретичної частини, має діалектологічні матеріали. Це зразки записів південноукраїнських степових говорів другої

¹ Поповський А. Південноукраїнські джерела в історії формування української мови: монографія. – Видавництво «Ліра», Дніпро 2018. – С.7.

половини ХХ століття (С.71-103). Їх записали не лише вчені, імені яких нині широко знані в науковому світі: Віра Височина, Катерина Глуховцева, Анатолій Загнітко, Любов Фроляк, Віктор Чабаненко, Тарас Шевченко, а й їхні учні – варто лишень уважно прочитати ці імена на сторінці 71.

У заключному слові до другого розділу «Нормативні тенденції в мові фольклору Південної України ХІХ – початку ХХ століття» Автор наголошує на могутній ролі фольклору, який «вносив і вносить типове, визріле, відшліфоване на всіх рівнях побудови літературної мови. Скрізь фольклорна мовна цілина входить, організовує, створює те типове, що повинно лягти в основу літературно-національної мовної норми. Це яскраво простежується і в мовній організації південноукраїнського фольклору – в лексичних запасах, фонетичній побудові, морфолого-синтаксичній структурі» (С.171). Наведені в книзі зразки фольклорних записів Південної України ХІХ – початку ХХ століття (пісні, казки, приказки тощо) мов би потверджують наукові положення й тези автора, спонукають поновому оцінити звичні й усталені явища. Розділ третій видається мені особливо перспективним, оскільки тут ідеться про мовну палітру як творів фольклору, так і творів художньої літератури ХІХ – початку ХХ століття. Підрозділ «Значення письменників Південної України у формуванні мовно-літературної норми» (С.238-252) настільки насичений важливою інформацією, що може дати учням професора Анатолія Поповського теми наукових розвідок, конкурсних праць різної складності для детальнішого дослідження життя й творчості багатьох українських митців слова, які внесли незаперечний вклад, явили собою «силу не тільки в піднесенні загальної культури, а також в організації літературно-мовного життя» (С.251). У контексті сказаного помічним і позитивним інтелектуально для молоді, як наукової, так і шкільної, буде запропонований Автором «Алфавітний покажчик письменників ХІХ – початку ХХ ст. Південноукраїнського регіону» (сторінки 253-262). Він вражає розмаїттям персоналій, вагою доробку багатьох із них. Але в контрасті (і то дуже слушно) – шокує білими плямами. Приміром, наука й досі має надміру стислу інформацію про

багатьох, подібно як про новеліста Брауера А.: «Брауер А. (роки народження і смерті невідомі). Опублікував оповідання в збірнику «Степ»¹. Це звучить як апель до вчених-літературознавців, які, хочеться вірити, звернуться до архівів, віднайдуть більш розлогу інформацію про таких письменників, як Данько Безгаланний (С.253) чи Семен Воропай (С.254), Григорій Задера (С.255) чи Петро Карнаушенко (С.255), і, на жаль, багатьох інших, чий роки народження і смерті досі не вдалося встановити, отож вони невідомі...

В останньому розділі рецензованої книжки – «Значення навчальних посібників Південної України в унормуванні літературно-національної мови» – доведено, що саме посібники та підручники відіграли рушійну роль «у становленні та популяризації літературних норм української мови серед широких кіл населення» (С.307), а ті видання «були прогресивними для того часу і стали корисними у творенні літературно-національної норми» (С.311).

Отож, монографічна праця професора Анатолія Поповського має інтердисциплінарний характер, становить незаперечний науковий інтерес як для мовознавців, так і фольклористів, літературознавців, істориків, культурологів, учителів-методистів, для студентів, учнів, для всіх, хто прагне глибше осягнути красу, силу, безсмертя рідної мови.

Tempus edax rerum – час пожирає все, але перед мовою – хочеться в те вірити – навіть він безсилий.

¹ Поповський А. Південноукраїнські джерела в історії формування української мови: монографія. – Видавництво «Ліра», Дніпро 2018. – С.253.

*Алла ТАТАРЕНКО,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри слов'янської філології
імені професора Іларіона Свенціцького,
Львівський національний університет імені Івана Франка*

**СЛАВІСТИКА НА СЛУЖБІ
КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ**

**(Oleksandr Koszyc s jego dziennik “Z pieśnią przez świat”;
redakcja naukowa Walentyna Sobol.
Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego,
2018. – 394 s.)**

Нещодавно у Польщі з'явилося цікаве й важливе польськокомовне україністичне видання: «Oleksandr Koszyc i jego dziennik “Z pieśnią przez świat”», науковою редакторкою якого є знана україністка, професор Варшавського університету Валентина Соболь. Важко переоцінити значення цього видання для популяризації української культури в Польщі, адже звернення до постаті Олександра Кошиця (1875-1944), видатного українського диригента, композитора, етнолога, одного з найактивніших популяризаторів української пісні в світі, є ще одним кроком у продовженні його справи будування мостів порозуміння між народами. Прикметно, що книжка, яка містить фрагменти мемуарів видатного українського митця, одного з найвидатніших представників української еміграції, має саме таку назву: «Олександр Кошиць та його щоденник «З піснею крізь світ». Перед польським читачем – не просто переклад уривків автобіографічного свідчення українського культурного діяча, а наукове видання, яке в особливий спосіб розширює обрії щоденникового дискурсу, надаючи йому історико-культурологічного виміру, що робить його цікавим також для філологів та істориків.

Співавтором видання з повним правом можна вважати наукового редактора, який (не)видимо присутній на сторінках цієї книжки. Валентина Соболев, готуючи до друку це видання, спорядила його розлогою передмовою. В ній наукова редакторка виклала всі важливі деталі непростой біографії Олександра Кошиця, життєвий шлях якого проліг від села Ромашки, через малу батьківщину Кобзаря, Київ, численні міста Європи й Америки аж до канадського Вінніпегу. Зробити це найфаховіше дозволила їй робота в архіві подружжя Олександра й Тетяни Кошиців, що ще раз доводить важливість праці з історичними документами, зі свідцтвами епохи. Відчувається захоплення авторки постаттю легендарного митця, її пильна увага до процесів рецепції творчості Олександра Кошиця в Україні та за її межами. Так, як видатний диригент і збирач українських народних пісень своєю діяльністю невтомно поширював знання про культуру нашого народу в світі, варшавська україністка прагне поширити у Польщі знання про самого Олександра Кошиця як діяча культури і мемуариста.

Про філологічний та історичний, а не лише про історико-культурологічний аспект представлення життя та творчої діяльності Олександра Кошиця свідчить структура видання, яке містить розлогу (вибрану) бібліографію, що стане в пригоді майбутнім дослідникам творчої постаті автора публікованого щоденника та його мемуаристики, ґрунтовний іменний покажчик, а також резюме чотирма мовами. Містить видання і візуальний елемент – фотографії Олександра Кошиця, його родини та його славетного хору. Текст щоденника «З піснею через світ» супроводжується численними коментарями (які стосуються, наприклад, особливостей мови оригіналу, можливих алюзій або неточностей тощо), а також примітками, які наближають до читача реалії епохи та її діячів. Все це робить особисте свідчення Кошиця свідченням епохи і про епоху, збільшуючи масштаби его-документу і розширюючи обрії його прочитання нашими сучасниками.

Специфічний, особистий ракурс представлення постаті Олександра Кошиця помітний вже у передмові до видання.

Пишучи про свою працю в архіві подружжя Кошиців, Валентина Соболь згадує передовсім про Києво-Могилянську академію, яка пов'язує долі Олександра Кошиця та його предків. Звичайно, згадує вона і про Шевченків край, де виріс майбутній диригент, але саме Київська духовна академія є тим стрижнем, на якому тримається багатовікова духовна тяглість роду Кошиці, а значною мірою й української традиції – і літературної, і музичної. Не забуває дослідниця згадати і про вплив, який Академія мала на представників інших слов'янських народів (про це свідчить, наприклад, меморіальна таблиця, яка нагадує, що тут навчався найученіший серб свого часу Йован Раїч). Згадки про минуле в передмові наукового редактора – цілком у дусі принципів самого Кошиця, який не тільки збирав народні українські пісні, але й займався дослідженням творчості Артема Веделя, українського композитора трагічної долі, керівника хору Києво-Могилянської академії. Кошиць відновив майже всі концерти свого улюбленого композитора, повернувши його музику до життя. Польськомовне видання щоденника Олександра Кошиця вміщує видатного українського митця в польське культурне поле, даруючи нове життя, тепер вже в іншій мові, його спогадам про «подорож Української республіканської капелі» і подорож світом української пісні.

Книжка «Олександр Кошиць та його щоденник «З піснею через світ» є яскравим виявом переваг інтердисциплінарності, яка дозволяє сучасній гуманітаристиці вийти за межі окремих наук і в повній мірі використати переваги цього процесу. Його наукова редакторка (дослідниця української літератури, відома працями з українського бароко) виводить своє наукове зацікавлення українсько-польськими літературними контактами за межі «чистого» літературознавства, звертаючись до постаті представника музичного мистецтва. При цьому виявляються дуже важливим літературознавче розуміння особливостей епохи документу й усвідомлення необхідності представлення буремної історичної епохи, сином якої був Олександр Кошиць.

Ще сто років тому, в часи УНР, він усвідомлював важливість українського мистецтва, української музики для того, щоб Україна постала не лише на політичній, але й на духовній мапі світу. Його Українська Республіканська Капела, подорожуючи Європою, а згодом - Український національний хор (який був створений у Варшаві), звітували світові народження нової незалежної держави, яка має своє самобутнє музичне мистецтво. Завдання популяризації творчості українського народу в світі, в тому числі – слов'янському, залишається надзвичайно актуальним дотепер.

«Свідчення Кошиця, дякуючи його щоденникові, актуальні з багатьох точок зору в сенсі інтелектуальному, аксіологічному, морально-етичному, екуменічному. Вважається, що саме від того часу веде свою історію культурна дипломатія України», – нотує науковий редактор видання Валентина Соболь. Книжка «Oleksandr Koszyc s jego dziennik “Z pieśnią przez świat”» є, без сумніву, гідним продовженням культурної дипломатії, якій віддав своє життя і талант Олександр Кошиць.

29-ті ШЕВЧЕНКІВСЬКІ ЧИТАННЯ НА ПРИДНІПРОВ'І

Валентина СОБОЛЬ,
доктор філологічних наук,
професор Варшавського університету

ШЕВЧЕНКОВЕ СЛОВО ЯК ЗНАК ДОБИ

У славному і до болю рідному Січеславі відбулася небуденна подія, суть і значення якої мої дорогі земляки-дніпропетровці відразу зрозуміли доглибинно. Свідчення тому – бездоганно організовані науково-культурні заходи 6 і 7 лютого 2018 року, які відбулися в рамках 29-х Шевченківських читань на Придніпров'ї. Це приїзд до Дніпра директора інституту літератури НАН України академіка Миколи Жулинського, головного редактора шеститомної Шевченківської енциклопедії, дводенна презентація цього унікального видання, його лекції для студентів та учнів українсько-американського ліцею, а також круглий стіл з нагоди 29-тих Шевченківських читань на Придніпров'ї. Відразу акцентую: Шевченківська енциклопедія доступна в інтернеті на сайті Інституту літератури – ilnan.gov.ua, а також на «Порталі Шевченка» – kobzar.ua/page/90.

На книжковій вставці поряд зі знайомими в Україні і далеко поза її межами академічними виданнями, із розкішною, червоною в золоті, шеститомною Шевченківською енциклопедією, присутні могли познайомитися з виданнями нашого краю, в тому числі й із цінною книжкою «Шевченкіана Придніпров'я» за редакцією Лесі Степовички. Пісенно-поетична інкрустація дводенного свята українського духу також була бездоганною. Це і виступ капели юних бандуристок «Веселка» (музична школа № 3, керівник Олена Стороженко), і натхненний спів народного чоловічого вокального ансамблю «Обертон»

НТУ «Дніпровська політехніка». Ліцеїсти Пилип Ковальов і Катерина Денисенко виступили зі стислим оглядом змісту Шевченківської енциклопедії. Студентка університету «Дніпровська політехніка» Юлія Пестова мистецьки декламувала «Лілею» Тараса Шевченка, отримавши від М.Жулинського виданий Інститутом літератури том Шевченка. I, безперечно, продуманий сценарно-сценічний рівень, презентований С. Ігнатєвою 6 лютого, Іриною Цип'як – 7 лютого.

«Вибір» – так визначив головну тему своєї доповіді М.Жулинський, вразивши і перспективою бачення проблем, і озвученням таких, приміром, малознаних фактів: свого часу ідеолог Суслов заборонив і думати про можливість постання Шевченківської енциклопедії, оскільки на той час в СРСР не була ще створена енциклопедія Пушкінська.

День Божий 7 лютого був таким це насиченим, змістовним, як і попередній: відбувся круглий стіл «Феномен Тараса Шевченка в духовному просторі українства» за участю академіків Геннадія Півняка та Миколи Жулинського, представників вузів, шкіл, музеїв, студентів, учнів, громадськості.

«Всебічна культурологічна модель образу Тараса Шевченка», – так синтетично окреслив суть унікального видання шеститомної Шевченківської енциклопедії академік Геннадій Григорович Півняк. Наголосив, що перед нами не енциклопедія у звичному розумінні цього слова, а своєрідна художньо-поетична модель, яка формує образ генія. То велика честь і радість, що видання презентується в стінах Дніпровської політехніки (донедавна Національного гірничого університету), в якому панує абсолютно унікальна атмосфера. Це позитивна енергетика самої будівлі, засвідчена і підтверджена знаними науковими авторитетами. Невід'ємною складовою її є саме гуманітарний напрямок діяльності, а в найближчих планах – відкриття кафедри української культури та філології. Зрештою, ректор підсумував: «Хочеш бути щасливим – читай Шевченка і працюй у національному гірничому університеті». Від його слів еманувала така певність, переконаність і сила, що в пам'яті заясніло афористичне висловлювання – одне з тих, які

прикрашають стіни керованої промовцем вишу. Це знакові слова І.Мечнікова: «Характерна складова науки саме в тому, що вона потребує **сильної діяльності**» (жирний шрифт мій. – В.С.).

Академік М.Жулинський, відштовхнувшись від дефініції Ентоні Сміта про націю і культуру, наголосив на націєтворчому стрижні творів Шевченка, на особливому Шевченковому дарі чуття історичної істини, на вічно актуальному явищі, яким є і буде Шевченкове Слово. Луною відбилася теза про те, що ніхто у Франції не заперечує місії Жанни Д'арк. Ми ж говоримо про поразку Мазепи, а мусимо говорити про його історичну місію. З гіркотою доповідач констатував, що досі жодна влада не забезпечила цілісності національного простору, що до сьогодні в Україні немає гуманітарних пріоритетів. І, треба визнати, саме «холодний душ», як би моторошно не було, властиво став тим дзвоном, який покликаний не дозволити заспокоюватися на досягнутому. Нікого в залі не довелося переконувати в тому, що 29-ті Шевченківські читання в Дніпрі, як зауважила Леся Степовичка, властиво перетворилися на своєрідний з'їзд українців, цього року позначений такою видатною подією, як поява шеститомної Шевченківської енциклопедії. Зворушливо пролунали й поетичні рядки Лесі Степовички із її власної «шевченкіани», зокрема, вірш «Шевченкові», а також присвячений загиблому 21 січня 2014 року героєві майдану Мігоянові вірш «Цаве танем» («Візьму твій біль»). Знаменно, що рядки того твору чеканилися поетапно, упродовж 2008-2014 років, ніби потверджуючи споконвічну істину про змінність всього у світі і, власне, цілого світу – на тлі незмінної драматичної домінанти української долі.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До розгляду приймаються статті обсягом до 1 друк. арк. (40000 знаків з пробілами).

Мова видання – українська. Окремі матеріали редакція вважає за можливе вміщати іншими мовами – англійською, російською, польською та ін.

Стаття повинна мати УДК, прізвище та ініціали автора, його науковий чи інший статус.

Рекомендуємо таку структуру статті: назва статті, анотація та ключові слова (укр. та англ. мовою), постановка проблеми, стан вивчення проблеми, мета та завдання статті, виклад основного матеріалу, висновки, література та джерела (оформлюється за чинними стандартами).

Наукове видання

**ДОНЕЦЬКИЙ ВІСНИК
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА
(Т. 46)**

Підп. до друку 15.04.2019. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Суг. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 17,4.
Обл.-вид. арк. 13,9. Наклад 100 прим. Зам. 04-15.

Засновано в 2001 р.

Д-67 **Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка.** –
Т. 46. – Донецьк-Маріуполь, 2019. – 300 с. – (Серія. ЕКОНОМІЧНИЙ
ПОРТРЕТ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ. ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ, ФОЛЬКЛО-
РИСТИКА, ЕТНОГРАФІЯ. ІСТОРІЯ, ФІЛОСОФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ.
МЕДІАОСВІТА. МОВОЗНАВСТВО В ОСОБАХ. СІЛЬСЬКЕ ГОС-
ПОДАРСТВО. РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЇ).

ДЛЯ НОТАТОК